

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ

A dark, monochromatic illustration of a tree and a building against a deep blue background. The tree is the central focus, with its trunk and branches rendered in a lighter shade of blue, contrasting with the darker foliage. To the right, a portion of a building is visible, featuring a window with a grid pattern. The overall mood is somber and atmospheric.

ДІМ НАД КРУЧЕЮ

Ігор Качуровський
ДІМ НАД КРУЧЕЮ

Ihor Kaczurowskyj

Ігор Качуровський

DIM NAD KRUCZEJU

ДИМ НАД КРУЧЕЮ

(Продовження «Шляху невідомого»)

diasporiana.org.ua

DNIPROWA CHWYLA, MÜNCHEN 1966

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

МОЄ ІМ'Я

1

Ніколи в житті — ні перед тим, ні після того — не користався я такою повагою, як навесні і влітку 1942 року. І ніколи не важила так мало моя особистість.

На цементі тюремної долівки і за столом інститутської аудиторії я мав те місце, яке сам завойовував.

За екзаменаційним столом, на лаві підсудних чи в нічній вуличній бійці — взагалі в яких би прикрих, трагічних або трагікомічних обставинах я не опинявся — вирішували справу мої знання, моя поведінка, мій спосіб реагувати — часом тільки один розрахований жест, промовистий погляд, влучно кинуте слово.

А якщо навіть не це, а втручання когось із моїх друзів приносило бажану розв'язку, то хіба вміння знаходити вірних — на життя і на смерть, відданих друзів не було завжди моєю, особисто моєю прикметою?

Дванадцять років я прожив у безнастанній напрузі м'язів і постійному зосередженні волі.

Весь час треба було з кимсь битися, звідкись тікати, міняти все, від зачіски до імени, і, головне. мовчати, щоб ніхто не догадався, що в тебе є — минуле.

Тепер все це змінилося. Настав час відпруження. З усіх небезпек, що оточували мене стільки років, тут не було жодної.

Залишені для підпільної праці активісти сиділи і мовчали, не наслідуючись ані словом згадати щасливі часи колгоспного раю.

Всі права застережені

Обкладинка Валерії Гутник

Druck: "Biblos" G.m.b.H., München

Розірвана переходом фронту сітка сексотів, провокаторів і лжеінформаторів ще не була налагоджена.

Двох советських парашутистів, що забрели в село Великі Хащі, дядьки покололи вилами.

Німці були далеко. В сусіднє невеличке село Кошмаї, розташоване оподаль від шляхів та залізниці і заховане за болотняним переліском, вони взагалі не навідувались, так що баби, які не виходять за межі своїх полів і тільки раз-два на рік ідуть на храм до нас або до села Вохрога, ці баби досі ще не бачили, як виглядає німець.

Армії перейшли наш район без жодних зударів: відступили, розбігаючися, хто куди, голодні, неголені, заляпані брудом і завошивлені. Прийшли ситі, випрашувани, чисто виголені і бездоганно коректні.

Коли я розповідав про грабунки й насильства, мені не вірили.

Правда, як нагад про те, що світ не обмежується нашим селом, у нас жив штюцпунктляйгер — «святий комендант», який не пив і не курив, не бився і не лаявся і навіть не мав при собі перекладачки. На все він реагував незмінним «Гут, гут!», їв картоплю з олією, а коли я приніс йому щойно пійману двокілограмову щуку, він ніяковів і не хотів її брати.

Замість жактівських, неремонтованих двадцять літ, просмерділих будинків з темними коридорами, довкола були селянські хати, чисті і світлі.

Замість строкатої мішанини урок і міліціонерів, робітників і совслужбовців, перефарбованих «бувших» людей і партійців, школярів і студентів, були статечні селяни, одноманітні, подібні один до одного — так мені здавалося — способом життя і колом зацікавлень.

Замість друзів, замість книжок — не було нікого і нічого.

Був спокій.

Як селянин, потрапивши до великого міста, роз-

гублено стоїть і не знає, куди йому треба йти і що він має робити, так я розгубився і загубив себе, опинившись серед цього великого спокою.

В роки блукань я іноді згадував насамоті то наш дім на закруті ріки, над кручею, то зарослу річку, де я плавав у жабурині, то сільську вулицю напровесні, коли «із стріх вода капле», але ніколи — бо так мене вчили — я не вимовив ні вголос, ні пошепки, ні навіть подумки ані назви свого села, ані свого справжнього імени.

Правда, двічі я зустрічав земляків, які мене знали . . .

Та ще раз при одному знайомстві у мене з уст зірвалося мое справжнє ім'я. Але це було вже пізніше, за німців.

І ось тепер я живу в своїм селі і називаюся своїм іменем.

І в цьому імені, власне, і полягала причина тієї запобігливої шанобливості, яка мене — до нудного — скрізь оточувала.

Весь секрет полягав у тому, що я — внук свого діда і син свого батька. І що я тепер власник найкращої на кільканадцять сіл садиби з домом над кручею.

Садиба була колись панська. Її купив за безцінь мій дід у збіднілих поміщиків. Довкола дому — так розповідали — був колись парк з алеями, альтанками і гротами.

Колись, іще малим, я знайшов у б́ерезі шматок гіпсового амура.

Дід вирубав парк, викорчував пні і зробив величезний город.

Але під кручею і по кручах, що півколом оточували будинок — скрізь, де не можна було орати, дерева лишилися.

І лишилось щось невловне, що нагадувало не то го-

голівських старосвітських поміщиків, не то тургенівські дворянські гнізда.

Тому садибу від колгоспу відрізали і зробили в ній дім відпочинку. І щоліта, коли починався сезон на качок, з'їжджалися сюди з рушницями, шоферами, псами і дамами серця советські вельможі з Чернігова і навіть з самого Києва.

І ось усе це — я маю на увазі не псів і не дам партійних мисливців, ви мене розумієте, — все це була тепер моя власність.

За ці кілька місяців я не мав ні нагоди, ні потреби чимсь себе виявити. Ніхто не знав, дурний я чи розумний, добра чи зла в мене вдача, чи маю я якесь знання або таланти. Та нікого це особливо і не цікавило.

Знали тільки те, що я, ще хлопцем, був засуджений разом з батьком на розстріл — і якимось викрутився. Що мати була вивезена на Сибір — і теж вернулася.

А найбільше важило все таки те, що я син Сергія Ремеза.

І от тоді кільком десяткам матерів — це було епідемічне захворювання — прийшла до голови думка: видати за мене своїх дочок.

2

Я, може, був би тоді й одружився, але дівчина, що мені найбільше подобалася, завербувалася і виїхала добровільно в Німеччину.

Щождо інших, то... їх матері були надто вже настирливі.

Розкуркулені та одноосібники бачили в мені представника своєї кляси і справді могли відчувати до мене симпатію. Активісти не відставали від них у вияві своєї приязні, бо можливість породичатися зо мною повернула б їх до лав сільської аристократії. А їм так кортіло командувати!

А найгірше: з причин конкуренції кожна очорнювала своїх справжніх і здогадних суперниць так, що до них — якщо все розказане мало в собі хоч половину правди — страшно було й наблизитись.

А в селі нема таємниць.

І хоч мені не легко вдавалося розрізняти наших дівчат, бож було їх сім Марусь, п'ять Галь, три Параски, дві Катерини, а решта все на «о», Одарка, Оришка, Олена, Оксена, Ониська та Ольга — все ж таки за деякий час я знав про них усе, що тільки можна знати.

Наприклад, в Олені через те довга спідниця, що в неї на ногах і вище незагойний довголітній лишай, а одна з Марусь тому завжди пов'язана хусткою, що вона, мовляв Котляревський, «як в намисті, вся в жовнах».

Коли я зустрівся на містку і погомонів чверть години з гарненькою Галею (тільки не з наших, а з кошлаївською), то над вечір до нас, ніби ненароком, зайшла сусідка, тітка Уляна, і розповіла, що Степан Степанович, Галин батько, зовсім їй не батько. Далі йшла гідна Мопассанового пера історія, яку я колись, може, спробую переповісти.

Василь Думка, старий парубок, мій теперішній приятель, радив мені свою сестру в перших, Оришку. Але Оришка скінчила, за її словами. «два класи, а третій калідор», та й те, що знала, забула за колгоспною працею. Що спільного міг я знайти з такою дівчиною, про що говорити, якою поділитися думкою?

Староста Карпо переконував мене, що найкраща з дівчат — Катерина, його племінниця. Справді, це була розумна, гарна, привітна дівчина. Тільки й того, що коли їх розкуркулили, вона прожила два чи три роки в Чернігові, в дитячому будинку, і там хлопці робили з нею все, що хотіли. Я не вбачав у цьому її провини, бо що вона, десятилітня, тоді розуміла і як могла цьому протривитись, — алеж вона, казали, і далі йшла тією самою стежкою: коли в селі стояли червоноармій-

ці... Якось не хотілося цьому вірити, але в селі нема таємниць, і це мала бути правда.

«Підмочений крам», — казала про Катерину тітка Уляна.

Сама вона мала дві дочки: Марусю, старшу, не надто гарну, але веселу, щебетливу, хорошої вдачі, і меншу, Параску, з строго клясичними, але позбавленими всякого виразу рисами. Уляна часто помагала в господарстві своїй матері або присилала дочку — незмінно меншу. Коли я запитав у Василя Думки, чому це вона не пробує мене спокусити за порядком, почавши з старшої, Василь відповів, що старша робила сезон у Києві і не збереглася.

Осілий циган Кіндрат, з Кошляїв, не насмілюючися запропонувати мені в наречені свою дочку, приходив кілька разів до матері переконувати її, що син, себто я, в селі не оженився, бо тут для нього, вченого, і пари нема, так візьміть, мовляв, за наймичку його Настю. Може, хтось донесе на нього — знаєте, які тепер люди, — то хоч дочка врятується.

Директор десятирічки Чуйко (тепер він став кооператором), у якого не було ні дочки, ні сестри, ні племінниці, радив мені свою найкращу ученицю. Непоказна, ластовата, вона не була з тих, на кого парубки звертають увагу. Але, коли ми обмінялися з нею кількома реченнями, я побачив, наскільки вона начитана, дотепна, бездоганно інтелігентна. Тільки знову ж таки вона не могла бути мені до пари: її батько й дядьки були з тих, що нас розкуркулювали.

Я не вірю, не можу і не хочу повірити, що гріх чи злочин батьків переходить на дітей і внуків; людина для мене закінчена, закрита, замкнена в собі індивідуальність, з якою все починається і кінчається (те, що вільні і невільні вчинки людини служать рушіями або гальмами у вічній ланцюзі причин, не має нічого спільного з відповідальністю за гріхи предків), — але якби

я зустрів був цю дівчину десь за інших обставин, в іншому оточенні, а то ж вона жила в тій родині, в тім колі, яке я ненавидів.

Я запитав у Василя, чи нема в селі ще якої тонко інтелігентної дівчини, інженера, студентки, артистки. Він відповів, що є, і найближчої неділі підвів мене до чорнявої Олі. Ця реготала голосніше, ніж треба, і взагалі більше нагадувала робітницю з цукерні або тютюнової фабрики, ніж недавню студентку літфаку.

Тому, що я з тринадцяти років тинявся поза Україною, мені найцікавіше було почути, чого і як учать в українському вузі.

І я запитав:

— А що вчили ви з старої української літератури? Вона замислилася.

— «Слово о полку Ігореві».

— А ще?

— «Пісню про Нібелунгів».

— Таж хіба це українська література?

— А я там знаю...

Очевидно, це була така сама студентка, як та, що в нас на екзамені на запит, що таке моногамія, відповіла:

— Многодамія — ето когда одін мужчіна імест несколько жон.

Це теж мені не підходило.

Так що я ходив собі сам, нібито признавши рацію дружині колгоспного бухгалтера, Марині Павлівні, яка переконувала мене, що я ще молодий, двадцять п'ять років, спішити нікуди, це сільські парубки колись у вісімнадцять женилися, а мені треба ще років зо два почекати. Та й час тепер непевний. За цією порадою цілком виразно виступала навіть не бухгалтерія, а звичайна арифметика Марини Павлівни: за два роки мала досягти дівочого повноліття її чотирнадцятирічна голубоока Зіночка.

Десь на середину літа я вже став своїм і почувався в сільському парубоцькому товаристві, як риба в воді. Крім незмінного Василя Думки, заприятелював з сімнадцятилітнім велетнем Дмитром, племінником старости, і відновив старе, ще зі шкільної лави, приятелювання з Корнієм Бовдуром і Кирилом Опленею — родичем того Петра Оплені, в якого колись переховувався.

Корній, Кирило, я та ще один наш жонатий одноліток — це було все, що лишилося від нашої групи (кляси тоді називалися групами) — а було нас двадцять сім чи двадцять вісім хлопців, з якими я вчився разом від першої групи до шостої. Кількох вивезли з батьками в заполярну безвість у часи розкуркулення, інші померли з голоду або пішли «шпанувати» і десь вигинули, двох розстріляли в тридцять сьомому, один відбував десять літ у районі Печори, решта була в советській армії — якщо припустити, що вони не полягли в боях і не сконали в полоні.

Ми, живі, їх якось і не згадували.

І як колись через навчання в інституті слабнув і рвався мій зв'язок із світом урок і хуліганів, так і тепер — чорноземне оточення ніби ще раз підмінило мое ество: книжки, що я їх пробував позичати в шкільній бібліотеці, чомусь не читалися, навіть книжка Сологуба, яку я приніс із собою, більше не розкривалася. Вірші, які я пробував сам собі деклямувати, звучали десь далеко і до душі не доходили. Ніби стерлися від давнього вжитку, а нових не було звідки взяти.

А коли наприкінці літа повернувся до села молодий лікар Лесь, теж із розкуркулених — він був аматор анекдот, дівчат і випивання — я остаточно перестав відчувати свою відчуженість і непристосованість до сільських обставин.

І все таки мені чогось бракувало.

Наша країна, мабуть, єдина на світі, де ще існує почуття дружби і де зустрічається чиста дружба між хлопцем і дівчиною.

Для першого почуття я знайшов ерзац у витляді приятелювання з людьми іншої духовости і іншого рівня культури.

Треба було знайти якийсь ерзац, бодай ерзац, і для другого.

3

Котроїсь неділі я завважив у барвистій юрбі м'олоді незнайому дівчину.

Сіроока, з тонкими, може, трохи задрібними рисами, з попелястим волоссям. В сірій «городській» сукні, яка дивно пасувала до кольору очей і волосся. Віяло від неї вишуканою елегантністю, якої мені давно не доводилося бачити.

З нею поруч ішла — очевидно, приятелька — дебели дівка Одарка, в ряській спідниці і кісниках.

Ні Василя, ні Корнія поблизу не було, стояв поруч тільки один Дмитро, — надто молодий, щоб знати, хто й звідки ця дівчина.

Все таки я запитав.

— Дмитре, хто це?

— Рябчиного Василя Одарка.

— Та ні, та що з нею.

— То якась з Кошлаїв, а мо' з Вохрого.

Видно було, що ця сіроока, з тонкою талією і артистичними пальцями не відповідає Дмитровому уявленню про прекрасне.

Парубки і дівчата знають одне одного змалку, тому при появі особи чужої, знаної лише небагатьом, ніхто не догадається її відрекомендувати або з кимнебудь познайомити. Але ця, сіроока, була міська (тяжко було уявити, що вона з Кошлаїв або з Вохрого), і тому

для знайомства з нею я потребував чийогось посередництва. Я вже думав звернутися до Одарки, але в цю мить мене ляпнув по плечі і сказав якусь дотепну непристойність безцеремонний Лесь. І я відразу змінив свій намір і постарався відвести Леся кудись набік, щоб він не побачив дівчини.

Потім хтось приніс пляшку самогону, і ми пішли в чиюсь хату, де чекала закуска.

А потім стемніло, і я надаремно намагався побачити в сірих сутінках сіру сукню.

На протязі тижня я взагалі про неї не згадував, але з суботи на неділю вона мені приснилась у вигляді порцелянової, роботи Лянсере, статуетки, яку я нібито тримав на долоні.

З усіх тих кандидаток, що їх мені досі радили, мені не снилась жодна. Навіть та лікарка, що від'їхала до Німеччини.

Цієї неділі я впізнав її здалеку, хоч вона була вдягнена не в попелясту сукню, а в корсетку з вусами та рясну спідницю, і була в намисті і з кісниками. В такому убранні вона мені здалася ще кращою.

І я підійшов до неї і без жодної передмови сказав:

— А я знав, що ви сьогодні прийдете.

— Чому?

— Бо ви мені снились.

Вона засмілася.

Одарка крутнулася і десь зникла.

Почалася весела балаканина про все і ні про що.

Василя Думки не було. Корній Бувдур дивився на нас з боку, як мені здалося, надто уважно. Я обізвався до нього: Корнію! — але він не підійшов: не почув або не насмілився.

Ми відділилися від гурту і пішли берегами, стежкою: від містка, де грала гармошка, аж ген до старої клуні. І знов до містка та до клуні. Я дізнався, що во-

на з Вохрога, скінчила десятирічку, але через війну нікуди не поїхала — і добре зробила. Батько її залізничий службовець. З Одаркою вони дружать по школі — Одарка ходила у Вохре, бо в нас десятирічка дійшла тільки до дев'ятої класи.

— А ви?

— Я один з тих, що вернулися під рідну стріху.

Вона не зрозуміла цього виразу і почала розповідати, що в них дім під залізом, має не стріху, а дах.

У нас теж був дім, на шість кімнат і під залізом, але я не сказав цього: видно було, що дівчина не знає, хто я. І це було краще. Це було якраз те, що мені потрібно.

Хай оцінює мене, хай ставиться до мене, як заслуговую того я сам, а не мое ім'я, не тінь мого батька і не будинок над кручею.

І я сказав їй:

— В солом'яній стрісі більше поезії. Я десь читав, що американські мільярдери роблять альтанки під соломою.

Потім ми говорили про мільярдерів, про альтанки і про поезію.

Вона знала з десятків імен советських поетів: Безименський, Светлов, Едуард Багрицький, Семьон Кірсанов, Михаїл Голодний, Ілья Сельвінський, Іосіф Уткін... Особливо їй подобався Безименський.

І вона прочитала мені уривок з «Трагедійної ночі»:

Тиха украинская ночь.

Прозрачно небо. Звезды блещут.

Своей дремоты превозмочь

Не хочет воздух. Чуть трепещут

Сребристых тополей листы...

Далі пішло вже не так, але теж гарно:

Со дна небесного колодца,

Луна, засмейся, не томи...

Я сказав їй, що початок справді гарний, тільки це не Безименський, а Пушкін, Александр Сергеевич.

— Ні, Безименський!

— Ні, Пушкін. Хочете парі?

— Добре. Я вам покажу Безименського. Приходьте.

— А я вам принесу Пушкіна.

Запрошення заходити було для мене справжнім тріумфом. (А може вона таки знає, хто я?).

Досі я розмовляв з нею, не сказавши свого імені і не спитавши, як зветься вона. Це не перешкоджало розмові: я при потребі можу розмовляти з людиною, не тільки не називаючи її на ім'я, а навіть не звертаючись ні на «ти», ні на «ви».

Але тепер треба було довідатися, до кого ж я маю заходити.

І я спитав, тільки не прямо:

— А кого ж мені шукати?

Вона не зрозуміла.

— Ну, кого мені спитати у Вохрому.

— Питайте, кого хочете. Кожен знає Світлану Волконську. А кого мені чекати?

— Мене.

— А як я скажу матері — хто прийде?

— Я!

Я звів справу на жарг, але вона була помітно невдоволена і почала прощатись, мовляв, їй треба ще до Одарки — віддати позичене убрання і вдягнути свою сукню.

— Познайомився з Світланою Волконською, — доповів я Василеві Думці. І гарна ж дівчина! Справжня князівна... І прізвище...

— Нічого, акуратненька дівчинка.

— Завтра йду до них з візитом.

Василь подивився на мене з тим самим виразом обличчя, як годину тому Корній Бовдур, і з жалем сказав:

— Не по-товариськи робиш. Бо це Корнієва дівчина. Вона заради нього сюди й приходить. А ти ж не Десь, щоб у своїх хлопців дівчат відбивати.

— Ну, коли так, то я можу й не піти.

Мені згадалося, як наше шкільне товаришування з Корнієм скінчилося тим, що ми, з Грицьком Смовзиковим удвох, напали на нього ззаду і набили, не пам'ятаю, за що.

Взагалі Корній був не з тих, кому легко даються життєві успіхи. Вчився він посередньо. Вдома його намагалася звести з світу люта мачуха. В той час, як деякі з наших однолітків покінчили вузи, інші — технікуми, він не пішов далі фабзавуча і працював електриком. Хата їхня згоріла під час великого пожежу, що знищив цілу вулицю. Родина вимерла з голоду. Лишилася тільки заміжня і багатодітна старша сестра-зведениця, в якій він тепер жив.

Тільки й було в нього, що стрункий стан та темно-кучерява чуприна, та матове, скульптурно гарне обличчя.

Одружитися йому було не так просто. Хібащо до якої московки в прийми.

І я повторив ще раз, як безапеляційне рішення:

— Коли так, то я можу й не піти.

4

Проминуло, не знаю, два чи три тижні.

Свіжими стали ранки і тихо-печальними — ясні надвечір'я.

Але вдень сонце пекло ще зовсім по-літньому.

Кума Галина Петровна, з Вохрога, не здоровкаючись, влетіла до нас у кімнату і з витуком:

— Хай він з нею не жениться! —

впала на крісло.

— Хто? — спитала мати, подаючи їй води.

Кума жестом вказала на мене і припала до склянки.
— З ким? — знову спитала мати.
— Із Светкою — уф, так бігла, дайте допити, —
із Светкою Яшки Волконського.

Мене приголомшило.

Справді, в селі не можна ні з чим заховатися: як в НКВД — вчинки стають відомими ще перед тим, як їх докрано.

Тому, мабуть, і нема на селі великих злочинів: на п'ять чи шість сіл, а, може, й на вдвічі стільки, ніхто від найдавніших часів не пригадував ні одного вбивства — якщо не рахувати селянських самосудів над конокрадами, першими комунарками і нинішніми парашутистами.

Красти — крали. І кожна крадіжка зберігалася в народній пам'яті десятки літ:

- А твій батько в мого діда сокиру вкрав.
- А твоя мати в нас картоплю підкопувала.

Я стояв отетеріло і не знав, що казати.

Тим часом Галина Петровна віддихалася, поправила волосся, витерла з лица піт і почала прокурорську промову:

— І чого ж ви обоє хоч мене не запитали, що то за Светка?

Вона кидала уривчасті речення, і кожне було як присуд:

- Вона курить.
- П'є.
- Денатурат стаканами глушить.
- Вона на рідну матір цензурні слова говорить.
- Як до міста їде, то не тільки губки підводять, а й нігті на ногах розмальовує.
- Вчена, розумна, книжки читає, по-німецьки говорить, — а ти спитай, чи вона хоч раз у житті під-

логу помила або обід зварила. Таж на все Вохре нема гіршого сміття, як ця Светка.

- І хоч би мене запитали, а то зразу — свататись.
- Як свататись? — не зрозуміла мати.
- Так це він сам, і в матері не спитавшися, таке придумав?

— Та не сватав я її зовсім, — сказав я; але це звучало якось непереконливо.

— Як не сватав? Там стара видра Волконська — її так усі й звать видрою — по всій станції бігає та хвалиться, що син Сергія Ремеза приходив до неї дочку сватати.

- Коли приходив? — спитав я недовіжливо.
- Вчора ввечорі.
- Таж я вже з місяць не був у Вохрому.
- Як не був, коли тебе люди бачили.

Тут починалася якась плутанина, якої я не міг з'ясувати.

Не пригадую, як я тоді виправдувався, тільки від того дня в мене зродилося рішення переїхати в місто: там не треба так пильно сідкувати за словами і вчинками, там ніхто через десять літ не згадає необережно кинуті репліки і не осудить за півгодину — ну, нехай трохи довшу — розмову з дівчиною, яка виявилася непогідною. В місті не треба дбати про те, щоб якось не забруднити нехотючи дідівського славного імені. Мое ім'я там нічого не буде значити, вартість моя буде залежати тільки від мене самого.

Майже чевез рік, коли я вже працював у редакції неіснуючої газети (за весь час вийшло лише два числа, а третє складалося), я заїхав котроїсь неділі до села — побачитися з матір'ю.

Біля безверхої церкви юрмилася молодь.

По особливому настрою вгадувалося, що це вінчання.

Я зіскочив з воза і підійшов до церкви. Радісно мене привітали Василь Думка і Корній Бовдур.

Після Великодня в селі рідко хто одружується: це роблять більше восени або в м'ясниці.

Мабуть, хтось із станції, з Вохрого...

— Молоду дожидаємо — сказав Василь Думка. — За кошляївського поліцая виходить. Її, бац, староста хотів у Німеччину вислати, так спасається. Акуратенька була дівчинка. Якова Волконського Світлана. Ти ще в гості колись був до неї збирався.

— А я заходив, — додав Корній. — Та й не раз. І, знаєш, — звернувся він до мене, — думаю, як сказати. Хто я такий — ні роду, ні плоду. Корній Бовдур — ніхто не чув такого. Хати нема, нічого нема, живу в сестри, і то нерідної.

— А в тебе — дім під залізом, а в березі — дерева на добру хату, і не на одну. І мати є. І свиня, і теличка. Ти і з районшефом чарку п'єш, і з усіма перекладачками на «ти» говориш. І освіта в тебе. І ім'я на весь район знане.

— Так я сказав, що я — це ти...

ІМПЕРАТРИЦІ

1

Не знати, як там було в добу трипільської культури: може, справді існував у нас матріархат, а може, це тільки фантазія археологів.

В історичні часи Україна під владою жінок опинялася двічі.

Перший раз — за Російської імперії, коли царювали дві Катерини, дві Анни і весела Єлисавета, друлий раз — за нашої пам'яті, тому двадцять років.

Але другий період децю відрізнявся від першого: імператриці правили не по черзі, а всі разом, було їх щонайменше кільканадцять тисяч, і влада кожної тривала усього біля двох років і обмежувалась певним районом чи містом. Жодна з них не мала ні стільки суконь, як Єлисавета, ні стільки коханців, як Катерина.

Але суть справи була та сама: горілка, військові, легка любов...

А одним царедворцем був я.

І ось як це сталося.

*

Якби я писав це оповідання не тепер, а сто років тому, я мусів би розповісти, як по мене на світанку заїхав іздовий Степан, як пахло під рядном на возі лісове сіно, як сліпило нам очі низьке ранкове сонце

і як мати в останню хвилину почала відмовляти мене від подорожі — так, ніби я їхав не на один день, а назавжди, і не до міста, розташованого за п'ятнадцять кілометрів, а кудись поза межі цього світу.

Все це мало б зайняти сторінок десять щонайменше. Потім, ще на двадцятьох сторінках, я описав би подорож, під час якої анічогісінько не трапилось. Староста Карпо правив кіньми, іздовий куняв без діла, а я лежав горілиць і намагався уявити, що мені шість років і що я вперше їду з дідом до міста. Дід вважав своїм обов'язком відвозити старій пані (у якої він купив за чверть ціни її садибу) щорічні гостинці у вигляді садовини й городини. Стара пані мала дочку і внучку — можливо, були ще якісь члени родини, але я їх не завважував. Внучка була на рік чи два страшна від мене, я цілком чітко уявив собі її довгі, тонкі, незамаглі ніжки, спідничку, яка далеко не доходила до колін, і біленькі трусики, які використовували кожну нагоду, щоб з-під тієї спіднички визирнути. Інші деталі чомусь не пригадувались.

Зрештою, я й не робив великих зусиль, щоб пригадати. Обломов лежав і думав, а я за час свого життя на селі розледачив настільки, що мені навіть лінь було думати.

Райуправа — невиразний будинок у бічній вулиці — стрінула нас гірш, аніж непривітно. На паркані біля самих її дверей ми побачили півметрове друковане оголошення з невинним заголовком:

«Увага! Увага!»

Далі повідомлялося, що ранком цього дня в околицях міста розстріляно сто мужчин. Цей розстріл — кара за смерть одного німецького вояка, замордованого невідомими злочинцями поблизу міста. Вкінці йшла обіцянка — розстрілювати по сто душ цивільного населення за кожного забитого німця. Про те, що подібні вбивства є наслідком діяльності зоставлених для цієї

цілі місцевих чекістів чи скинутих парашутистів, нічого не говорилося.

Перш за все я позаздрих мешканцям міста Н., яких за кожного німця розстрілювали лише по десяткові. Цікаво, чи ці норми устійнює місцеве командування, чи вони приходять з самого Берліну, від фюрера?

Для України сто, а для Росії десять, чи, може, торік десять, а сьогодні сто? Чи, може, все залежить від примхи ортскомманданта?

Мені пригадався жарт веселих есесівців, які вивели колись нас на розстріл, навіть не спитавши ні в кого імені.

І та «деревня», де, за чуткою, розстріляли сто мужиків — після того, як Рижий Сенька облупив спину й живіт у живого німця...

... Може, справді, краще було б сидіти в селі і нікуди не їздити?..

До цієї хвилини я не зупинявся над питанням, яку ціль переслідує наша подорож. Дядько Карпо сказав мені: — «Їдемо завтра до міста» — От ми й поїхали.

Я їхав, щоб трохи провітритися, розім'яти м'язи, бо коли людина лишається довго на одному місці, то вона, як застромлений у вогкий ґрунт вербовий кілок, вростає в землю — потім не вирвеш. Вабила також нагода зав'язати нові знайомства, зустріти людей, з якими можна говорити не про притики й занози, а про Мопассана й Шопентауера. Також не виключена була можливість, що я зустріну когось із давніх знайомих. Друг з великої літери у мене був тільки один, вірних і щирих друзів було, рахуючи дівчат, до десятка, а приятелів і просто хороших знайомих назбиралось би до півсотні. А що більшість із них віком, вдачею і соціальним становищем не набагато відрізнялася від мене, то завжди існувала можливість несподіваної зустрічі.

— Оце той чоловік, що я казав, — відрекомендував мене староста одному з райуправських службовців.

Щойно тепер я довідався, з якою ціллю він привіз мене до міста. Йому, бачте, прийшло до голови, що в райуправі село мусить мати свою людину, і я нібито надаюся для такої ролі якнайкраще. Він уже раніше говорив про мене районшефові, коли той завітав був у наше село.

Суб'єкт, який мав мені протегувати (і який, як я потім довідався, був дуже дрібною фігурою серед нової ієрархії), сказав, що районшеф сьогодні урядуватиме щойно по обіді, а він, суб'єкт, має влаштувати мені маленький екзамен.

Екзамен відбувся в такій формі:

- Диплом маєте?
- Ні, не маю.
- Але маєте вищу освіту?
- Не маю. Студент-заочник.
- Бухгальтерію знаєте?
- Трошки.
- Німецькою мовою володієте?
- Слабо.

— Гм... Без знання німецької мови, без вищої освіти — у нас тут і кур'єр з вищою освітою — нічого не вийде. Хібащо запропонуйте свої послуги міській поліції. Там, пробачте, усяку шпану збирають.

Я не знав, ні хто він, ні яку займає посаду, але я був би ляпнув йому в морду, щоб заюшилася — якби не дядько Карпо, якому мені не хотілося робити прикрість. А може в мені, під впливом оточення, стала виявлятися наша національна риса: акумулювати в собі образи, замість реагувати на них.

Я тільки спитав якомога ввічливіше:

— А чому ж ви досі не в поліції?

Година за годиною тяглися в марнім чеканні. Щойно по закінченні робочого дня ми мали розмову з іншим суб'єктом, який сказав, що районшеф не прийде: теща померла, так гуляє на поминках. Але, додав він,

ні районшеф, ні райуправа, ні поліція взагалі нічого не варті і не мають жодного значення: усім керують німці. А німцями крутять, як самі захочуть, чотири перекладачки: Соня, Броня, Вероніка і Леоніда Леонівна.

Найбільшу владу серед них має найстарша — Леоніда Леонівна, бо вона володіє всіма європейськими мовами і живе з німцем на ім'я герр оберст барон фон Трішпенбах.

Але інші теж можуть зробити все, що захочуть.

От хоч би такий випадок: захотіла од'я вчителька поїхати в Н...

— В Н...? — перепитав я.

— Так, в Н. Там у неї син у таборі військовополонених. Скільки не клопотала через райуправу, нічого не вийшло. Звернулася до Вероніки, дала їй курку, — зразу ж дістала перепустку. Завтра їде.

Ні імени, ні адреси вчительки він не знав. Якась вчителька з якогось села. Натомість знав докладно адресу перекладачки.

Лишивши їздового біля коней на райуправським подвір'ї, ми пішли: я — на пошуки Вероніки, староста — на поминки шефовой тещі.

Кожна вулиця в місті мала три назви: нашу, советську й німецьку. Я міг орієнтуватися, як у себе вдома, принаймні в тридцятьох містах Советського Союзу, тільки рідна Чернігівщина зоставалась для мене білою плямою: десять років я оминав її, щоб не зустріти людей, котрі могли б мене знати й пізнати.

Проте, до Вероніки я дійшов без особливого труду: саме по цій вулиці колись проїжджали ми з дідом. І чим ближче я підходив, тим чіткішими ставали мої дитячі спогади. Ось і той самий будинок з оплетеними диким виноградом колонами, а ліворуч, за шовковицями, перекошений старий флігель, куди їх колись виселили. Високої огорожі з чавунних штаб, перевитих фігурами хортів і вершників (мабуть, шедевр старо-

винного ливарництва) вже не було: не інакше, як пішла на утильсировину. Замість неї білів низенький штахетик, очевидно, недавно зроблений, з-за якого, на місці колишніх клямб, зеленіли спориш і калачики.

На правах давнього знайомого я зайшов у двір. Де вони: у флігелі чи в домі?

Флігель стояв з порожніми очодолами вибитих вікон і забитими дошкою дверима. Значить, у домі.

Я піднявся на високий ганок, пройшов поміж обшарпаними колонами і постукав у скляні двері. Раз, удруге... За третім разом десь у глибині мелькнула жіноча фігура, завважила мене крізь двері, сказала:

— *Вероника, это к тебе!* — і зникла.

Незабаром виринула і сама Вероніка. На ній був халатик, що дозволяв угадувати прямоту довгих ніг і цілковиту плоскість груді. Обличчя було блякле, зів'яле — невже їй тільки двадцять сім років?

Без слів я вклонився з усмішкоподібною гримасою.

Вона відповіла мені сухим:

— *Что вы хотели?*

— Ось що я хотів. Тут їде в Н. одна вчителька. В Н. я маю двох близьких приятелів, я хотів би передати їм бодай по записці, це дуже вигідно і для неї і для мене: вона матиме де зупинитися, знайде провідників, які їй усе покажуть і розкажуть. А я дістану вістку від приятелів.

— Так у чім справа?

— Я хотів би знати, де я можу знайти цю вчительку, як її ім'я, принаймні... Мені сказали, що перепустку для неї дістала перекладачка Вероніка.

— Ваші інформатори некомпетентні: перепустку цій жінці дістала не я, а перекладачка Броня.

Вона не пропонувала мені ні заходити, ні сідати (на ступінь стояли камінні лави), не виявляла ні найменшого зацікавлення мою особою.

Вона спитав:

— Слухай, Вероніко, ти справді мене не пізнаєш чи тільки придурюєшся?

— Чому ж би я вас не пізнала? Я чула, що ви повернулися. Але я не бачу жодної причини, щоб говорити з вами на ти.

2

Я ніколи не кидаю своїх намірів після першої невдачі. Для цього потрібно невдач дві або три.

І я пішов до перекладачки Броні.

Броня мешкала в протилежній частині міста, за річкою. І чого їй тільки занесло в таку далечінь!

Даючи мені адресу своєї співтоваришки, Вероніка тоном свого голосу виявила явне презирство. Але чи є на світі річ, до якої Вероніка не ставилась би з презирством?

Такою вона була ще тоді, як носила біленькі трусики і як переконувала мене, що я — мужик, а вона — панна. (А я відповідав їй, що я не мужик, а козак, а вона не панна, бо пани — в Чорному морі).

— Це має бути десь тут, — подумав я, коли дійшов до великого напіврозгородженого саду, звідки терпкаво пахло свіже листя акацій. Можливо, Вероніка щось говорила мені про цей сад, я забув її слова, але слід од них лишився в підсвідомості.

Порожні дров'яник і курятник, міщанська хатка на подвір'ї...

Я був певний, що тут мене приймуть інакше, ніж у домі з колонами. Поляпав клямкою воріт — нічого. Зійшов на рундучок, постукав у двері. Щось ніби обізвався, і, прийнявши цей звук за запрошення, я вступив до помешкання.

Двері з коридорчику (чи, краще, сіней) до кімнати були відкриті навстіж. Посеред кімнати виднівся заставлений з кінця в кінець чималий стіл. Тут були

самовар, кувшини, дві тарілки — одна з квапеними помідорами, друга з якимись недоїдками, три пляшки, а далі знов ринки, тарілки, склянки, ножі й ложки — брудні й чисті, повні й порожні — усе перемішане. Під столом лежала подушка, а за столом, лицем до мене, сиділа смаглява, горбоносенька, п'яна дівчинка.

Ані я, ані хто з моїх приятелів, навіть Пашка Орлан, ніколи не пив сам. Мужчину, що пив насамоті з собою, я бачив тільки раз, у Москві, коли Ісак Фінкельштейн познайомив мене з деняким московським літератором, і я, домовившись по телефону, з'явився до того літератора додому.

Літератор, у шапці-ушанці, сидів над відром і блював. В кімнаті пахло спиртом і блювотою. На підлозі валялись кухонні спиртовки.

— А, это вы, — підвів голову і пізнав мене літератор. Ну, читайте. (Ми домовились, що я прочитаю йому свої віршовані спроби).

— Та я... може іншим разом...

— Читайте, кажу!...

І я мусів читати. Мені це здавалося блюзнірством: кидати цій худобі свої плекані думки й образи.

Врятувала мене сусідка, яка з криком:

— *Обратно спирт вылакал!* — влетіла до кімнати.

— *Хотьбы вы, молодой человек, его урезонили. У-у, архаровець, орденпросец!*..

І поки вона, з лайкою, забирала свою порожню спиртовку, я вислизнув у коридор.

А тут був не відомий літератор, а дівчина, і то молодесенька.

— Доброго здоров'я пивши! — сказав я, бо треба ж було щось сказати.

Дівчина — вона була тоненька, тендітна на вигляд і, не зважаючи на осоловілі очі, досить герненька, подивилась на мене і рішуче ствердила:

— А я знаю, чого ти прийшов.

— А чого?

— Ти прийшов... — вона затнулася, швидко налила собі склянку, випила і цойно тоді скінчила: — ти прийшов... того, чого усі ви приходите.

У мене майнула думка, що я, замість перекладачки Броні, потрапив до якогось брудного притулку — з тих, що їх, мабуть, чимало розвелось тепер по містах України.

— Алеж... Я шукав перекладачку Броню... в одній особистій справі, — я хотів вибачитись, але вибачення тут не пасувало.

— Всі ви шукаєте перекладачку Броню, — люто сказала дівчина і знов потяглася до пляшки. — Я вас кожного знаю, з чого ви починаєте і чим кінчаєте. Всі ви знали моїх батьків, і раді допомогти, і співчуваєте, і не підете в Гештапо з доносом. А тоді — плати за мовчання... І нехай би вже німці, а то свої, свої!..

Вона зайшлася риданням.

Потім витерла сльози, долила собі склянку, зміряла на око, скільки лишається в пляшці, і налила мені.

— Випий! І йди собі. Прийдеш другим разом.

Я випив і мало не закашлявся: це був просяний перегон градусів щонайменше на 80.

— Ось зараз він прийде... — вона знову затряслася в риданнях, — якби ти знав, яке гидке... яке гидке в нього ті-іло!..

Склянка цокотіла об зуби, і горюча рідина розливалася по столі й підборіддю.

Чорне волосся, горбатий носик, самотнє мешкання, де нема нікого з родини — все зрозуміло. Не знати лише, на чий прихід вона чекає.

Також невідомо, скільки вона випила. При мені дві склянки, але я застав її вже добре напідпитку. Я відсунув недопиту пляшку.

— Подай сюди! — скомандувала вона, простягаючи руку.

— Досить! — відрубав я, зупиняючи її руку. І тоді нахилився до її обличчя: — Ти що — згоріти хочеш?

— Ну й згорю! А тобі... яке... діло...

Від останньої склянки вона дорешти сп'яніла, язик затримувався на кожній приголосьній.

Але вона вже забула про пляшку і, притулившись до мене в пориві п'яної симпатії, забелькотіла щось невиразне, правдоподібно на їдиш. Раптом увірвала на півслові, обличчя зробилося крейдяним, очі закотилися під лоба, тіло сповзло на стілець, а звідти упало б на підлогу, якби я не підхопив його.

Я ніколи не уявляв собі, що таке маленьке тіло може бути таким важким. А може воно й не було важким, тільки м'язи мої втратили пруживість в наслідок кількамісячної блаженної бездіяльності, коли я ні з ким не бився, ні за ким не гнався і ні від кого не тікав.

Не без зусиль я виволік її на подвір'я. Вона ніби прийшла до себе, але на ногах не трималася. Я зняв піджак і, роздивившись довкола, повісив на яблуні. Закачав рукави і знову поволік її, аж поки не довів до помийної ями.

— Пхай пальці в рота!

Вона послужалась, але це не допомагало.

На землі, біля ями, валялося кілька пір'їн — можливо, з тієї курки, яку вона дістала за перепустку. Згадавши ритуал Лукуллових бенкетів, я вибрав найдовше й найчистіше перо і зробив йому вжиток.

Це нарешті подіяло.

Я тримав її за талію, скиливши над ямою. Під моєю рукою бився, тремтів і стонався раптовими спазмами її шлунок. Але, замість звичайної в таких випадках огиди, я почував лише певного роду жалосливу симпатію до цієї істоти.

— Ну, що — полегшало?

Вона відповіла щось подібне до «ага» і спробувала усміхнутися.

Я знову відвів її до хати — тепер вона здавалася набагато легшою — посадовив на стілець, вернувся по піджак, скрипучим журавлем витягнув з колодязя води, умив її, витер і велів з'їсти квашений помідор. Вона дивилася на мене і мовчки слухалась.

— А тепер іди спати.

Вона злякано глянула на мене — після всіх цих операцій очі її помітно протверезіли — і знову не наважилась нічого сказати.

Я відкрив двері до покою, в якому ще не був. Там я побачив світлий комод і, проти нього, одинарне залізне ліжко. Виглядало, що вона одна жила у всьому домі. Правда, весь дім з його двома кімнатками, сім'янями, кухонькою можна було б умістити в однім вестибюлі дворянського палацу Вероніки.

Я довів її до ліжка, ззув з ніг забруднені черевики, витяг з-під столу, обтрусив і поклав на ліжко запламлену подушку.

— Лягай і спи. Ніхто сюди не прийде: я вартуватиму.

На столі були квашені помідори і хліб і ще щось, накрите тарілкою, але їсти мені не хотілося.

Знайшов у спальні, на комоді, дві книжки. Обидві були німецькі, невідомих мені авторів і друковані готичним шрифтом. Спробував читати, але в першій же реченні спіткнувся на незнайомім слові. Довелося відкласти читання до того часу, коли я опаную якслід німецьку мову.

Я всівся в плетене крісло-гойдалку і став обмірковувати ситуацію.

А що як той тип взагалі не прийде?

До якого часу я маю його тут чекати?

Я почував деякі докори сумління: моє донкіхотство було нечесним супроти старости Карпа і їздового Степана. Вони мене ждуть, щоб їхати додому і, можливо, турбуються, що мене досі немає.

Проте, ці докори, очевидно, не належали до надто пекучих, бо незабаром ми вже їхали возом, їздового не було, один тільки староста Карпо, який був уже зовсім не Карпо, а мій дід, і приїхали ми, замість дому над кручею, до великого будинку з колонами. І назустріч нам вибігла дівчинка в біленьких трусиках і, сказавши: — «Я не бачу жодної причини, щоб говорити з вами на «ти», — показала мені язик.

Можливо, мене збудив якийсь шум, але мені здається, що все це: і брязкіт клямки і хряск з силою одчинених сінешних дверей і гупання важких кроків — я почув, уже прокинувшись. А збудило мене саме наближення небезпеки.

Я підвівся зі своєї гойдалки саме тоді, коли на тлі чорного прямокутника відчинених дверей з'явилася людина.

Яку хвилину (а може тільки десятку секунди) ми стояли, розглядаючи й оцінюючи один одного.

Що міг побачити він? Блатняцький чуб, засмагле обличчя, незастебнений піджак, а під ним, теж незастебнена, сорочка-полуботківка. А, придивившись, він міг помітити, що піджак — лицьований, штани — теж, а на коліні настобурчені ворсинки зраджують зашите місце.

А я перш за все чомусь побачив чоботи, гвинтівку за плечима і уніформу міської поліції.

— А може це не він? — спалахнула химерна думка. — Може, начальству потрібна перекладачка, і по неї послати поліція?

Але обличчя в формі черевика — ніс підходив до лоба майже під прямим кутом, товсті слиняві губи, ву-

дри або плями від них на щоках і на лобі і, головне, руки з непропорційно короткими пальцями, переконливо свідчили, що це таки він, той самий...

І ми сказали разом:

Я: *Что вам угодно?*

Він: Ти хто такий?

І поки я чекав на афект моїх слів (а ефекта не було), він повторив майже те саме, тільки погрозливіше:

— Хто такий, кажу? Що тут робиш? Документи маєш?

І тоді я, чемно вклонившись, відрекомендувався:

— Я доктор. Лікую панночку від усяких мерзотників, які докучають їй своєю собачою любов'ю...

— Що?! Та я тобі... та ти знаєш...

І він — тепер уже не було сумніву, що це дійсно він — зробив крок уперед і шарпнув з плеча гвинтівку.

Але не встиг її зняти.

Бо я вже стояв перед ним, обличчя проти обличчя, і питав тихо і скрадливо, майже ласкаво:

— А ти — жить — хочеш?

Його рука застигла на люфі.

Він увесь якось зіщулювся, став ніби меншим і, нарешті, промимрив:

— Та хіба я що? Я тільки люшню поправив, щоб не муляла...

— А щоб ти не муляв мені очей, то забирай свою люшню і зривайся... — далі йшло нецензурне. — Бо тут тобі не світить. І всім, хто сюди лазив, передай, що лавочка закрилася.

Він відступив до порога, але там, під захистом дверей, знову почав набиратись нахабства. І процідив презирливо:

— А ти що — жидівський зацтитник?

Мені не вперше було мати справу з такими типами — у блатному світі вони ніколи не піднімалися вище від ранги с'явки — тут тобі плаче й божиться, що

більше не буде, а тільки відвернися — жбурне в спину цеглиною.

Але я — це була моя кричуща помилка — чомусь сказав миролубно:

— Звідки ти взяв, що вона жидівка? Вона — грузинка. Я з її дядьком у Тифлісі шашлик їв.

— Ти дивись, щоб з тебе самого хто шашлику не зробив! — з цими словами він шугнув у сіни, хряснувши за собою дверима так, що тинк посипався.

Я не кинувся за ним лише тому, що хтось ззаду схопив мене за рукав, і щось мокро диткнулося до моєї долоні. Обернувшись, я побачив Броню. Боса, в самій близькі, вона стояла на колінах і тулилася до моєї руки мокрим від сліз носом.

Треба було її підводити, садовити на стілець, поїти водою...

— Ну, тепер я піду, — сказав я, упоравшись.

Вона знову схопила мене за рукав і зайшлася плачем:

— Він ве...вернеться... Посидь тут, поки вона прийде...

— Хто вона?

— Соня...

Вивуджуючи слово за словом, я довідався, що Соня мала прийти ще на п'яту годину, але тепер уже прийде, обов'язково, зараз...

Друге Бронине «зараз» тяглося так само безконечно, як і перше.

Із спальні чулося рівне дихання дівчини. Вона спала.

Я вийшов на подвір'я, подихав чистим повітрям, знову вернувся в кімнату. Півтемна вдень, вона збилася ясною і світлою: крізь віття яблунь смутне надвечірнє сонце досягало її вікна, що виходило на північний захід.

Тепер жмут променів падав на неприбраний стіл, де, крім брудного посуду, були ще квашені помідори і

хліб, а з накритої тарілкою ринки спокусливо визирала куряча ніжка.

Я згадав, що час полуднати, присунув стілець, нарізав хліба, на чисту тарілку поклав пару помідорів. Але вони не смакували.

І я, піддавшись спокусі, витяг шмат печеної курки.

Щось майнуло попід вікном, без стуку й скрипу розкрилися кухонні двері. На лутку саме падав скісний золотавий промінь заходячого сонця, і в його одсвіті, висока, тонка в талії, з похилими плечима і променисто-золотавим волоссям, зачісаним «під німецьку куколку», увійшла дівчина. Колір обличчя й шиї був ніжнорожевий, а на тлі цієї рожевості виділявся недоречною плямою задертий ніс. Він не був ні надто великий, ні надто негарний, лише здавався штучним, навмисно перенесеним з іншого обличчя, де він був би до речі й на місці.

— Іще один! — сконстантувала вона, зауваживши мою особу. — Скільки вас сюди лазить, страмотників? ! Ще й курицю лопає... Виставив чуб і думаєш: «Я!»... Ану, марш звідси! І хто вам набрехав, що вона жидівка? Спокою не дасте бідній дівчині!

В час свого монологу вона все наближалась до мене і раптом, махнувши рукою, тріснула мене по тому виставленому чубові. У відповідь на те я підвівся і, зовсім несподівано для себе, не сильно, але лунко ляпнув її по лівій щоці.

Вона голосно сьорбнула носом повітря і з галасливим: — Та я тобі очі видряпаю! — скочила до мене, щоб реалізувати свій намір. Але я перехопив її руки в в'їцях. Вона нахилилася, щоб укусити мене за палець, але я підсунув до її зубів її ж таки руку. Вона спробувала вдарити мене ногою, але зачепилася за стілець і збила коліно.

На хвилину, лишивши свої руки в моїх, вона ніби заспокоїлася. Лише по рухові її щік видно було, як

вона набирає слини, щоб плюнути мені межі очі.

Врятувала мене Броня, яка, збуджена падінням стілля і верещанням подруги, вибігла із спальні і з криком: — Сонька, перестань! Сонька, ти здуріла! — кинулась поміж нас. Я скористався з нагоди, відіпхнув від себе Соню, схопив кепку і вискочив на вулицю.

І швидко ходою попрямував до райуправи.

Вже віддалеки я пізнав голос Соні, яка вибігла мені вслід і щось закричала. Я почув лише окремі слова, не добрав у них змісту й не обернувся.

Заходило сонце, і все довкола було напоєне ясним золоторожевим світлом. Пахло ясином і матіолами.

Але цей пахучий і лагідний вечір не в стані був подолати мого поганого настрою.

— І чого мене тільки понесло до міста! На посаду не влаштувався, записок Петрові Матвійовичу і Вані не передав. А там, де треба було діяти — діяв якраз навпаки. Треба було дати по зубах типові з райуправи, і вилаяти по-ростовському зарозумілу Вероніку, і поламати ребра поліцаєві. Нічого цього я не зробив. І все складалося одне до одного, росло, накопичувалося, щоб потім прорватися у формі поличника, якого я ні за що вліпив бідолашній Соні.

За поворотом вулиці з заглибини воріт — я майже налетів на нього через поспіх — виступив мені назустріч низький і кремезний поліцай.

Я відчув на собі його допитливий, ненавидячий погляд.

Можливо, в місті, як взагалі ведеться по маленьких містах, при зустрічі належить вітатися з кожним — знайомим і незнайомим.

Та ну його к чорту!

Я пройшов повз нього, і ні він, ні я, ніхто не промовив ні слова.

Тільки коли я був уже кроків на десять, раптом пролунало:

— Стой!

Я озирнувся, не зупиняючись. Поліцай ішов за мною винтівкою напоготові.

— Стой! Руки вверх, а то стріляю!

Я зупинився, півобернувшись і не підносячи рук:

— Стрільай, тільки не в мене!..

Дзизнула куля і пролунав постріл.

Але стріляв не він, не цей, що кричав: «Руки вверх!»

Вистрілило з другого боку вулиці. Там, крізь проїзди у паркані, вилазив інший поліцай. Той самий, з чоботоподібною мордою, якого я прогнав від Броні.

І стали зрозумілими слова Соні, яких я не дочув і не схотів дочути: «...стережуть... іншою вулицею-у!!!!...» Це була пересторога і порада.

Все було розраховане, щоб вийшло найкраще для них і найгірше для мене: ліворуч глуха стіна сараю, що через неї не перескочив би й Віталій Лазаренко, праворуч — один тип, позаду — другий, між ним і мною яких десять кроків — занадто близько, щоб утекти, занадто далеко, щоб його обеззброїти.

І я — іншого виходу не лишалося — підніс догори руки.

— Той самий? — спитав кремезний.

— Той самий, — відповів Чобіт.

Хлопці мали досвід: Чобіт зайшов ззаду і, тримаючи гвинтівку майже перпендикулярно, приставив мені до потилиці, а кремезний зайнявся ревізією моїх кишень.

Брунатний тимчасовий пашпорт, біленька посвідка сільуправи, складаний ніж, хемічний олівець і невживаний носовичок — такий був вислід ревізії.

Відступивши до воріт, де сарай не заступав світла, кремезний прочитав уголос все, про що свідчили мої перші в житті незфальшовані документи, де стояли мої справжні — ім'я, прізвище, дата й місце народження.

Біленька посвідка свідчила, що я мешканець та-

кого й такого села і маю їхати до міста. Датоване це було вчорашнім днем, а дійсне на сьогоднішній.

— Ну, не велика риба, — сказав він з полегшенням, скінчивши читання.

І так повели мене з піднесеними руками по вибитих цегляних тротуарах безконечного міста.

Спочатку вони пробували глузувати:

— От і добре, — сказав один, — світу побачиш. Якраз під Черніговом забили вісімнадцять німців, треба тисячу вісімсот на розстріл. А в тюрмі тільки сімсот, і то самі майже цигани. От і повезуть тебе на укомплектуваніе...

— Нікуди тебе не повезуть, не бійся, — заперечував другий. — Є наказ у кожному районі по три душі на острах людям повісити. Будеш на вітрі гоїдатися, на сонці сохнути. А мотузка тільки: «скрипу-рипу». А мати прийде: — «Ой, синочку ж мій ріднесенький!» А ворони їй: — «Кра-кра! Правду мовиш, стара!»

Обидва зареготали.

Я не обзивався.

Поволі тануло невловиме вечірнє світло. По дворах, під деревами, по вузьких завулках все більше сутеніло, і сутінь пахла матіолами і нічною фіялкою.

Чи староста з іздовим ждуть мене досі, чи може вже поїхали додому? А може вже й приїхали, і дядько Карпо, крутячи головою і розводячи руками, розповідає моїй матері:

— Пішов шукать переговорщицю. І не вернувся. Ми думали, що він досі вже вдома. Та ти не журись! Він завтра прийде. Не маленький, не загубиться.

І мати стримує сльози і не знає, кому вірити: Карпові чи власним передчуттям, які ще вранці віщували недобре.

А на річці дід Рибалка і Дмитро Бунчук виїжджають ставити ятері і перекидаються скупими словами, що їх луна заносить аж у Кошлаї, і позирають на дім

над кручею і дивуються, що мене немає. А може й не дивуються, бо Дмитро, мабуть, чув, що ми поїхали з дядьком Карпом до міста. А дід Рибалка знає наперед усі події і тому висловлює лукаве припущення: — Не знаєш, як у прийми пристав до якої переговорщиці...

І рожева позолота лягає на молодий очерет і на верхи верболозу. І ласкавотепла вода стає чорною-чорною.

А там зійде місяць, і білий дім чітко відіб'ється в воді — так, ніби він стоїть над самим урвищем.

— Гафф! Гафф! — дзвякнуло, вискочивши з одчненої хвіртки, зачучверіле собача.

Я здригнувся всім тілом.

Поліцаї зареготали:

— На Гітлера війною йде, а собак боїться.

Собача гавкало чисто людським голосом і поривалося шарпнути мене за ліву холошу.

Але я не міг його відігнати, бо знав: якщо зроблю необережний рух, Чобіт всадить мені кулю між лопатки.

В селі у нас не було собак, одна тільки бухгалтерова Лютня, та й та до мене лащилася. Два чи три пси були у Вохрому, але я туди заходив рідко, так що зовсім відвик був від собачого гавкоти.

— Кусі! Кусі! — закричав Чобіт.

Собача злякалось і кинулося до своєї хвіртки.

Поліцаї загомоніли про свої поліційні справи, про дівчат, про горілку. Потім замовкли.

Так ми і йшли покрученими вуличками. Від Броні до райуправи кілометрів чотири, від райуправи до поліції — ще зо два. Де-не-де городянки визирали з воріт, намагаючись роздивитись, у півтемряві, кого саме ведуть.

Зрідка долітали несміливі репліки:

— Повели...

— Якийсь нетутешній...

Кажуть: «не ворухнув пальцем» і не уявляють собі, що людина не завжди може ним ворухнути. Я, наприклад, не міг. Безвладно висіли білі безкровні пальці, і якщо б тепер котромусь із поліцаїв прийшло до голови знову звеліти, щоб я підніс догори руки — я не міг би цього виконати.

Я сидів у кабінеті начальника поліції і чекав, поки він зволить звернути на мене увагу.

Мої сподівання на те, що хтось мене вирятує, не здійснилися: староста, очевидно, поїхав додому. Правда, на подвір'ї райуправи, повз яку мене проводили, виднівся якийсь віз і хтось біля воза — але це не був дядько Карпо.

І в помешканні поліції не було нікого знайомого.

Начальник змінив позу, і тепер, у світлі гасової лампи, мені стало видно його обличчя. Я мало не скрикнув — та це ж... але хто? Когось він мені нагадував. Не то Пашку Орлана, не то Ваську Цигана. Хоч Пашка був білобровий блондин, а Васька — темноцерий брюнет, не без домішки африканської крові. Отже, це була не індивідуальна подібність, а станова, професійна. Так, учитель завжди нагадує вчителя, а візник — візника. А урка — урку.

Ніби у відповідь моїм думкам він підвівся від читання великого сірого аркуша, що його поліцаї поклали на стіл разом з моїми паперами, подивився на мене пильно і зненацька спитав:

— А ти Ваську Цигана знаєш?

— Хто ж його й знає, коли не я.

— А Севку Лук'яненка?

— Такого не пригадую.

— Таж ми з тобою...

Севка Лук'яненко — це був він сам. Він пам'ятав

Ваську й мене по колекторові безпритульних. Ще й став з нами в одній кімнаті. А що ми з Ваською були героями кількох одчайдушних пригод — то про нас нібито ще довго після нашої втечі розповідали легенди. Він не забув і про оселедці, якими я його частував, коли троє безпритульних, Васька, я і ще хтось третій, викотили в білий день з церабкопа бочку оселедців.

Я з'ясував йому, що той третій був не безпритульний, а тихий і чемний Нікі — синок виховательки. А що то була не бочка, лише барило, не став з'ясовувати.

Він заходився оповітати про хлопців, про дівчат, про вихователів...

Оживало минуле. І разом з ним колоче (якщо можна так висловитися) оживали мої знекровлені руки.

Наша розмова створювала ліричний настрій — бож немає нічого ліричнішого над спомини. І я теж почав розповідати про зустріч з Нікі — момент, з якого почався найцікавіший рік мого життя, про блакитнооку Клаву — дружину Васьки Цигана, про братів Орланів...

— А Кольку Сучечку... — перебив Севка мою розповідь.

Я не дослухав. Бо зненацька в моїй свідомості розгорнулася з усіма подробицями, як нібито щойно пережита, одна з тих подій, про які я твердо і неухильно заборонив собі згадувати, забув її силою волі — щоб навіть уві сні не приснилася.

Ось колекторський шакал Колька Сучечка пристає, щоб я дав оселедця.

— Нема в мене ніякого оселедця. Одійди!

Він справді відходить, але здалеку кидає погрозливе:

— А я знаю, хто ти такий!

І надвечір того ж дня — виклик до директора. І високий худий вихователь — як його звали? — що шепнув нам у коридорі: — Хлопці, тікайте, зараз по вас ГПУ прийде.

І на стільці в куточку — переляканий Колька, якого лишили в кабінеті директора, мабуть, для очної ставки. А може просто в його доносі переплутались і змішались накупі мій осуд, Васька, крадені оселедці...

А Васька такі і не знав, що я побував перед тим у камері смертників і, якщо живий, досі думає, що все те було продовженням історії з оселедцями...

— Ти що, заснув? — повернув мене до дійсності голос Севки Лук'яненка. — Питаю: Кольку Сучечку хто зарізав — ти чи Васька?

— А хіба він помер? Ми й не знали... Це Васька його ножом пирнув.

— А директорові очі хто чорнилом залив?

— Це він схопив нас за руки і думає, що вдержить, а я його пляшкою по лобі!

— По вас тоді ГПУ приїжджало. Казали, що ви всім не безпритульні, а куркульські діти, що десь були у банді, що Васька підстрелив міліціонера...

А хлопці кажуть: парашутиста піймали, пропаганду розклеював. Брешуть, сволочі! Таких з парашутистів не скидають!

— Ясно, що брешуть. Я вже місяців чотири, як додому прийшов. Спочатку хворий лежав, а потім так розледачів, що далі Вохрога й Кошляїв нікуди не вилазив. У нас — гарно. Якщо проїжджав селом, то бачив садибу над кручею, де липи й сосни, здалеку видко.

— Підожди — знову перебив Севка. — Це не про тебе Грицько Гармаш розказував, що сім раз розстріляний додому вернувся?

— Ну, сім — то вже трохи занадто...

— А тобі, мабуть, мало, іще хочеться. Прийшов до міста — і зразу голову в петлю. Де ти це взяв? Треба було його в кишеньку пхати?

Він простягнув мені сірий великий аркуш, що лежав поруч із моїми паспортом і посвідкою. Це було

хлопстилеве «воззваніє» підпільного комітету, іменем «родіни» і Сталіна закликалося населення до боротьби з окупантом. Листок був свіжий, сьогоднішній, бо пошавалися імена деякого з розстріляних і обіцялося, що помста спаде на голови фашистських захватчиків.

— Хлопці принесли, кажуть: зловили на гарячому, що парканах розклеював. Добре, що до мене потрапив. Ану ж би відразу в Гештапо.

— А де ж клей? Скажи їм, хай принесуть банку клею, бо інакше брехня до брехні не клеїться...

— Розтираю, бо затекли, — відповів я на погляд Севки. — Мене шість кілометрів з піднесеними руками вели. А тоді ще й цю гидоту підклали. Морду їм треба понабивати, твоїм хлопцям. Щоб знали, на кому мститися.

— Мститися? За що мститися?

— За одну справу... Бо я спровадив того, молодшого, що морда чоботом, від однієї... дамочки — і дуже шкодую, що не вибив йому бубну.

— Я вже знаю, — сказав Севка. — Отам за річкою — сади, а в садах — самотня хатка, а в хатці — чорнявенька дівчинка. Це я їй зробив документи і влаштував перекладачкою. А хлопці й дізналися. Треба буде сказати їм, що закрилася лавочка... Ну, знаєш, що? — давай вип'єм!..

Після першої склянки Севка повернув мені папери, після другої подарував відібраний у когось наган, про який не знало німецьке начальство; після третьої нам стало душно, Севка відкрив вікно, десь недалеко по брукові прогуркотіли підводи, одна і друга, і я почав з Рильського:

Десь підвода далека в полях гуркотить.

Хто, куди та для чого прямує? —

але Севка перебив мене, і ми, посідавши на підвіконні, заспівали незугарну пісеньку:

Он любил хадит в кіно
І в театр і в цирка,
А в єво пустой карман
Бил балшая дирка...

Саме на цих словах у кімнату з криком:

— Севка, шухер! — влетів присадкуватий поліцай.
І завмер, побачивши нашу ідилію.

В передпокої щось лягнуло. І, слідом за поліцаєм, вже входили високочолоий офіцер з сивими скронями, фарбована дама з монументальним бюстом (я відразу догадався, що це — барон фон Тріппенбах і Леоніда Леонівна), Соня, Броня, районшеф у рогових окулярах, староста Карпо, і кошлаївський поліцай Гармаш.

А з дверей визирали іздовий Степан, а з-за нього — Чобіт з відбитком п'ятьох пальців на переляканім обличчі.

І тоді заговорили всі разом. Герр барон обвинувачував, Севка виправдувався, мішаючи українське, російське й німецьке:

— Ер іст майн бессер фройнд, перекладіть йому, што ето лучший друг моего юншества...

Староста Карпо говорив до всіх і ні до кого:

— А ми засиділись трохи в Олексія Платоновича. Коли прибігає Степан: — Повели!

А Соня підійшла до мене впритул і сказала захоплено:

— Ну ти ж і пройда! Ми його від петлі рятувати приїхали, а він тут горілку п'є...

Я хотів їй щось відповісти, але хтось простягнув мені ще одну склянку, яку треба було випити на знак загального замирення. І я, мабуть, випив.

Бо з дальших подій тієї ночі можу пригадати лише одну деталь: ми стоїмо проти вікна, біля мене Соня і Броня, а звідкись іздалеку, з-за річки, може з тих садів, де загубилася Броніна хатка, долітає солов'иний щебет.

ОДНА ЛЮБОВ І ДВІ ДІВЧИНИ

1

Я щойно вернувся з міста, мокрий, голодний і стомлений.

Вітер був пронизливий, дощ — безугавний, а грядки — непролазна.

Тому, не зважаючи на сенсаційну вістку: впіймали партизанку! — я твердо вирішив сидіти дома.

Це була друга хвиля советських партизанів у нашій місцевості.

Розповідали, що перед відступом більшовиків по селах комусь роздали зброю, що когось, замість мобілізувати в ополченці, лишили для підпільної діяльності, — але загальний настрій села був такий, що ці «хтось» сиділи нишком і не подавали ознак життя.

Тож коли в травні не то червні 1942 р. скинули групу парашутистів, селяни одних покололи вилами, а інших, щасливіших, пов'язали і здали німцям, сподіваючись, що їм дадуть, як було обіцяно на плакатах, за кожного парашутиста по двадцять гектарів землі в індивідуальне користування.

Але землі їм не дали, і вже видко було — не дадуть.

Крайсляндвіртшафт нібито не мав жодної уяви про зміст плакатів, що їх розсилала по селах райхспропаганда.

І ось недавно, разом з осіннім вітром з північного сходу, знову з'явилися, пробившись з Брянських лісів, червоні загони.

Після другого набору до Німеччини, після втрати

надії діждатись додому своїх полонених, після того, як взагалі всі надії виявилися марними — село вже мовчало.

Вже нав'язували підпільну сітку, нишпорячи поміж селами, невтомні активісти, вже в сусіднім районі замордували священика — запального юнака з Рівенщини на ім'я Іван Шмань, і перший німецький паровоз, од вибуху міни, покотився догори колесами.

Але староста Карпо Бунчук ще тримав село твердо рукою, і було ясно, що коли якась партизанська розвідниця забрела в наш терен, то їй неодмінно належить бути вшійманою.

Проте йти дивитись на неї, та ще в таку погоду, я не мав ніякого бажання.

Тому, коли, за сільським звичаєм, не постукавши, і не знаю, за яким, не обчистивши чобіт, у кімнату зайшов посильний сільуправи Серьога і врочисто проголосив:

— Дядьку! Дядько Карпо вас кличуть! — я сприйняв це як особисту прикристь.

Дорогою Серьога плів щось таке, чого я не міг второпати:

— Вона каже, що вона не докторка, а в документі написано, що докторка. Так дядько Карпо послали по вас, щоб ви самі побачили, чи вона докторка, чи вона не докторка...

— Ну, й йолоп же! — думав я, поглядаючи на Серьогу в антракті між двома калюжами. — Тоді б тільки міліціонером бути. Скоро підеш служити в поліцію?

— Не приймають. Я подавав заяву, так не приймають. Малолітній, кажуть. Ще, кажуть, треба рік підождати.

Нарешті ми досягли сільуправи.

Може тому, що я весь час ішов похнюпившись і вибираючи очима найкращу стежку, я й тут, переступив-

ки поріг і сердито промимривши привітання, глянув на неї не просто і не згори вниз, а знизу вгору.

Панчіх не було. Вище голих колін починалася невиразно-синього коліру тоненька спідничка. Спідничка була вузька, обтягнута, і жодної іншої одежі під нею не вгадувалося. Вище — брунатний світер і суконна, з блискучими гудзиками, оторочена заячим хутром курточка. І в облямованні витертого хутра — скудле, кирпатеньке дівоче личко.

Тої ж секунди, як ми зустрілися поглядом, вона підвелася мені назустріч:

— Ви? —

і, просягаючи мені руку, назвала мене по-імені.

Я здивовано потис їй руку:

— Я. Але звідки... — щоб не казати їй ні ти, ні ви, я обірвав речення. — Але я хотів би знати, з ким я говорю...

— Таж я Льоля, подруга Алі, вона вам писала...

Очі присутніх — старости Карпа, двох поліцаїв, навіть всезнаючого діда Рибалки, не давали мені жодної розгадки. Тільки вчителька Варвара Дмитрівна, яка теж чомусь була в сільуправі, дивилася на мене і журно посміхалася.

— Якої Алі? Ніхто мені не писав...

У мене було кілька знайомих дівчат з модним іменем Алла, і я подумав, що це від котроїсь із них — хоч жодна з тих дівчат не знала ні мого села, ні справжнього імені.

Голос мій ще звучав суворо й сердито, але кирпатеньке обличчя було таке безмежно-миле, таке привабливе, що я мимоволі теж посміхнувся до нього.

— Невже ви не дістали листа? З Баварії... Від Алевтини Ставченко...

— Оце ж бачиш, — перебив староста, — і документ у неї на ім'я нашої докторки...

— Звичайно, з привітом посилають китицю квітів,

а в неї квітів не було, так вона прислала мене. Хоч я в такому вигляді — вона обвела поглядом свою спідничку і черевики — і не дуже нагадую квітку...

Чортеня кирпате! В ній було стільки жіночності!

Тим часом дівчина взяла з рук у старости свої папери і передала мені.

— Ось, бачите. З цією посвідкою — це посвідка про звільнення — я приїхала з Німеччини. Все на її ім'я... Ростом ми майже однакові, старша вона, правда, на п'ять років, але до цього ніхто не придивлявся. Тільки очі довелося змінити: з грау на браун. Там у нас такі хлопці були, що хоч які папери підроблять.

Я кинув оком фахівця на підроблене місце: робота була примітивна, аматорська. Але німці свято вірять у кожну печатку і кожен підпис — їм ніколи не впаде до голови, що документ може бути фальсифікований.

Став шукати причину звільнення і знайшов: Schwangerschaft — вагітність.

В 1942 році німці справді відправляли додому вагітних і сухітників.

Дівчина прочитала в моїх очах невисловлений запит, відразу споважніла і сказала тихо і з притиском:

— Я не крапа цієї посвідки. Це була її воля, щоб я тікала з Німеччини. — І знову заговорила скоро і весело. — А знаєте, як я вас знайшла? Я пам'ятала тільки село. Аля дала мені лист, так я загубила в дорозі. Чи то не загубила, а лишила з білизною в чемодані: мене затримали і мали відправити на пересвідчення, чи справді я — вона показала рукою — вагітна. Так я втекла без речей. І, знаєте, приїхала сюди, а кого шукати — не знаю.

І тільки тоді, як побачила вас, відразу догадалася, що це ви, і згадала ім'я.

— Але чому Алевтина... — почав я, але дівчина перебила:

— Це довго розказувати. А крім того, я не знаю, чи Аля хотіла б... — вона затнулась, не осмілюючись продовжувати думку, яку я зрозумів і без того: «чи хотіла б, щоб я розповідала це тут, при всіх.»

На допомогу їй прийшла вчителька:

— Так, пане старосто, бачите тепер, що вона не партизанка. Кажу ж вам, що я її відмалечку знаю. І повечеряти дівчині треба, і переодягнутись. Підемо разом до нас — вона звернулась до мене — там наговоритесь.

В свою чергу, я піддержав учительку:

— Пустить її, дядьку Карпо, нехай іде до Варвари Дмитрівни. Таж воно, сердешне, справді втекло з Німеччини — я нахилився до старости, щоб моїх слів не почули ні дівча, ні вчителька. — Воно, мабуть, місяців із два не милосся. Чуєте, як смердить?

Дядько Карпо з шумом втягнув носом повітря і сказав на весь голос:

— Справді, смердить. Ну, хай іде.

І звелів поліцаю Рогозі провести нас до квартири вчительки.

Вчителька оповіла мені, що знає цю Льолю яких п'ятнадцять років — десь чиясь сестра жила в когось на квартирі, і відтоді вони добре знайомі з Льолиною мамою.

— Подумайте, — говорила вона — яка трагедія: бути так близько від дому — це ж від нас лише п'ятдесят кілометрів — і не могли побачитись з матір'ю.

— Чому? — не зрозумів я.

— Таж документи в неї — чужі. Якщо вона приїде додому — її знову відправлять у Німеччину.

Поки дівчина милася й переодягалася, я чекав на квартирі у вчителя Євгена Романовича.

— А я зовсім не знала, — говорила Варвара Дми-

трівна, — що ви були такі близькі з Алевтиною Григорівною.

— Яка там близькість, — відпекувався я — просто я читав їй вірші, а вона слухала.

— Льоля мені каже: у вашому селі, з розкуркулених. Так я, знаєте, на кого подумала? — на Леся Чуйка.

— Кажуть мені — з'явилася на порозі перебрана в дивовижну спідницю Варвари Дмитрівни і її ж неймовірну блюзку Льоля — Лесь Чуйко, він тут один усіх дівчат з ума-розуму зводить. Ні, кажу, не Лесь, і не Чуйко. Тільки, як зустрілася з вами очима — вона лукаво зиркнула на мене — зразу згадала...

2

Везли їх тим самим транспортом, лише в різних вагонах.

По два дні без води, по три — без їжі.

Добровольці й мобілізовані — всі разом.

І всі вже знали, що Алевтина Ставченко — наречена німецького лікаря і їде в Німеччину, щоб вийти за нього заміж.

Були такі, що хотіли її під колеса скинути.

Тільки Льоля, навпаки, відчула симпатію:

— Мені її якось навіть жаль стало: ходить така неприступна, самотня. Це я завжди так: коли людина горда й замкнена, то мені її шкода-шкода...

В переходовому таборі вони чекали декілька днів, поки зроблять «обезвопшення»: забрали чисту одягу, а повернули аж сіру од паразитів.

Саме тоді Алевтина стала таборовою знаменитістю. В таборі був лише один кльозет, куди ходили разом — бо мусіли — і хлопці й дівчата. І от Алевтина зібрала гурт остівців і почала визначати години користування: сьома — дев'ята — одинадцята — для хлопців, восьма — десята — дванадцята — для дівчат.

Але хтось повідомив лагерфюрера, той ударив Алевтину палицею по обличчю — аж вона впала — і розігнав натовп.

Їх викликали разом, всіх трьох на «с».

Веліли сідати на бауерський віз, біля якого чекав рудий шваб із люлькою, і повезли за річку, в гори. Вони пробували довідатись, куди їх везуть, шваб охоче відповідав, але таким діялектом, що навіть Алевтина нічого не розуміла.

Приїхали аж надвечір. Дім, як фортеця, на вікнах ґрати, напроти, через дорогу довжелезна стайня і ще якісь будівлі, не то стодоли, не то хто зна що.

А місцевість гарна: зелена смужка поля, над нею — бір, кругом гори, а внизу — озеро.

Дві жінки, гладка й худа, підійшли до воза. Потім дівчата довідались, що гладка — це їхня господиня, баворка.

Гладка вийняла з кишені лист, почала розбирати:

— Алефтіна Штафченко... Котра тут Алефтіна Штафченко?...

Алевтина зіскочила до неї і хотіла щось їй сказати. Так куди там: як заверещить: Мовчи! Не підходь!

Тоді подивилась на її пластир на лобі, на синець під оком, і каже другій, худішій:

— Ес іст айне гуре!

Дівчат примістили в стайні: в кімнатах у них живуть лише господарі.

Вони разом, усі троє, працювали в полі, на городі, біля худоби, подружилися з рудим Францем і навіть почали розуміти його мову.

Велося їм непогано: годували хоч і бруквою, але доскочу, без провини не били і на ніч не замикали.

Алевтина все чекала листів. Але Франц пояснив дівчатам, що листи приходять, тільки баворка їх перехоплює.

— Тоді ми з Женею намовили Франца, він перейняв поштаря, і той віддав йому листа для Алевтини. Як вона зраділа! А нам нічого не розкаже. Так ми з Женею вкрали того листа й прочитали.

Щойно тоді ми довідались, що Алин наречений — син нашої господині Вальтер.

А він не лікар, тільки санітет.

Він питав, чому вона не відповідає на його листи, просив вибачити матір, що тримається старих поглядів, обіцяв скоро приїхати і все поладити.

За час відпустки він має одружитися.

— Тут не сказано, з ким одружитися — завважила тоді маленька Женя.

Після цього листа Алевтина почала вдивлятися в кожного подорожнього і в кожну підводу, поки вони не наближались — або не зникали з виду.

Він приїхав, коли дівчата працювали за лісом, на далекому полі.

На другий день він їздив із рудим Францем до міста, і потім Франц поділився з Льолею й Женею свіжою новиною: Вальтер жениться.

І дійсно: Вальтер одружився. Узяв дочку сусіднього бауера, здоровенну дівку з дитиною.

Бо, як пояснив дівчатам Франц, коли дівчина має дитину, ціна їй подвійна: поперше, зразу видно, що не якась там неплідна, подруге, з її дитини виросте кнехт.

Це в нас усі члени родини мають однакові права, а в них — ні. І Вальтерів дід, як оженився, теж брав з дитиною — оцей самий Франц, він, як виявилось, був Вальтерів дядько. Але бауер — бо такий закон — залишає всі свої маєтки старшому синові, менших, якщо має, за що, посилає вчитись науки або ремесла, а з байструків виростають...

— Батраки — підказав я.

— Ні, не батраки, батрак може щось заробити. А ці роблять за харч і помешкання.

І було швабське весілля. В той день Вальтер заманив Алевтину будімо на розмову, казав, що то не правда, що він не жениться, що то набрехав рудий Франц. Ось-ось, мовляв, має прийти дозвіл на їхній шлюб від самого Гітлера — а тоді взяв та й замкнув її в стайні.

— А вона — нічого. Ніби її не торкається. Тільки вночі чуємо: плаче крізь сон і кличе когось по-імені. А то вона вас кликала.

Збудила я її, дала випити мосту... — ми з Женею аж чотири пляшки потягли на весіллі.

Вона сп'яніла і стала розповідати про себе. Що вона — доктор, що цього дня, сидячи в замкненій стайні, вона передумала і по-новому переоцінила своє життя.

Потім розповіла про село, куди її закинула війна і де вона була лікаркою. З Льолею в них знайшлася спільна знайома — вчителька Варвара Дмитрівна.

А найбільше говорила про студента, що добрів, хворий, додому і що його вона врятувала від смерті. І про будинок, і сад, і весняні вечори над річкою, коли вона любила одного, а думала, що любить іншого.

Вальтер з місяць побув дома й від'їхав.

Жінка його була уїдлива і злоязика.

Дізнавшись, що Алевтина вагітна, вона стала називати її «ерзацфрау», давала їй найбруднішу роботу, і все повторювала, що з остівкою навіть німецький пес не одружиться.

Саме тоді вони познайомилися з хлопцем, який робив у сусіднього бауера, і від нього довідались, що туберкульозних і вагітних німці відправляють додому.

Тоді Алевтина спитала в Льолі:

— Хочеш додому?

— Ще б не хотіти.

— Ну, так поїдеш. Я зроблю папери для себе й для тебе.

Раптом оповідачка розплакалась. Стала шукати хусточку, але ні в спідниці, ні в блюзці Варвари Дмитрівни взагалі не було кишень. Я дав їй свій, на щастя, зовсім чистий, носовичок.

Коли перший вибух плачу минув, дівча, мішаючи слова і сльози, повернулося до перерваної розповіді:

— Якби не той хлопець... ми б нічого не знали... Може б і досі робили разом — Аля і я...

Із старою баворкою Алевтина мала поважну розмову. Після того рудий Франц запряг коні і відвіз її до міста. З дівчатами вона не попрощалася, сказала, що вернеться.

Не було її тижнів зо два.

Саме тоді нахромилася на вила й померла маленька Женя.

Прислали нових дівчат, але Льоля з ними не подружилася: вони були вредні. Якби не старий Франц, була б зовсім самотня...

Вона повернулася вночі. Собаки загавкали і відразу замовкли, бо пізнали, що свій. Тихо скрипнули двері стайні, і щось нахилилося над Льолею:

— Забирай свої речі й тікаймо!

Я, каже двічі пройшла медогляд: раз на своє ім'я і раз на твоє.

Я зібралася за кілька хвилин, щось захопила, щось забула, усе напوماцки, потемному...

Вийшли на подвір'я — ніхто не прокинувся. А далі навпростець, стежками під гору.

Поки йшли, Аля все говорила про вас: і який ви на зріст, і з обличчя. Ніби зовсім звичайний, а в очах щось таке, чого немає в інших.

Зупинилися над озером — воно таке гарне при місяці. Аля дістала й дала мені лист для вас і документ про звільнення.

Каже, запам'ятай адерсу. А як згубиш — передаси на словах, що мені так гарно було з ним, тому, що я в дійсності його тільки й любила. Що я в житті по справжньому нікого не любила, тільки його. Може, колись вийде над кручу і про мене здумає...

— Але ж, кажу, Аллю, ти сама можеш до нього поїхати.

— Ні, не можу.

І тоді в мене воружнулася підозра. Стала я розбирати свій документ, бачу — він на її ім'я зроблений.

— Аллю, кажу, ти мені віддала свою, ти не маєш другої посвідки... Аллю, кажу, що ти задумала?

Дівча забилося в гістериці. Я дав йому води і тишенько гладив незугарну блюзку, що прикривала кістляві плечики.

Нарешті воно заспокоїлось:

— Не треба, каже, мені ніяких посвідок. — А сама така спокійна, аж страшно. Куди я йду, можна й без посвідки...

— Озеро? — запитав я.

— Ні, не озеро. Звичайна аспірина: поки ми йшли, вона прийняла двадцять таблеток...

— Бідолашна Алевтина Григорівна, — зідхнула Варвара Дмитрівна. — Вірила, що той Вальтер із нею одружиться — із слов'янською дівчиною...

Була сльота й ніч, і я не пішов на кручу.

Але недавнє — здумалось.

Десь, наприкінці квітня, я щойно підвівся після хвороби і перший раз вийшов оглядати село.

До мого повороту в нашім домі був штюцпункт і жив штюцпунктляйтер, якого селяни звали Святим Комендантом.

Колись, ще в Н., несамовитий майор, нагледівши гарно умебльоване утульне помешкання, вигнав січневого гостро-морозного дня господарів дому в чім стояли на вулицю:

— Ваш дім? Ваші меблі? Завоюйте Берлін, тоді будуть ващі!...

Але Святий Комендант, ніби на доказ, що й такі бувають німці — довідавшись від старости Карпа, що вернувся господар дому, звільнив для нас із матір'ю спочатку одну кімнату, а через тиждень переселився в простору селянську хату на другім кінці села.

Отже, я вийшов за ворота — існує особлива насолада в тому, щоб виходити з воріт власного дому — спроквола пройшов вулицею, завернув до сільуправи, погомонів з селянами. Одних я знав добре, ще з малечку, інших тільки туманно пригадував — обличчя ніби знайоме, а хто такий, не знаю, — а були й такі, що за дванадцять літ забулися цілковито, ніби я їх ніколи не знав і не бачив.

Додому я пішов не тією вулицею, а іншою, що йшла наокил колишнього парку, де тепер був город, і провадила у сусіднє село Кошлаї. Звідти, від кошлаївської греблі, була колись стежка під нашу кручу й на кручу.

На нашім городі вирости нові хати.

Перша, недобудована, без комори, з очеретяними

сіньми, виглядала досить убого. Я вже знав, що тут живе з двома дочками тітка Уляна.

Друга була чепурна, простора, на два покої, з великими вікнами.

Але здивувала мене не хата...

У хвіртці стояла по-міському одягнена жінка років під сорок. Була б вона досить гарна, якби не пшеничні, майже безбарвні брови.

Вона дивилась на мене — між нами було яких двадцять кроків — і очі її і все обличчя сяяли щастям:

— Володя! — простягаючи руки, вона зробила крок мені назустріч — Вова!...

Я ніколи не звав себе Вовою, ані в жодному з моїх паспортів не був записаний Володимиром і тому хотів спростувати непорозуміння. Але не встиг.

Ураз сяйво погасло, мова увірвалася на півслові, безсило опустилися простягнені руки.

— Вибачте, — насилу виговорила вона, — хто ви такий будете, я прийняла вас за свого сина...

Кров відлила і знову прилила до її щік, звогчилися стриманими сльозами бляклоголубі очі.

— Що ж, — сказав я заспокійливо, — може, дасть Бог, і ваш колись вернеться...

Але вона не дала мені договорити:

— Ще в липні прийшло повідомлення, буцімто вбитий. Він на румунській стояв, під Рибницею... А я не вірю — і жду. А у вас і хода та сама, і зріст, і рукою так само махаєте... Скільки вам років?

Я сказав.

— А Володі двадцять два. На три роки молодший, він у нас двадцятого. Тепер я вже знаю, хто ви такий. Заходьте, вип'єте чаю, у нас самовар є, скоро чоловік прийде, він у колгоспі бухгалтером працює, він нетутешній, ви його не знаєте...

Але я подякував, сказав, що колись, іншим разом, і постіпив додому: до мене мала зайти моя лікарка, і

ми з нею домовились вийти на кручу — дивитись на розлив ріки і на вечірне небо.

Майже щовечора, відтоді, як мені покращало, ми виходили вдвох над річку і сідали на широкому сірому пні старої липи.

Внизу, під нами широкою смутою золотіли прибережні квіти, що їх у нас звуть лататтям, а далі погасала вечоріюча блакить річаного плеса.

Річка оточувала нашу садибу півколом. Під самою кручою — річка, а за городами, трохи далі — доплив не то протока, що відділяла наше село від сусідніх Кошляїв.

Раніш, дванадцять років тому, звідси можна було побачити лише півдесятка кошляївських хат, та сиві острови торішнього очерету на річці, та ряди верб і тополь по сусідських окопах. До річч, тополі були не стовбоваті, пірамідальні, а сріблясті, розполісті. Вони створювали прекрасний краєвид, але закривали далеч.

Тоді річка тільки просвічувала крізь окоренки старих дубів і лип, що рясно росли по кручах і над кручами.

Тепер дерева на кручі порідшали, а внизу лише де-не-де стирчала самотня вербичка.

Тополі винищили, мабуть, за націоналізм — щоб не нагадували поетам про Україну. Вербички посохли в тридцять першому році, коли була велика повінь.

Не було навіть сухого очерету: як тільки перший лід скоував багнища, його викошували на паливо.

І я дивувався — як далеко видно з нашої кручі!

Сама круча, після того, як я побував серед справжніх урвищ і гір, здалася мені зовсім маленькою. Але звідси видно було і широчінь ріки, і напівзаліті весняною повіддю луки, і масну чорноту ріллі та живу зелень врун по той бік, і великохашанський бір на обрії, і далеко-далеко на заході ледь помітне у вечірній імлі село Зарічани, в якому я ніколи не був...

Ми слухали, як жаби дзвенять безконечну хорову пісню на чотири ноти:

— Кум-кум! Кум-кум! .

Я сказав їй, а вона сміялася, що тільки в П'ятій симфонії Бетховена є така велич.

Пізніше заспівали дівчата, теж хором.

Жаба й людина — здається, тільки ці дві істоти розуміють, що таке хорова пісня.

Я говорив, що скоро прилетять солов'ї, але помилявся. Солов'їв на Україні майже не залишилося: їх розкуркулили разом з нами в тридцятьому році, коли порубали сади й левади.

А староста Карпо обіцяв мені зробити човен, а дід Рибалка — виплести ятері-крилачі.

— Це вже ви без мене будете плавати...

— А ви? (ми вперто казали одне одному ви).

— А я від'їжджаю. Завтра увечері.

Я не зрозумів, куди вона хоче їхати. Вона була з Києва, скінчила медінститут, була залишена аспіранткою, в часі примусової евакуації втекла з потягу і тепер працювала в нас лікаркою. Отже, я подумав, що вона хоче в Київ, де в неї була якась тітка не то дядина.

І я запитав:

— У голодний Київ?

— Ні, трохи далі. В Баварію. До матері Вальтера.

Вона і раніш казала мені, що в неї є наречений, німець Вальтер. Але я не дуже вірив у його існування, сприймав це як звичайну кокетерію, бажання викликати ревність. Я знав багато дівчат, котрі вигадували собі наречених.

— Ви мені не вірите? — даю вам слово.

Тож навіть у такому разі вона сидить на пні біля мене, ще й тримає руку на моєму плечі?

Якби це була якась інша дівчина, я лайнув би її

по-матроськи, а може й дав би по морді — мені й таке траплялося — нехай би йшла під три чорти до свого Вальтера. Але біля мене сиділа Алевтина Ставченко, авторка друкованих праць з психіатрії і без п'яти хвилин доцент медінституту. Треба було вдарити, але якось інакше. І я почав:

— Можете ви мене вислухати?

Вона кивнула головою:

— Вже слухаю.

— Так от. Є кілька жіночих типів, і ці типи існують від найдавніших часів незмінно. Міняється лише кількісне співвідношення одного типу до другого.

Поперше, жінка-мати, яка вся існує в своїх дітях і для якої навіть байдуже, хто батько її дітей. Одним словом, продовження роду всіма можливими засобами.

Потім — її антипод, — коханка, що для неї діти — нудний обов'язок, бо всю свою любов вона віддає чоловікові, а частіше — коханцям, які можуть мінятися, але кожному з них вона віддає себе безкорисно і щиро. Емма Боварі — найчистіший зразок цього типу в літературі...

Потім — Брюнгільда, щитоносна дівчина, поліниця удалая епосу княжих часів. За царя вона готувала бомби і стріляла в жандармів.

З одною такою Брюнгільдою я мав колись зустріч...

Четвертий тип — Іпатія Олександрійська, жінка-науковець, «синя панчоха» дев'ятнадцятого віку.

П'ятий тип, дещо наближений до попереднього — Христова наречена, біла лілія.

І, нарешті, тип шостий, повія.

Звичайно, ці типи рідко коли виступають у абсолютно чистому вигляді. Іноді жінка повністю вміщає в собі два різні типи, як, скажімо, Жанна д'Арк: воїновниця — і біла лілія. Це — коли два типи в гармонії. Але переважно вони в розладі, в боротьбі, в змаганні. В тій самій жінці можуть боротися між собою і по

черзі виступати назовні мати й коханка або коханка й біла лілія.

Під повією я розумію не тільки таку, що на вулиці продається за гроші. Є різні форми торгівлі, з них найдавніша — обмін. «Жінка належить переможцеві» не тільки тому, що він її бере, а тому, що вона сама йде до нього, щоб причаститись його владі. Я не маю на думці голодних киянок і харків'янок, яким іде про шматок хліба. Але ж у нас, у нашому місті, де не бракує ні хліба, ні до хліба, дівчатка з десятирічки — ви самі це мені розказували — дівчатка з косами, мамусині доні, які вважали непристойним пройти з хлопцем підручку, тепер пішли добровільно в німецькі публічні доми, бо вони мають допомагати німцям будувати «нову Європу».

І коли одна дівчина говорить мені, що збирається заміж за німця, — я не дивився на неї, вимовляючи це речення. Біля наших ніг синів пролісок, і я прочитав з Рильського: —

Пролісок пробив листок торішній,

Аж зачудувалася трава... —

і щойно після того докінчив думку: — то це теж мінова торгівля...

Вона не прийняла руки з мого плеча і не відсунулась.

Може, вона взагалі не слухала?

Нарешті, після довгої павзи, вона спитала спокійно, без жодного роздратування, так, ніби це її зовсім і не торкалося:

— Можу я відповісти?

— Якщо зумієте дати на все це якусь відповідь...

— Ви живете в світі уяви, у вас нема нічого свого, а все вичитане. Побачили пролісок і вже деклямуєте з Рильського. Подивились на дуб, що над урвищем, і вже кажете:

Немов діди високочолі,
Дуби з гетьманщини стоять.
Підніметься очерет, і ви будете цитувати:
Очерет був мені за колиску...
Зійде місяць, і ви деклямуватимете, що він
сплів мережу

І застеляє нею стежку...
Самі цитати. І уява, ніби в житті все має бути так,
як у книжці. Вичитали з книжок, що коли дівчина від-
стоїть когось від смерти, то вона і хворий обов'язково
мусять одне в одного залюбитися. Уся ваша любов, яку
ви щовечора даєте мені зрозуміти, хоч прямо й не ви-
словлюєте, не більше, як цитата. Так само і ревність.

Тільки замість сказати просто:
Возьми своє могутство,
Отдай мое имущество —

ви вигадуете якусь теорію. Яка, до речі, не повна. Я,
наскільки себе розумію, належу до сьомого типу. Цей
тип — наш предковичний, який домінував і домінує над
усіма іншими. Жінка-дружина, рівний член у біномі
подружжя, де кожне — це друге «я».

Поволі гасли на тихій воді вечірні барви.
Від ріки війнуло холодною вогкістю.
Від села долітали розрізнені куплети хорової пісні:

Доїхали вони
Та й до зелен-дуба.
Ой, вернися, Галю,
Бо вже нам не люба...

Доїхали вони
Та й до золот-жита.
Ой, вернися, Галю,
Бо будеш ти бита!

Я зняв її руку з мого плеча й підвівся:
— І будете ви, замість дружини, наймичкою. Що

ви знаєте про ту Вальтерову матір, до якої їдете? Та й
мого Вальтера ви бачили, мабуть, два чи три рази...

— Сьогодні вг'яте.

— Хоч і вдесьте. Людину так скоро не пізнаєте.
От і в мені, крім магазину цитат, є ще багато сторін,
про які ви не догадуєтесь.

— Наприклад?

— Здатність рішуче діяти в найскрутніших обста-
винах. І, замість Баварії, я пропоную тобі переїхати
в цей будинок, що біліє там за деревами. І, само собою,
змінити цивільний стан і прізвище...

Вона теж встала:

— Ходімо. Вже пізно. Стає вогко. Вам може по-
шкодити. А щодо мого переїзду, то не робіть собі жод-
них ілюзій: я — дружина німецького лікаря. Сьогодні
вдень отець Никифор сам, без свідків, повинчав нас із
Вальтером.

Я хотів щось відповісти, але не знайшов нічого, на-
віть цитати.

БОЖЕВІЛЬНА ДИВІЗІЯ

Перекладачка Соня, хоч і народилася, як усі ми, один раз, але день народження святкувала двічі.

Перше святкування мала суто-офіційний характер: крім німецьких шефів і їх перекладачок, не було нікого.

Ви лише уявіть собі, що то за нудне було товариство! Ганцегаль, якому байдуже все на світі, Святий Комендант, який не п'є й не курить, заморожена Вероніка і, нарешті, герр оберст барон фон Тріппенбах і Леоніда Леонівна, що чарують одне одного аристократичністю манер.

Справляючи другий день народження, Соня надолужувала втрачене попереднього вечора.

Крім Соні й Броні, були: трое міських дівчат (найгарнішу звали Муся, двох інших не пригадую) років по двадцять кожна, начальник поліції Севка Лук'яненко, кучерявий лікар Лесь Чуйко і я.

Женили німецький шнапс з українською самогонкою.

Севка танцював кабардинську лезгінку, Лесь співав циганські романси, Броня плакала на моему плечі, а я деклямував їй Єсеніна.

Десь о першій з'явився Сонин вітчим і нагадав, що час уже й спати.

Броня нетвердо трималася на ногах, і тому Соня лишила її ночувати в себе.

Тим часом Лесь зник із Мусею, а Севка повів провозжати двох інших.

Я хотів був вийти разом із ними, але Соня заходилася наділяти мене різними ласощами, які спеціально зберегла для цієї нагоди. Так що, коли я вийшов на вулицю, ні Леся, ні Севки не було вже видно.

Наказ окупаційної влади забороняв ходити вночі по місті (кара за порушення могла бути лише одна з двох: не застрілять на місці, то відпустять), але німецькі патрулі по вулицях не ходили. Вартові стояли тільки для комендатури, жандармерії і гештапо. Отже, треба було оминати ці приємні установи, обходити їх іншими вулицями. Більше нічого.

Деякі городяни оминали також поліцію і райуправу, де дримали шуцмани.

Але цих я не мав чого боятися: майже всі вони мене знали і знали також про мою дружбу з Севкою.

В ті періоди, коли я мешкав не в селі, а в місті, я рідко коли вертався додому завидна. — Це траплялося тільки тоді, коли товариство збиралося в мене, властиво, в нас, бо ми мешкали тепер удвох з кучерявим Лесем, який теж перебрався до міста і дістав посаду завідуючого районним відділом охорони здоров'я.

Спочатку, в час моїх нічних поворотів, я почував деякий страх перед німцями — залишок пригод минулого року, але поволі звик. Німці мене не чіпали, як і я їх. Треба було лише не ходити певними вулицями.

Але що ніч я мав причину остерігатись.

Останнім часом, в зв'язку із скороченням фронту, до міста стали прибувати залишки розбитих частин.

Вони займали котрусь вулицю, виставляли щит з відповідним знаком: коровою, зайцем, листом конюшини або вежею, — а також ставили свого вартового.

Тому два дні на нашому передмісті розташувався 36-й кавалерійський дивізіон СС.

Мої відомості про вояків дивізіону склалися усього з трьох фактів, але факти ці були досить промовисті.

Перший. До кімнати наших господарів увійшов двометровий юнак у плямистій куртці. Не вітаючись і не звертаючи ні на кого уваги, він підійшов до столу і, вийнявши здоровенний ніж, почав різати настільник. Відкраявши чотири пасмуги, всадив ніж у дошку столу і вийшов. Коли я спробував вийняти ніж, лезо зламалося — з такою силою він увігнав його в дерево.

Другий. У завулок, навскіс проти нас, офіцер вивів уранці двох голих гренадирів-есесівців і велів їм робити на снігу гімнастичні вправи. Я ще спав і не бачив, але очевидці запевняли, що це тривало з півгодини.

Третій. На нашій же таки передмісті, лише трохи далі, де вже мешкали не міщухи, а селяни, підстрілили якогось дядька, що вдосвіта вийшов на вулицю і на оклик «Halt!» кинувся бігти.

Але я, вертаючись з Сониних іменин, ні про що подібне не думав, в райдужному настрої то відтворюючи пісні й анекдоти сьогоднішнього вечора, то komponуючи нову, відповідну до обставин, поезію:

У пляшки корок набакир,
Мов шапка в козака.

Щойно побачивши колону критих автомашин, що темніли нерухомо здовж вулиці, я згадав Сонині приписи. Іти серединою вулиці, щоб не виникла підозра, ніби я підкрадаюся. Перейшов на середину.

Тримати в зубах цигарку, для наочного доказу, що не ховаюся. Зупинився, дістав цигарку, закурив.

Дав слово Соні, що виконаю всі її накази — хоч не-хоч треба виконувати.

Повторив про себе пароль цієї ночі.

Німці не робили з своїх паролів особливого секрету. Пароль могли знати не тільки гості перекладачки Соці, а також комісари партизанського штабу. Але то було вже пізніше...

І тут мені згадалось, якою таємницею оточувався пароль у советській армії. Пароля не знали навіть вартіві. Коли затримували когось, то мали відвести до начальника караула, і тільки там затриманий міг сказати пароль, що на нього карнач мав відповісти «отзывом».

Коли мене як ополченця ставили охороняти перекопаний ровами сад і пояснювали всю цю премудрість, я запитав:

— Товарищ, командир, разрешите вопрос.

— Давай!

— Значит, часовой должен отправить задержанного к караульному?

— Не должен, а должен. Русского языка не знаешь.

— Но часовой не может оставить поста?

— Не может.

— А как же он ответит задержанного?

— А для этого существует подчасок.

Але подчасок «существовав» лише теоретично. Ніяких подчасків у нас не було. Тому ми нікого й не затримували.

2

— Halt! — прозвучало з темряви, і з чорної заглибини між будовами виринула висока постать.

— Пароль «Пильзен»! — відказав я, не зупиняючись.

— Стой, говорю. Пароль откуда знаешь?

— Вайль... іхь бін... бай райхспропаганда альс фраймїтарбайтер бешэфтїг... — Я зупинився.

— Та ти не каліч по-німецькому. Говори по-нашому.
Я переклав по-нашому.

— Ну, дай закурить.

Тепер я вже міг бачити гвинтівку, довгу шинель, шапку-ушанку.

Я простяг йому цигарку — одну з тих, що мені дала на дорогу Соня. Я радий був позбутися цієї напасти, бо курити для мене не складає жодної приємності.

Він нахилився прикурювати, і при світлі цигарки я побачив немолоде широке обличчя з плескатим носом: мабуть, сибіряк.

— Хор-роша цигарка! — сконстатував він після за-тяжки. — Тільки знаєш, хлопче, ти цигарки німецькі куриш і пароль знаєш, а все таки ти ночами по вулицях не лазь. Щастя твоє, що це я на варті стою. Ану ж би був фріц. Він тебе не питає, чи знаєш ти пароль: хлопне на місці, і амба. Ти знаєш, що це тридцять шостий кавалерійський дивізіон СС, або, по-нашому, божевільна дивізія. Тут, брате, від штурмфюрера до останнього гренадіра всі умом тронуті.

Я з ними півтора року їжджу. Я сам — шофер, кваліфікований шофер, можна сказати, автомеханік. Дивізія щитається кавалерійська, а коней побило (коня скоріш убива, ніж людину, бо більша ціль). Так я їх і вожу.

Як попав у плен, так увесь час із ними. Вони хлопці хороші, тільки що ненормальні психічески.

— І як же ти з ними, божевільними?

— Привик. Руський чоловік до всього привикне. Одно погано: начальство дізналося, що в нас самі божевільні, і посилає нас, де найгірше пекло, щоб усіх вибити.

Бачиш, скільки зосталось?

— Душ двісті, — сказав я.

— Нема й сотні. А була дивізія.

— Десять тисяч, — знову сказав я.

— Десять, не десять, а тисячі три було. Це тоді, як я в плен до них потрапив. А скільки раніш було, не буду брехать, не знаю.

Це під Тімом було. Знаєш, такий городок на Курщині. Сорок кілометрів од залізниці, ні дороги, ні промисловости, ні яких тобі стратегічних об'єктів — нічого нема. От люди звідусіль і поназбігались: у Тім, мовляв, як заїдемо, так там ніякої війни не буде.

А фронт як дійшов до Тіму, та як став, так і простояв вісім місяців. Совети в атаку пруть, а ми відбиваємось. Два рази той Тім в рук до рук переходив.

Ми по один бік долини, вони по другий.

Гіршого дісця для лобової атаки не придумаєш.

Бункера так зроблені, що кожен квадратний метр території — під перехресним вогнем.

А вони — пруть без артилерійської підготовки на кулеметні гнізда.

Міномотчики, можна сказати, не мали що й робити.

І так хлопці до тих атак звикли: один з кулемета строчить, другий курку на обід обціпує...

Як виросте гора трупів, що й стрілять не можна, тоді зганяють бабів із сусідніх сіл. Мужчин не було: всіх мобілізували. Запрягають у шлейки і звозять трупи: по снігу тягти легко.

А тоді — у штабеля, як дрова.

Під Сталінградом нашого брата мільон лягло, а під Тімом тисяч триста, не менше.

Так і лежали до весни. Зима була без відлиги, тільки в апрелі сніг почав танути.

— А навесні поховали? — спитав я, бо ж він зробив павзу, ніби чекаючи на мій запит.

— А на весні відступили кілометрів на п'ять, бо стало дихати нічим. Боялися, щоб не почалась яка пошесть...

— Тоді, — вставив я, — советські літаки летючки скидали:

У Тімі

Дали німцям по тім'ї.

— Отож і дали. Ми відійшли від смороду, а вони зайняли кілька сіл і містечко. А тоді налетіли німецькі літаки, і не зосталося ні Тіма, ні тих, що в Тімі. Але то вже було на весні, тоді як вони на Харків перли.

Усього я тоді надививсь.

Було, пороша випаде, а голови з-під снігу випинаються, мов куп'я на болоті.

Або стирчать із замету розчепірені ноги.

Або, після бою, червоний сніг горить на сонці...

Часом спіткнешся на снігу, попробуєш ногою, а там людина.

Ранених ніхто не підбирав: постогне-постогне, та й затихне.

І кого там тільки не було: буряти в кожухах на голе тіло, узбеки, струнки, чорняві, один в одного, мов близнята (ну, ті були майстри в плен здаваться), дагестанці з отакими о! носарлюгами, а найбільше нашого брата.

Нашого хохла, поки живий, по очах можна пізнати: очі йому полагаються хитрі. А як мертвий, то нічого вже не пізнаєш, та ще як обличчя з голоду припухне. От я, к примеру, тоже з хохлів, а морда в мене, так сказати, азійська.

Іноді так дивишся на них: особливо молоденьких шкода. Глянеш на такого, років йому, може, сімнадцять, десь його мати жде. Воно, може, й з дівчиною ніколи не поцілувалося... так аж сльоза навернеться.

А німцям байдуже. Вони мов дерев'яні. Скосить собі півбатальйона з кулемета — й нічого.

Один тільки раз здурів гренадір. У нього сестра була в Росії, і з дітьми. От він і почав до трупів приглядатися, чи не знайде своїх племінників.

Ти, хочче, ніколи до трупів не приглядайся. Трупи всі на одно лице. Про кого думаєш, того й нагадує. І от здалось тому гренадіру, ніби він знайшов між забитих котрогось небожа. А він його тільки на фотографії й бачив.

Поховали хлопця на німецькому кладовищі, з прафрером.

А через тиждень він знаходить ще двох, мовляв, це також його племінники. Ну, тут уже йому ніхто не повірив.

А інші, кажу, мов дерев'яні. Нічого їх не бере.

Тільки то все до часу. Той гренадір був як перша ластівка.

Нічого, нічого, а тоді зразу й прорвало.

Вибили ми бурятів і дагестанців, і стало на якийсь час тихо.

Коли чуємо од перебежчиків, виставили проти нас дивізію СС. Мовляв, у советів тепер також є частини СС, а що то за частини, ніхто не зна. Скільки штиків, яке озброєння, який бойовий дух — нічого не звісно.

Ну, й почалась атака.

Бачимо, в шинелях і з гвинтовками.

Ті, що раніш наступали, майже і не бували в уніформах: буряти в кожухах, туркмени в халатах, а наші — як не в спінжаку, то в бушлаті. І гвинтовки по дві на отделение.

— У нас було по одній, — хотів я вставити, але не встиг, бо він продовжував:

— Тільки росту маленького, як макарони.

Хлопці жартують, кажуть, Гітлер найвищих бере в СС, а Сталін — найменших.

І зразу видно, що армія: цеп за цепом, перебежки по команді, кожне в пілотці, з гвинтовкою, гранати за поясом.

Тільки біжать важко, бо добре вгодовані. І в шинелях плутаються, бо маленькі.

Один фріц біля мене в бінокль дивиться. Каже, що всі «разирен» — оповідач провів по щоці ребром долони, — аж не віриться.

Підпустили їх метрів на двісті, а тоді як сікнули! А їх як сарани — хіба стримаєш?

Вже захопили один бункер і другий...

Сипонули тоді з мінометів, танки в поле виїхали, навіть нас, руських шоферів — нас тоді душ сорок було, це тепер я один зостався — в перший раз у бій послали.

Так усе, що бігло, й полягло.

Котрі вперед вирвались, то тих біля самих бункерів ручними гранатами пошматували, а котрі назад шатнулись, тих істребительний батальйон з кулеметів висік.

Затихло.

Тільки мертві та поранені по полю валяються.

От котромусь німакові й закортіло: що воно за руські есеси.

Биліз він з бункера, а проти нього труп рожає.

Погрозливе «Halt!», що зупинило мене кілька хвилин тому, не вплинуло на мене так, як оце «труп рожає».

Мати справу з божевільним, у якого в руках гвинтівка, це, як кажуть на Галичині, ніяка приємність.

А він перервав розповідь і ніби спостерігав, який ефект вона викликала.

Добре, що в темноті йому не видно мого обличчя.

— Буває — сказав я, задалегідь згідний з усім, що він скаже.

— «Буває» — перекривив він. — Мабуть, думаєш, що я також сумашедший? Так само й німець подумав:

якщо він бачить те, чого не може бути, значить, здурів. Кличе своїх: — Ганс! Курт! Комен зі гір. Ихь бін кранк. Ихь зе айн тотенгебурт!

Повилазили ті нагору: бачать, справді, труп рожає. Один, другий, третій, по всім полі пошматоване людське м'ясиво, без рук, без ніг, без голів, випинається животами вперед — рожає...

А божевілля — як іскра.

Це як буває паніка: святкують перемогу, от ми! Хто проти нас? Аж тут заяць у кущі — шелесь! І вся армія, од солдата до генерала, на зламаних головах, врозтіч!

Так і тут. За одним бункером — сусідній, міномётчики, танкісти, вся лінія — дивляться на трупи, кричать і регочуть.

Він знову перервав свою розповідь.

— І що ж то було? — запитав я. Масова галюцинація?

Мені не треба було цього питати, власне, не треба було вживати слова галюцинація, що ніби перетнуло ту нитку, яка завдяки темряві й цигарці, снувалася між оповідачем і мною.

Він, очевидно, втратив і симпатію до мене і охоту розказувати.

Я відчув це по тону голосу, коли він, після павзи, повернувся до перерваної розповіді.

— Яка там галюцинація! Кажу тобі: трупи рожають. У пропаганді служиш, а не знаєш, що коли беременну жінку вбити або тяжко поранити, — то вона одразу ж, поки не захолола, скидає недоноска.

Дуже просто.

Я потім одну легкоранену підібрав, під трупами заховалася. Усе й вивідали. Знаєш, скільки в руській армії дівчат і жінок було. І пісню знаєш:

На позицію — девушка,

А з позиції — б...

Одні просто через свою дурість, мовляв, все одно жисть поламатая, а котра, може, сподівалась, що як завагітніє, то в тил пошлють, у декретний одпуск. Та й погану хворобу не одна схопила.

А їх зібрали з усього фронту, спочатку в казарми — хтось і назви «батальйони СС» — самі сифілітички! А тоді до нас, у долину смерти, щоб ні одна не вернулась...

Він перервав, ніби не поставивши крапки. Знову на-стала павза.

І я, щоб узлагіднити враження від моїх недоречних попередніх реплік і запитів, звернувся до нього ще з одним питанням, яке вийшло ще недоречнішим:

— А як же ти, коли німці довкола геть усі подуріли, як же ти не піддався тій пощесті?

Відповів він не зразу. В темноті, — можна було догадуватись — він розглядав мене згори вниз і знизу вгору.

І коли нарешті заговорив, у голосі його звучала неприхована образа:

— А що я тобі — німець?

ЦИГАНОЧКА МОЛОДА

1

Бачив я її один тільки раз.

Не можу пригадати причини (та чи й була причина), чого ми з Лесем забрели в Кошлаї.

На подвір'ї кошлаївського старости рубала дрова незнайома мені дівчина. Не зважаючи на мороз, вона лежала на собі теплому одягу. З-під яскраво квітчастої густки вибивалися чорні коси. Рухи були меткі, спритні, удари точні і сильні.

І я подумав: — А з обличчя, мабуть, негарна. За законом рівноваги, мусить же бути якась відплата за браку моторність, жіночність, гармонійність ліній — або якась янїлість рис, позбавлених всякого виразу, як у тітчиної Уляниної Параски, або ніс матюком, як у перекладачки Соні. Або ще якесь паскудство.

Якби я був сам, я, можливо, пройшов би повз неї, так і не побачивши, яка вона з обличчя.

Але кучерявий Лесь раптом заспівав на весь голос:

— Ех, стояла-думала
Циганочка молода!

Дівчина повернулася і, полоснувши мене напоєними чорною люттю очима, сказала, гірко і ненавидяче:

— А що ж, цигани так і не люди?

І знову відвернулася до своїх дров.

— Ми, цигани, добрі люди,
Що побачим — наше буде!

зареготав Лесь.

— І чого смієшся, бодай ти на кутні сміявся! — вона вдруге різонула мене поглядом.

У відповідь почулося:

*— Цыганкой можна увлечаться,
Цыганку можна полюбить.
Но нельзя над ней смеяться:
Цыганка может отомстить!*

Тут тільки вона завважила, що співаю не я, а Лесь. Щоб не зрадити замішання, вона рвучко підхопилася, набрала в одну мить оберемок дров і зникла з ним у глибині старостиного хліва.

— Ну, й гарна ж! — сказав я. — А вона — справді циганка? Це, може, того цигана Кіндрата Настя?

Лесь відповів черговою піснею:

*Що на тім боці,
Та й у толоці
Циганка-ворожка.
Од мого двора
До її шатра
Пробита дорожка...*

— Ну, й гарна ж! — повторив я замріяно, дивлячись у темні хліва, де зникла дівчина. — З такою б одружитись: не треба ні картин, ні статуй: — посади коло себе жінку й дивись.

*— Причаруй же ти
Та козаченька
Навіки зі мною! — співав далі Лесь. —*

Тебе вже причарувала. Ти тільки подивись, як у неї очі горять! Як у пантери!

Справді, з освітленої вулиці ми в середині хліва нічого не могли бачити. Тільки з глибини, звідти, де найгустіша темінь, світили янтарними вогнями її очі.

Була остання неділя в лютому 1943 року. Хто любить точні дати, може сам вирахувати, яке це число.

Першою з'явилася кума Галина Петровна з Вохрого, і я їй щиро зрадив, бо вона була дотепною оповідачкою.

Але вона ще не встигла нічого оповісти, як прийшов дядько Семен Чабак з села Великі Хащі, той самий, що говорить алегоріями, так що ніхто нічого не може второпати. Цьому я зовсім не зрадив, але мусів терпіти, бо він виявляв до мене безкорисну симпатію: то приносив пару голубенят на борщ, то шматок стільника чи торбу сушених опеньків.

Потім зайшла тітка Мар'яна, наша далека родичка. За нею, зовсім несподівано, Палажка Свириденко, разом із своїм Колею. Тітка Мар'яна й Палажка дуже здивувались, зустрівши тут одна одну, бо жили вони в одній хаті, і кожній кортіло довідатись, чого ж прийшла друга.

За ними — тітка Уляна, найближча наша сусідка, яка ще не втратила надії видати за мене свою Параску.

Згодом прийшов учитель Євген Романович, видно було, що в якійсь справі, але він не хотів при всіх говорити і лишився перечекати, поки гості розійдуться. Даремна надія — адже кожне з присутніх мало намір пересідати інших.

Євген Романович і Галина Петровна заговорили про події на фронті, про рештки армій, які котилися від Сталінграду, про те, що здали Курськ і Харків. Ні, Курська не здали, бо не повідомлялося ні в газетах, ні по радіо. Ні, здали, бо проїхала курська поліція.

Потім говорили про банди мадярів, які не зголошуються ні до своєї, ні до німецької комендатури, а живуть з грабунків.

Про голодних і напівзамерзлих італійців, якими ніхто не опікується, живуть тим, що випросять. А шинелі в них широчезні, без поясів, хочби перевеслами попідперезувались.

Але народ їх любить, бо вони танцюють і співають. І по-нашому бодай кілька слів уміють. Не те, що німці.

А один дивак іде і гвинтівку за собою на мотузці тягне. А той револьвер на курку міняє. А ті попросилися на ніч у Тимофія Воронця до хати, гвинтівки поклали під піч, де кочерги й навилошники, а вранці так і пішли, ніби забули. А може їх дядько Тимофій сам роззброїв, бо від нього станеться.

І всім їм — маршрут на Гомель. А що в Гомелі з ними роблять, ніхто не знає. Може беруть у кадет, а може просто розстрілюють.

Давно підійшов і відійшов час обіду, а ми з матір'ю переглядалися і не знали, що нам робити. Сідати самим — не випадало, запрошувати усіх — але на таку кількість ротів у нас не вистачило б ані ложок, ані страви.

Думку про обід перебила поява Грицька Гармаша, кошлаївського поліцая, з яким ми були до якоїсь міри приятелі.

Я хотів його розпитати про зудар поліції з бандою мадьярських грабіжників (наші поліцаї затримали мадьярів і здали німцям), але Грицько мав на меті розповісти нам що інше.

— Та що там ті мадьяри! От у нас — кумедія. Циган Кіндрат дочку заміж видав.

— За кого?

— За одного недоумка, аж із Зарічан. Ти б його тільки побачив: голова як гарбуз, а ноги — колесом. І хто йому ту Настю нарадив.

Виповнили шлюбну заяву, стали розписуватись, а він — неграмотний. Хрестик ставить. А тоді питає:

— А що, каже, вже й спати з нею можна?

— Невже ж та Настя не могла знайти собі нікого кращого? — запитав я з досадою.

— А хто ж її, циганку, тепер візьме. Оженишся, а хтось і капне в Гештапо, мовляв, жива циганка перековується. Приїдуть, заберуть з-під вінця, а тоді лишайся, ні жонатий, ні парубок.

З такою тільки дурень і оженишся.

Там півсела зібралось: чекають молодого. Вже видно весільний поїзд. Ходім, подивимся.

Це була добра нагода втекти від бажаних і небажаних гостей, і я підвівся, щоб одягти пальто й шапку.

Але в цей момент з'явилася ще одна відвідувачка. Жінка колгоспного бухгалтера Королюка Марина Павловна. Розчервоніла й задихана, вона швидко увійшла до кімнати і на секунду завмерла, побачивши таке зборище. Обвела всіх зляканим поглядом і вдавано зраділа:

— О, скільки гостей! — і нахилилась до матері. — Ідіть-но сюди, я вас маю щось розпитати.

Вони вийшли в коридор.

У мене зародилось недобре передчуття: не інакше, як сп'яна щось накоїв, а тепер треба розплачуватись...

Добре було б утекти, але не можна лишати стільки гостей без господаря.

Мати повернулася несподівано скоро — я навіть не встиг знайти свою шапку. Марина Павловна щось зашебетала до Галини Петровни — обидві належали до сільської інтелігенції і мали про що поговорити, а мати рішуче підійшла до мене і сказала тоном наказу:

— Іди сюди, я тобі щось покажу.

І повела мене аж у крайню кімнату, що стояла тепер порожня й холодна.

На шибках лежала біла наморозь, але кватирка стояла відкрита.

— Дивись на кошлаївський берег!

Це вікно виходило на захід. В дитинстві з нього вид-

ко було — навіть у зимі — лише гущавінь старого саду. Тепер, коли від саду лишилось кілька дерев, я зовсім добре міг бачити і широкий город, і дім Королюків, і греблю з містком, і хати на кошляївському березі.

Там, напроти першої хати, на величезних чорних конях, гарцювало два вершники.

— Бачиш?

Це — червоні. Забирай Грицька і тікайте городами. А я піду до Галини Петровни.

А в мене навіть не було нагана: позичив Лесеві, який поїхав на дальні лісові села, де, кажуть, була небезпека від партизанів.

Я весело крикнув гостям:

— До побачення. Йдемо на циганське весілля. — І, забравши Грицька, вийшов на подвір'я.

Грицько дуже здивувався, що я завертаю не тією дорогою.

— Іди за мною, — скомандував я. — В Кошляях червоні.

Сніг місцями вже станув, місцями осів, стверд, вкрився крижаною корою, до якої примерзла ранкова пороса — так що городами й полем можна було йти в будь-якому напрямі.

Я не відчував ні страху, ні розгубленості. Навпаки, діяв так, ніби всі мої вчинки наперед розраховані й передбачені.

Проходячи повз хату кооператора Чуйка, я велів Грицькові зачекати, а сам зайшов досередини. Сам Чуйко, отець Никифор і завмолочарки з Вохрога грали, як звичайно, в преферанс.

Не привітавшись, бо не було часу, я сказав:

— Чого ви тут сидите! В Кошляях — червоні.

Потім нам стрілася зграйка дівчат, і я згадав, що

одна з них, Катерина, племінниця нашого старости.

Я звелів їй попередити дядька:

— Хай кидає все і йде на станцію Вохре. Чуєш?

Щось було в моєму голосі таке, що вона, залишивши подруг, побігла.

Телефон на станції був, але він не функціонував. Потяг від міста, зі сходу, мав би вже пройти, але його не було. Потяг на схід мав прийти лише о десятій вечора.

Хтось пустив чутку, що йдуть бої за Кременчуг: Полтаву більшовики обійшли і тепер хочуть відрізати німецьку армію, що відступає від Харкова.

А нас тут була лише жменька: два німці, начальник станції і шкюцпунктляйтер, п'ятнадцять мадьярів з тендітним офіцериком, дев'ять поліцаїв, староста, кілька урядовців та ми з Грицьком (хоч мене як беззбройного можна було й не рахувати).

Мадьяри тримались геройськи. Вони виставили патруль, який обстріляв наших утікачів: старосту Карпа, кооператора Чуйка та вчителя Євгена Романовича. Але на щастя, нікого не поцілили.

Всі троє зупинилися посеред дороги, не знаючи, що ж їм робити далі. Тим часом надійшли Галина Петровна, моя мати і завмолочарки.

Мадьяри знову зчинили галас: мовляв, відійдіть, а то будемо стріляти. Тоді мати звеліла всім зачекати на місці, а сама пішла до мадьярів, супроти націлених на неї гвинтівок. Якою мовою розмовляла вона з мадьярами, лишається невідомим, але вони зрозуміли її і пропустили весь гурт переляканих втікачів.

Все це переказав мені староста Карпо Бунчук, а також і те, що мати пішла до Галини Петровни, і там мене ждуть обідати.

Але мені було не до їжі.

Я відчував у собі ту безваговість тіла, ту чіткість думки і ту здатність зробити щось таке, чого ніхто не зробить, яка завжди з'являлася в мене в хвилини смертельної небезпеки.

І я сказав:

— Перекажіть матері, хай не чекають з обідом: я йду до міста.

— Чого?

— У місті повно війська. Піду в комендатуру, ортс-коммандант мене знає. Хай пришлють допомогу, а ви тут якось протримаєтесь...

— Ну, йди.

І я пішов.

Це називалося «ходити по шпалах», хоч по самих шпалах ніхто не ходив, бо вони лежали на нерівній віддалі одна від одної, а ходили протоптаними обабіч дороги стежками.

Перші чотири кілометри я пройшов без пригод. Біля залізничного мосту мені зустрівся невідомий у сірому, перешитому з шинелі, пальті. В його погляді було стільки ворожості, що, якби в мене був тепер наган, він би дорого заплатив за цей погляд. Але нагана в мене не було, і тому єдине, що я міг зробити, це — відставити в порожній кишені пальці... Може тому сирій тип пройшов повз мене, не зачепивши.

Так я наблизився до будки на переїзді, де перехрещувались залізниця і грейдерка, що під різними кутами йшли до міста.

З будошником ми були знайомі, бо я вже не раз тут проїздив і проходив. Точніше: я з ним вітався і обмінювався кількома порожніми реченнями. Про нього я знав тільки те, що він будошник Гринь. А він, подібно де-

яким залізничникам з Вохрого, приймав мене за якогось Володьку — коли б не Королюка, сина Марини Павловни.

На подвір'ї були люди: сам Гринь і ще троє мужчин, мені незнайомих. У затишку, за будкою, стояв чорний, мов антрацит, гладкий жеребець.

Гринь підійшов і поручкався:

— Ну, як діла?

— Та от йду до міста. А ви як?

— Помаленьку.

— А дивіться, яка погода: вже й на весну повернуло, і сніги туман поїв, а тепер знову морозчик...

— Це ще нічого, он у тридцять першому — не знаю, чи ти пам'ятаєш — вже навесні, двадцять восьмого марця, як повалив сніг, так три дні йшов. А тоді як розтанув — повіриш: з села в село човном плавали. Вийдеш було на чугунку — тільки рейки на сонці блищать, а кругом — море...

Один з мужчин, досить симпатичний на вигляд, підійшов до нас і став збоку, але в розмову не втручався. Двоє інших гомоніли оподаль.

— А це в вас хто? — я показав на присутніх. — Може, родичі в гості приїхали?

— Ні це так, подорожні.

— Ну, бувайте.

— Щасливо.

Я пройшов, може, з гони понад залізницею і тільки тоді згадав, що на цьому переїзді збирався звернути на грейдерку, якою швидше й зручніше було йти до міста.

Я повернувся і...

Грейдеркою, від нашого села до будки, наближався кінний загін: півсотні вершників на вороних жеребцях і санна валка позаду.

Таких самих лискучо-чорних масивних жеребців я

бачив на кошляївському березі, і такий самий жеребець стояв ось тут, позаду, на подвір'ї в будошника.

Чорт зна, в яких тільки прикрих ситуаціях я не опинявся, пройшов усе від камери смертників до табору полонених — і про всі події можу згадувати тепер спокійно, без завмирання віддику чи нервового напруження.

Але на згадку тієї миті, коли я зрозумів, що то за люди, яких я проминув на переїзді, у мене починає калататися серце. Ось зараз мені крикнуть:

— Стой, покаж документи. Чого йдеш до міста?

І я побачу наведені на мене цівки автоматів.

Даремно я заспокоюю себе, що все це — в минулому, що від тієї будки мене відділяють тисячі кілометрів, а від тієї миті пройшло двадцять років, — страх, якого я не відчув тоді, вертається до мене тепер.

Я увібрав голову в плечі і пішов залізницею далі.

І тут мені спало на думку, що це не передова частина советської армії, лише партизанський загін, що переходить з одного району в інший.

Далекий крик змусив мене обернутись. Чорна колона зупинилася недалеко від переїзду. Когось ставили попід вербами, блимнули жовтогарячі вогники, потім докотився звук пострілів.

І якось відразу почало смеркатись — чи то може просто стало темніше на світі...

3

В райуправі я застав на джурстві наших сільських поліцаїв Рогозу й Зелепуху. Більше в напівтемнім будинку не було нікого.

— Так це треба в жандармерію! — сказав Зелепуха. — Пароль знаєш?

— Знаю.

— А все таки ліпше сам не ходи. Я проведу.

І тоді мені здалося, що все це було вже раз у моему житті. Ніби не знати, де й коли, так само сидів на канцелярському столі у розстебнутій зеленій шинелі поліцай Рогоза, і так само, не випускаючи з зубів цигарки, казав Зелепуха:

— Так це треба в жандармерію...

В поезії цей стан душі геніяльно відтворив колись Толстой, Олексій Константинович:

Все это уж было когда-то,

Но только не знаю, когда.

На лекціях психології наш доцент зупинявся на цьому явищі, але, оскільки пригадую, не давав йому ніякого марксо-ленінського пояснення.

Пізніше я пригадав, що збирався йти в ортскоммандантуру і викликати барона фон Тріппенбаха.

А натомість опинився в дурній райуправі і, як овечка, пішов за поліцаєм у ненависну мені жандармерію.

Я зовсім не пам'ятаю ні як ми йшли, ні як зайшли в помешкання.

Пригадую лише ясноосвітлену кімнату, портрет Гітлера на одній стіні, мапу району на другій. На столі телефон і папери. Позад мене поліцай Зелепуха, переді мною — три жандармських офіцери і перекладач з фольксдойців. Він не належав до нашого товариства, і я навіть не був певний, чи він мене знає.

Я мовчу, а за мене розповідає Зелепуха:

— ... І приїхали ніби на циганське весілля...

— Циганське весілля? — перепитали через перекладача жандарми.

— Хіба в вас лишилися цигани? — додав від себе перекладач, звертаючись до Зелепухи.

— Та ні, — перебив я, — це їх по-вуличному звуть циганами. У нас кожен дядько в селі, крім офіційного прізвища, має якусь кличку.

— Не кажи, як не знаєш, — визвірився на мене Залепуха. — Таки справжні цигани, а не по-вуличному.

— Чому ж їх не постріляли? — запитав у нього перекладач.

— Або я знаю. Циганова дочка в старости за наймичку, так і не постріляли.

— А скільки років?

— Років під п'ятдесят циганові...

— Та ні, дочці скільки років?

— Яких сімнадцять або й вісімнадцять буде...

Тоді заговорив я.

Мені в ті часи постійно траплялося говорити з німцями і навіть виконувати обов'язки перекладача. Говорив я неправильно і з жахливою вимовою, але мене розуміли.

Я сказав, що справжні то цигани чи ні, але партизани приїхали — справжні.

Я підійшов до мапи:

— Вони їхали з Зарічан на Кошлаї, ось цією дорогою. Звідти, через наше село, вийшли на грейдерку, у Вохре не пішли, бо там на них чекали напоготові мадяри й поліція — я попередив.

— А чому не подзвонили з Вохрога по телефону? — запитав один з офіцерів.

— Бо телефон не функціонує.

— А чому не приїхали потягом?

— Бо не знав, коли буде потяг.

— Добре, продовжуйте.

— Перед смерком вони проходили цей переїзд; ось тут, — я показав на мапі, — вони когось розстріляли, очевидно, забраних по дорозі поліцаїв і старост.

Я певен, що вони зупинились на ніч в одному з підміських сіл, як не в Черепівці, то в Дворищі. За п'ять-шість кілометрів од міста.

А всього їх з півсотні вершників, та десяток саней, по три-чотири душі на санях.

Якщо вислати два панцерники і сотню солдат, то їх ось тут, — я знову показав на мапі — можна оточити й знищити.

Тільки треба зробити це якнайскоріше, бо на світанку вони вирушать далі.

Я обвів поглядом офіцерів, що слухали мене уважно й пильно.

Всі троє були одного віку, в однакових уніформах, з однаковими вусиками а ля Адольф Гітлер — і всі дивились на мене з неприхованою ворожістю, точнісінько як той сірий тип біля мосту.

А над ними висів великий портрет Фюрера. І раптом я завважив, що він на мене дивиться, що риси його дивно міняються. Вуса стали великими, чорними, чоло — низьким, ніс — м'ясистим, брови — кошлатими. На губах з'явилася хитра посмішка, а в зубах — люлька.

Нібито, замість жандармерії, я опинився в бункері партизанського штабу.

Я кліпнув очима і відігнав мару. Вождь знову став Фюрером, але неприємний осад зостався.

І я вже знав, що ці троє зроблять усе навпаки — неперекір тому, що слід зробити.

Мов на підтвердження я почув:

— Уночі? Тепер? Ризикувати життям німецьких солдат? Ніколи!

Другого дня розшукав мене в редакції Севка Лук'яненко і приніс останні новини.

Це був той самий партизанський загін, що недавно захопив сорок расових жеребців в одному радгоспі.

Ночували в Дворищі, од міста за шість кілометрів.

Розстріляні біля переїзду — двоє з Кошлаїв і один зарічанський.

Вночі німці вислали панцерник, який обстріляв наше село запальними набоями. Виникла невеличка пожежа, яку скоро згасили.

Я затурбувався: чи не в нас, і вирушив додому.

Потяг, що возив цивільних пасажирів, ходив раз на добу. Але я уникав ним їздити. Треба було теліпатись за три кілометри на станцію та години дві чекати на потяг, тоді їхати стоячи в антигігієнічному вагоні, і, нарешті, вертатись пішки з Вохрогу.

Тому я волів їхати підводою, а як не було — п'ятнадцять кілометрів не велика віддаль — ходити пішки.

По обіді вирушили додому Рогоза й Залепуха, а з ними примостився і я.

Їхали саньми, з яких весь час треба було вставати, бо на грейдерці не залишилося ні снігу, ні льоду.

Будка на переїзді виглядала порожньо, але під вербами на кучугурі сірого недоталого снігу виднілись криваві плями.

— Наче сік з моркви — сказав Рогоза. — Якби не знав, що тут, і не подумав би.

— Двоє кошлаївських і один зарічанський — думав уголос Залепуха. — Не інакше, як Грицька Гармаша врозходили...

— Грицько був зі мною у Вохрому, нічого йому не

сталося, — перебив я. — Це коли б не Свириденка Андрія...

— Та були в цигана три сини, та всі три й угадці... — завважив на те Рогоза. — Як приїдемо — всі новини побачимо.

Але побачити, за виразом Рогози, всі новини нам довелося ще серед поля, на грейдерці.

Нам назустріч бігла людина, згодом ми розгледіли, що це високий простоволосий мужчина, а ще згодом упізнали в ньому цигана Кіндрата.

— Куди це ви, Кіндрате, біжите? — запитав я, по виразові його очей догадуючись, що він мене не пізнає, а може й не бачить.

— А боже мій! А що ж це таке! — відповів циган, хватаючись обома руками за голову.

— Та що сталося?

— А боже ж мій! — і він побіг далі.

А тим часом з переліска, через який я любив ходити навпростець до села вузькою пільною дорогою, вийшла і стала підніматись на грейдерку колона мадьярів.

— Вер! — закричав їхній підофіцер, махаючи на нас рукою.

— Я тебе як вегну! — не звертаючи, промурмотів Залепуха.

Але звертати таки довелося і то поспішно: грейдеркою від села наближались два особових і одно тягарове авто.

Затрубів рожок, і мадьяри служняно відсунулись на одно узбіччя дороги, а ми на друге.

Це були вчорашні жандарми. Перекладач помахав нам рукою, і авто проїхали.

Ми лишилися на узбіччі пережити мадьярську колону.

Було їх душ двісті.

А за ними, на певній віддалі, виринула інша колона: група дядьків, оточена мадярами з гвинтівками напоготові.

Перший, кого я пізнав, був високий і худий Онисим Чуйко, Лесів батько. Поруч із ним, зрезигновано опустивши голови, йшли ветеринар і Євген Романович.

За ними — інженер Петро Зайченко з молодшими братами і старим батьком, потім — кілька душ кошляївських, серед них — славний своєю бородою дід Чума і, нарешті, позаду всіх, із зв'язаними за спиною руками — Василь Думка.

Я зіскочив з саней і підійшов до капрала не то гефрейтора (я ніколи добре не розумівся на мадярських чинах і відзнаках), якого прийняв за начальника конвою:

— Шпрехен зі дойч?

— По-українськи можу, — відповів мадяр.

Я так розгубився від несподіванки, що заговорив до нього по-російськи:

— *Извините, но эти люди вовсе не партизаны. Куда вы их ведете? Их надо отпустить на свободу...*

Він знизав плечима на знак, що не розуміє, і пішов далі.

— Пум! — пояснив мені найближчий конвоїр, підвівши гвинтівку, — алес капут!

— Варум? —

Але запас німецьких слів у мадяра вже вичерпався, і він, як і його начальник, пройшов повз мене.

Василь Думка кивнув мені головою.

Мовляв: — Прощавай, товарищу!

— Нікс пум! Нікс капут! — закричали разом Рогоза й Залепуха.

Та мадяри проминали їх, не звертаючи уваги.

Тоді Залепуха підбіг до того, що знав по-українськи, і став щось доводити.

Капраль крикнув, крик прокотився в голову колони, офіцер зупинився, Залепуха говорив, капраль перекладав, а офіцер слухав.

Рогоза став на санях і звідти йому було видно, як пробують дідові Чумі бороду — чи не наклеєна, і як розв'язують руки Василю Думці.

А через кілька хвилин, залишивши місце на санях Онисиму Чуйкові і діду Чумі, я вже йшов поруч із Василем Думкою і слухав його розповідь.

Чорні вершники з'явилися в Кошляях весільним поїздом: із стрічками, з музикою і клецоногим гарбузоголовим йолопом на перших санях.

Нашим селом переїхали нашвидку, нікого не чапаючи.

А в Кошляях шукали старосту й поліцаїв. Грицька Гармаша не було, Свириденко десь утік, а староста заліз у солому, йому пропороли жижку багнетом, але він не крикнув.

А розстріляні — всі три зарічанські. Їх зрадив старший поліцай. Крикнув: — Хлопці, на вулицю! Вони й вискочили супроти кіннотчиків. А він їм знов: — Хлопці, кидай зброю. Вони й покидали. А сьогодні, тільки провезли постріляних, аж тут — мадяри. Два села, Кошля і наше, пройшли з кутка в куток, із хати в хату. Василя взяли тому, що його сестра на запит: «Пан?» — відповіла: «Нікс пан!». Вони увійшли в хату і побачили Василя...

А дід Чума перелякав їх своєю бородерною. Сам сивий, а борода чорна. Хотіли відірвати, думали, що наклеєна...

— А де горіло?

— В Кирила Оплені. Хлів запалило й свиню на шматки рознесло.

— А циган Кіндрат?

Та Василь нічого не знав про цигана Кіндрата.

Тільки днів через три дійшла до мене вістка, що нема ні Кіндрата, ні Насті. Хата стоїть відкрита й порожня.

Вже добрі люди — щоб не пропало — винесли стіл і ослони, розібрали піл, навіть шибки з вікон повиколупували.

Аж зненацька брудний і обморожений Кіндрат повернувся до хати.

На всі розпити він казав:

— А що ж це таке? А боже ж мій!

Настю знайшли пізніше, коли спала весняна вода, в далекій рудці. Упізнали по квітчастій хустці і циганському важкому намисті.

— Бідна дівчина! Прокляті німці! — сказала моя мати, що перша принесла мені новину.

— Бідна дівчина! Прокляті німці — повторив я за нею.

При тому я помітив, що тільки перше речення говорю від душі, з усією щирістю, а друге звучить як порожній набір слів.

І зрозумів, що настільки ненавиджу тих, чорних вершників, що ніяка інша ненависть не вміщається в моєму серці.

Свята ненависть, як і свята любов, може бути лише одна.

НЕ БАТЬКО

1

Я вертався додому з одним бажанням — виспатись. З'їсти чогось нашвидку, а потім проспати бодай до десятої ранку.

Але віконниці були закриті, двері замкнені, і ключ не лежав в умовленому місці.

Мати пішла далеко й надовго.

Я завернув до тітки Уляни, найближчої сусідки, може, вона знає, де шукати матір. Довідався, що вмирає тітка Мар'яна, по батькові наша далека родичка, і що мати, мабуть, там.

Тітка Мар'яна жила з чужими людьми в чужій хаті. З дванадцятьох душ їхньої родини ніхто не вернувся, і ні про кого не було вістки.

Минулого року вона все виходила на шлях, дивилася в далечінь і чекала. Цього року вона вже тільки повторювала:

— Як таке життя, то краще вмерти.

А сьогодні вдягла смертельну сорочку і лягла вмирати.

До хати, де вмирала тітка Мар'яна, було від нас добрих півгодини ходу. Вигойдуючись на воротях, Палажчин Коля вчився плакати по бабі:

Бабусю наша ріднесенька,
Та на кого ж ти нас покинула!

Очевидно — хоч тітка Мар'яна не була їм ніякою

родичкою — так його навчила Палажка. А далі йшло, що він почув десь сам:

Ти ж було сметанку їси,
А мені сироваточку даси,
А я їм, їм, та ще й нап'юся.

У хаті я побачив матір і ще кількох жінок такого ж віку. Дуже старих не було: жодна жінка понад п'ятдесят років не пережила в нас тридцять третього...

На лаві, під образами, прикрита ліжником поверх білої сорочки, лежала тітка Мар'яна. Обличчя з загостреним носиком здавалось просвітленим відблеском нетутешнього світла. Відбувався обряд умирання.

Я хотів запитати про ключ, але вчасно стримався: те, що я прийшов пішки з міста, і те, що мені треба повечеряти й відпочити, тепер не мало для матері ніякого значення.

Котрась із жінок зробила мені знак, щоб я зачекав і не втручався, і я, як увійшов, так і зоставсь на порозі.

Першою наблизилась до вмираючої моя мати.

— Кланяйся, Мар'яно, моему Сергію.

— Добре, буду кланятись, — без голосу, самими губами, відповіла Мар'яна.

— І моему Митрохванові.

— Добре, буду кланятись...

Це вдови передевали через умираючу привіт своїм чоловікам на той світ.

Коли я в дитинстрі їздив з дідом до міста і мати доручала нам кланятись старій пані, в тім дорученні не було цілковитої певности: ми могли не доїхати, забути, не застати нікого дома. А тут була навіть не віра, лише знання єдиної абсолютної реальности.

Вже добре смерклося, коли ми прийшли додому.

Зайшли до кухні, я засвітив каганець і сів, сподіваючись, що мати буде діставати вечерю.

Але вона взяла каганець, сказала: — Я зараз! — і, лишивши мене в темноті, вийшла.

Мені було чути, як вона переходить з покою в покій, часом зупиняючись і, можливо, чогось шукаючи.

Мабуть, хтось із безконечних наших відвідувачів лишив для мене якусь річ, а вона її десь поклала і не може знайти.

Але вона повернулася, як і вийшла, з самим лише каганчиком.

— Слава Богу, нікого не було...

— А хто міг бути?

— А те, що в середу. Я вертаюсь од куми з Вохрого, а в хаті чужим духом пахне. Дивлюся, постіль твоя перекидана і під столом два недокурки.

— Взяло що-небудь?

— Пляшку олії і шматок сала. Тільки воно не за тим приходило.

Я хотів подивитись на недокурки, але мати їх викинула.

Неприємна новина не відбилася на моему апетиті, і я пожадливо накинувся на варену в лушпинні картоплю і редьку з олією. У нас не часто бувало на вечерю щось краще.

— Хтось стукає... — сказала мати.

Я прислухався і не почув нічого. Тільки хотів сказати: — Та то вам причулося, — як постукало знову.

Хтось був під вікном. І вже давненько, бож не чути було, щоб підходило.

Мати побігла відкривати.

Чим небезпечнішим ставало наше існування, тим прудкіш мати кидалась до дверей в разі якого стуку.

Я розумів цю тактику: заступити мене своїм тілом, прийняти на себе призначений для мене удар.

Я кинув недочищену картоплю й пішов за нею.

— Хто? Хто стукає, питаю?

— Це я, — відізвалося знадвору. І додало майже пошепки: — Тимохвій Воронець.

Я знав цього чоловіка. Це був той самий велико-хащанський дядько, який торік заколов вилами парашутиста.

А недавно про нього розказували, що він купив не то виміняв у італійців зброю. Приїжджало Гештало, робили обшук, але знайшли тільки поламану шести-струнну гітару, яку, за словами Воронця, італійські гості лишили в нього під піччю.

З батьком вони були побратими по зброї, бо разом були в повстанцях за часу воєнного комунізму і належали до одної підпільної організації в тридцятomu році.

Його ловили, судили, давали десятку, він знов тікав і знову був ловлений і суджений. Назбиралося в нього тих десяток щось аж чотири. Ніхто в Советському Союзі не був засуджений на сорок років, тільки він.

Його життя вистачило б на кілька романів і пригодницьких фільмів. Але все, що він умів про себе розказати і що розказав мені під час наших попередніх спіткань, можна було втулити в один абзац.

Я усадив гостя на стілець і приготувався слухати його недорікувате мовчання.

Але, замість розказувати, він почав розпитувати мене про міські новини.

Я розповів, що знав.

Про нашу газету: число вже було зверстано, аж прибув наглядач з райхспропаганди і велів робити першу сторінку німецькою мовою.

Ще кажуть, що Олексій Платонович, районшеф, хоче кинути свою посаду і виїхати в Одесу. Кого призначать, невідомо. Тільки другого такого не буде.

Потім я розповів, що нашого Святого Коменданта посилають на фронт, а його обов'язки має виконувати штюцпунктляйтер із Вохрого — Дурний Фріц, який за добру чарку і гарну дівку віддасть свій фольк, райх і самого фюрера напридачу.

Тільки щодо дівки в нас йому доведеться тудо: найостатніша сільська, як казала тітка Мар'яна, шльондра не піде з найкращим німцем, а не то що з п'яним комендантом.

Я не знаю, чи був десь на Україні випадок — я принаймні про таке ніколи не чув — щоб сільська дівка або молодиця, задля вигоди чи любови, пішла з німецьким солдатом.

Натомість по містах дівчата й жінки — мов показалися. Кожна жіночка, чий чоловік не вернувся з фронту, а були такі, що й при чоловіках, шукала собі німця, а як не було, то хоч мадьяра.

— А ще що? — може, вдесьте запитав дядько Тимофій.

Я вагався: казати, чи не казати. Дядько Тимофій належав ніби до тих, кого можна було не боятися. Тільки мене дратувала його настирливість. Але зваживши, що сьогоднішня таємниця через тиждень буде річчю загальновідомою, я сказав трохи силувано:

— А ще ніби мають організувати самооборону для боротьби з советськими...

— Так от, самооборону, — перебив на півслові мій співрозмовник. — Оце ж ми й вирішили, що командиром загону бути тільки тобі. А ти думаєш, чого я прийшов?

— Мені? — перепитав я здивовано.

— Тобі, бо ти син Сергія Ремеза. Ти знаєш, який твій рід? Твій прадід, як будували міст на чугунці, підняв залізну бабу вагою в тридцять пудів.

— Знаю, розказували...

— Твій дід, корова плигнула через лісу та й нахромилася на кілок, а він її зняв.

— Знаю, мав потім грижу...

— А твій батько — це було зовсім, як у Джека Лондона, і я ждав, що він скаже: «ударом кулака забив людину», але він сказав: — ще пастухом, піймав удвічі більшого як сам конокрада.

Цього я не знав і тому подивився на матір: чи правда. Вона кивнула головою:

— Було, було...

— Як ти повернувся, ми думали, що ти далеко підеш, а ти заліз у якусь редакцію. Хіба це робота для сина Сергія Ремеза. Якби твій батько був живий, він би досі був районшеф або начальник поліції.

— Таж я не батько...

— А ми думаємо, що з тебе ще буде другий Сергій. Бо змалечку ти заповідався на такого козака, що аж! У тринадцять років забити міліціонера...

— Та не вбивав я його! — це вирвалося в мене настільки мимовільно й несподівано, що я й сам приєднався до здивування дядька Тимофія і матері, яка досі так і не знала справжніх подій тієї ночі.

— Як не вбивав?

— А хто ж убив? — запитали разом дядько Тимофій і мати.

— Ну, то я розкажу все за порядком.

Я ще з літа помітив, що в нас щось діється. Якись люди до батька приходили, і все більше, як смеркне. Батько десь зникав, ніби на роботу став у Чернігові, по дві-три ночі дома не був.

Активісти стали вчащати. І все без батька. Дробо-

вика забрали, собак постріляли. По кімнатах нишпорять, речі описують. — Де батько? — В Чернігові. — Покрутяться та й підуть.

Аж раз прийшли увечорі, а батько — дома.

Голова сільради, якийсь не наш у цивільному, а третій надворі zostався — я бачив.

Давай розпитувать, як там у Чернігові, які заробітки.

Нам, каже голова, треба, щоб ти оцей папірець підписав. На самооподаткування.

І направляє на батька нагана.

А мати на лямпі тільки — жух! — я подивився на матір, і вона ствердила кивком голови: правда.

Щось гуркнуло, гупнуло, заторожкотіло, збило мене з ніг, брязнули шиби, хряснули двері — й затихло.

Підвівся я, намацав на столі сірники, чую, хтось стогне.

Черкнув я сірник, а на підлозі лежить голова сільради, кров з носа дзюрком, хоче підвестись і — падає. І наган біля нього.

Чую: в березі — бах! бах!

Ну, думаю, батько до човна побіг, а там засідка.

Так я за наган — і в берег.

— Визволити батька? — запитав Тимофій Воронець.

— Якби ж їх було троє чи четверо, то був би й визволив — встала мати, — а то вся округова міліція.

— Дванадцять душ, — це ми вже в тюрмі довідались — дав я точнішу інформацію. — Вибігаю на стежку, аж тут двоє мені навперейми.

Я в куці, один за мною, а другий десь дівся.

Я за липу, а воно кричить — Стой, стріляю! А я в нього — з нагана. І не поцілив, бо стріляв у темноту, на голос. А він по мені раз за разом, всі сім куль в липу всадив. Вискочив я проти нього, а він стоїть, як дурний, порожнім наганом клацає. Якраз там, де був куц

бузиновий над стежкою, — пояснив я матері. Коли на нас двох світло з ліхтарика — і постріл. Мабуть, з мавзера, бо не такий звук, як з наганів.

Бачу, мій міліціонер випустив нагана й хилиться, хилиться...

— А ми думали... — перебив дядько Тиміш.

— Усі так думали. Не можна ж було признатись, що начальник міліції застрелив свого міліціонера. А може то й навмисно було зроблено. Треба було мати підставу для репресій. Мовляв, куркульський терор на Чернігівщині...

І чи він одняв у мене наган, чи я сам його кинув, — нічого не знаю.

Очутився тільки тоді, як побачив зв'язаного батька...

— А ми думали... — знову сказав дядько Тиміш.

— Ну, та нічого, — додав він після павзи. — Берись за цю справу ти, бо більш нікому. В районі Хутора Михайлівського самооборона вже діє. Двісті хлопців як огірки! Дарма, що під самим фронтом, а б'ють товаришів, аж пил курить.

Там двісті, тут двісті — потрошку й дивізія назбирається.

А тоді й німцеві можна буде сказати «тпррр!», щоб не дуже брикався.

Берись, синку, а ми поможемо.

2

Самооборона мала підлягати не жандармерії, як теперішня поліція, а ортскомандантурі. Ортскомандантура, як відомо, підлягала баронові фон Тріпшенбаху, а барон — Леоніді Леонівні.

Тому я дуже легко здобув запевнення: якщо я організую загін (але не більше двохсот бійців), то буду ним командувати.

І я почав організовувати.

А момент був невідповідний.

Жахіття розкуркулення, голоду й колективізації за півтора роки німецького панування якось поблякли в народній пам'яті.

Безкарні дії партизан створювали враження їхньої всюдисущности і всемогутности.

А німці ще торік втратили народні симпатії і тепер втрачали рештки авторитету.

Проте близькість такої незламної людини, як Тимофій Воронеж, окриляла мене надією на успіх моєї місії.

Насамперед я закликав до себе найближчих приятелів: Василя Думку, Кирила Опленю і Корнія Бовдура. Я мав цілковиту певність, що вони будуть першими в моєму загоні.

Усіх трьох знав я відмалечку. З Кирилом і Корнієм вчився разом до шостої групи, коли мене забрали в округову в'язницю. Василь був на два роки старший і покинув навчання десь після третьої групи, бо мати лишилася вдовою і треба було допомагати в господарстві.

Оплені були з заможних господарів. Вони ще до революції віддавали дітей до гімназії. Кирилів батько загинув на Печорі, а з дядьків зберігся лише один Петро Матвійович, той самий, що колись прийняв мене як рідного.

Опленівське, наше та ще Чуйкове Онисимове добро фактично стало базою для матеріальної розбудови колгоспу.

До речі, Олексій Платонович, районшеф, бувши вченим економістом, підрахував, що сучасне майно колгоспів, внаслідок десятилітнього соціалістичного розвитку, не перевищує 20-30% тих дібр, які шляхом розкуркулення й усуспільнення, були вложені в колгос-

пи при їх заснуванні. Решту, до 80%, висмоктала держава і розікрало колгоспне начальство.

Але це — між іншим. Бувають же в творах відступи ліричні і філософічні, а я зробив — статистичний.

Василь Думка походив з середняків. Їх не розкуркулили тільки тому, що хата стара і що в родині не було дорослого чоловіка. В колгосп вони не пішли. Тому в них забрали корову, відрізали город по самі вікна, і, за несплату податків, мати Василева відбула півроку принудки, а Василь — рік.

Корній Бовдур був з родини малозаможної. В тридцять третьому році його батько й мачуха, брати й сестри, крім однієї заміжньої сестри, все вимерло з голоду.

Всі троє були нежонаті (жонатого чоловіка тяжко підбити на рішучий крок), всі троє були тих самих політичних переконань що й я, і всі троє — так мені здавалося — не мали причин, щоб діяти інакше, ніж я.

Коли я почав свою промову, я був переконаний, що дістану негайну згоду, але вже на початку мого викладу мене вразило мовчання. Вони не погоджувались і не заперечували і не ставили ніяких питань — так, ніби їх взагалі не було в кімнаті.

Погляд просто в очі — це професійний погляд злочинця. В очі дивляться злодії, що лізуть вам до кишені, і слідчі, що сягають по вашу душу.

Тому я без потреби нікому не заглядаю в очі, щоб не здаватись недискретним і невихованим.

Але під час довгої промови мимоволі шукаєш опертя в слухачеві: дивлячись в очі людини, яка тебе розуміє, набагато легше знайти потрібний вислів, а іноді можна обміняти думками і без допомоги слів.

Тому я час від часу шукав очима очей своїх приятелів. Двоє дивилися у вікно, третій — у підлогу.

Коли я скінчив, не сказавши й половини того, що

збирався, вони так само zostалися сидіти без руху, без жодної реакції.

Нарешті відповів за всіх Василь Думка:

— Ми — люди обиджені.

Це означало: ми можемо бути тільки жертвами, щоб з нами не сталося, ми сприйmemo пасивно й покірно, ми — живе втілення доктрини Толстого і злому ніколи не будемо противитись насильством.

Я не вийняв приготовленої заделегідь пляшки, якою збирався обмити згоду. І не тому, що розсердився: я просто забув про неї.

Я тільки сказав:

— Ну, що ж. Пошукаємо інших. Не вірю, щоб на все село ні одного козака не зосталося.

Вчитель Євген Романович, який провадив зі мною дуже розумні і дуже антисоветські розмови, сказав так:

— Добре діло затіяли, дуже добре. Шукайте, агітуйте, організуйте. Люди підуть.

— А ви?

— Я? Та що ви — смієтесь? Я — людина хвора, ця проклята мігрень, — він потер рукою по лобі — такі головні болі, що не можна витримати, майже щодня запаморочення буває. Треба здоровіших, молодших... Щоб бути вояком — треба мати силу...

І це говорила людина з біцепсами циркового борця, людина, яка взагалі не знала, що таке — хвороба...

Чуйко, який раніш викладав у десятиріччі математику й фізику, а тепер став кооператором, відповів:

— Дарма, що в мене жінка й діти і рука вивихнута. Я б з дорогою душею. Тільки так зненацька не робиться. Цю справу треба добре обміркувати, а тоді вже вирішувати...

Через тиждень він повторив те саме:

— Треба подумати...

Якщо живий, він і досі думає.

Із сімнадцятьох, що їх, в розмові сам на сам, я намагався намовити, згодилося лише трое.

А чотирнадцять відмовилось.

Все це були люди, що на них я покладав найбільші надії: розкуркулені, які повернулися до своїх хат, одноосібники, сини тих, хто готував повстання в тридцятьому році.

У більшості знаходилась якась неймовірна причина, щоб не йти до загону. А ті, що не вмiли брехати, повторювали прокляту формулу:

— Ми — люди обиджені.

З одним тільки бухгалтером Королюком, якого я відвідав останнім, справа стояла інакше.

— Нема такої людини, — сказав він, що б ненавиділа їх більш, ніж я. Ви ж знаєте: я був в активі, був кандидат партії. Усе життя служити тому, кого ненавидиш — ви цього не розумієте, це треба пережити.

От я запишусь у загін, а люди скажуть: там бухгалтер Королюк, там самі активісти. Вже й про вас хтось чутку пустив, що ви були в комсомолі. Починати з таких, як я — це провалити справу.

А вони до мене придуть і скажуть: — а може вже й були, почім ви знаєте?: — товарищ Королюк! Ви повинні іскупіть віну перед родиною. Записуйтеся до загону і будете нам доносити все, що почуєте. І тоді вибирай: доносити — продавати своїх, не доносити — уб'ють. Так що краще не треба, мовляв, просився, так не вписали, як бувшого активіста.

І я визнав йому рацію.

... — Одного я знаю напевне... — ніби сам до себе сказав тоді Королюк. — Мені доручили вести ополченців на Вороніж. А їх лишили. І шістнадцятьом ви-

дали зброю. Один Оврам Чуйко, той, що був бригадиром, а про інших можна тільки догадуватись.

— Ваш приятель Василь Думка мусить знати — втрутився в розмову Марина Павловна, — бо вони коло самої сільради живуть і все бачать.

— Василь був в армії, — заперечив я.

— Так його мати бачила або сестра. Ви його запитайте.

Староста Карпо Бунчук сидів на плавах з ополченцями і знав не набагато більше від мене. Він дав мені списки населення, але в жодному з них не стояло, хто вернувся з армії, хто — з ополчення, а хто сидів дома.

Боротьба наосліп, коли ворог знає твою силу, а ти натомість нічого не знаєш про ворога, приречена на неминучу поразку.

Хоч-не-хоч, а я знову мусів звертатись до Василя Думки. На цей раз ми розмовляли на чотири ока.

— Цього не можна казати, — відповів Василь, коли я в нього запитав про шістнадцятьох zostавлених.

— Але ти знаєш усіх?

— Не всіх, але знаю.

— Ну, так чому не кажеш. Я тільки зроблю в них ревізію і відберу зброю.

Василь мовчав.

— А якщо вони мене підстрілять?

— На те вони й zostавлені.

— І все одно не скажеш?

— Не можна цього казати.

— І совість тебе не мучитиме?

— Ми — люди обиджені.

Після кожної невдачі я звертався думкою до минулого: от, якби...

Якби це тут були мої друзі: Максим Орлан з братом Папкою, дикий студент Нікі, Васька Циган. Але

всі вони лишилися по той бік, може, хтось уже загинув на фронті або зостався калікою.

По цей бік були лише щитоносна дівчина германських сар, Гордаферід іранського епосу, а по-нашому Ніна.

Йй би атаманувати в загоні! . .

Таких, що прийшли самі, знайшлося аж двоє.

Одного вечора, у двері веранди, що виходили в сад і відкривалися лише на літо, постукав ветеринар.

Як і бухгалтер Королук, він був нетутешній, до нас ніколи не заходив, а при зустрічі обмінювався зі мною лише холодним: «Добридень!»

Почав він з найболючішого: що наш народ — нездатний ні до якої акції, що селянин, століттями з худобою живши, сам перетворився на худобу, що до вершин духовости, до чину — його треба гнати нагайкою.

— Ось, хоч би й ви — він перейшов до конкретної справи — пощо ви з ними в демократію бавитесь? Їм треба наказ. Ідеш до загону — добре, не йдеш — на гілляку!

Я подивився в вікно, де вже нічого не було видно.

— Шкода, що темно. Отам росли старі липи — на кожній гілці душ по п'ятнадцять можна було б повісити. А тепер позрубували їх, лишилась сама дрібнота. Повісиш одного — не ефектно.

Але він не впіймався на вудку.

— Ви смієтесь, а це справа поважна. Повірте мені, що вистачило б і одного. Наприклад, Кирила Опленю, який нахвалявся, що скоріш у партизани піде, ніж до вашого загону. Для цього армії не потрібно. Треба тільки, щоб була залізна рука, така, як, кажуть, була в вашого батька. І — невеличка група осіб, що свято виконують даний згори наказ . . .

— Одним словом, революційна меншість, що веде за собою маси — сказав я.

На цей раз він клонує:

— Так, революційна меншість, що веде за собою маси.

— Але ж, дорогий мій, це теорія Ткачова, яку потім розвинув Ленін.

— А хоч і Ленін. Не будете ж ви заперечувати, що Ленін і Сталін — великі люди. Більше того, я вам скажу — він говорив щораз голосніше, з надхненням, — трагедія України саме в тому, що ми не маємо власного Сталіна!

— Знаєте, що? — сказав я тихо і лагідно. — Вертайтесь собі додому і ніколи більше до мене не приходьте.

Від чорної мізантропії врятував мене Дмитро Бунчук, який не належав до репресованих і до якого, по роздумі, я вирішив був взагалі не звертатись.

— Чого ж ти мені не кажеш? — напівображено спитав він. — Багато вже позаписувалось?

— Я тебе тримав на кінець, знав, що ти не втечеш — я дуже не люблю брехати приятелям, але довелося. Щоб узлагодити брехню, я закінчив щирим признанням: — А виходить, що ти будеш четвертий . . .

Дмитрів прихід повернув мені віру й енергію.

Я став вишукувати нових кандидатів, щоб знову переконатись, що не належу до людей підхідливих і що з мене ніколи не буде організатора.

В тридцять другому — тридцять третьому році чимало хлопців з нашого села пішло шпанувати.

Я тоді, пройшовши тюрму і колектор безпритульних, жив за сина в бездітній польській родині, вчився в бібліотечному технікумі і ні до нашого села, ні до міста більше не навідувався.

А вони в своїх рейдах не сягали так далеко, щоб зі мною зустрітись.

Один тільки раз, тікаючи з Сибіру, натрапив на мене Грицько Смозик, мій однокласник. Хоч ми з ним і дружили, але хлопець він був вредний. Тому незабаром я довідався, що Сімка Шпанокрад штовхнув його на ходу під потяг. Але під час нашої зустрічі Грицько встиг розказати, що нашу родину — в числі інших — вивезли під Новосибірськ, і що нібито моя мати і сестри там помирали з голоду.

Грицько розповів також і про те, що більшість наших хлопців розлізлася хто куди, але з десяток, переважно молодші від нас на два-три роки, тримається купи, і керує ними спритний і відважний Лесь Чуйко.

З тих Лесевих хлопців дехто загинув, дехто був в армії, але четверо, не рахуючи Лєся, жило тепер на селі.

Я чув, як вони перекидалися фразами на арго або жартома вживали пароль, чомусь не догадуючись, що я можу це розуміти.

З Лєсем у нас було приятелювання компанійське (бо ми належали до товариства, що його творили, разом із нами, перекладачки і Севка Лук'яненко) і також індивідуальне, бо ми удвох їздили до міста і вертались додому і навіть деякий час разом мешкали, коли Лєсь, улаштувавшись на працю у відділі охорони здоров'я, ще не знайшов був для себе кімнати.

Але мої сільські приятелі, особливо Василь Думка, не стравлювали ні Лєся, ні його чвірки.

Не зважаючи на це, я почував себе серед цієї чвірки цілком добре: співав із ними пісень і розповідав анекдоти. Навіть тоді, як не було Лєся.

Я знав, де вони збираються вечорами, і пішов їх відвідати.

Жовтаво світив каганець. Вони сиділи довкола стола утрюх (четвертого не було) і різались під наліпки — в ростовського дурня. Ростовський дурень — це під-

кинений, з тією різницею, що тому, хто програв, плюють в лице і ліплять клаптик паперу.

— Сідай, — сказав Пилип, здаючи мені карти. — Будемо два на два, а то вони, гади, проти мене вдвох змовилися. Ми їм, оглоїдам, покажемо...

Чи змовлялися хлопці проти Пилипа чи ні, але на лобі в нього красувалося три клаптики паперу, а четвертий, ковпаком, прикривав кінчик носа. На столі лежав «Микола Джеря», добра третина якого вже пішла на наліпки.

Я сів і взяв карти, але, замість встрявати до гри, нерішуче й непевно (що після стількох невдач, було цілком природно) почав:

— Ось, що, хлопці... Тут є одна справа...

Збиваючись і повторюючись, я оповів про загін самооборони.

— А ніхто не йде — закінчив за мене найстарший і найавторитетніший з товариства Петро Герць. — У кого мігрень, у кого рука вивихнута... Так ти прийшов нас вербувати.

— Є такі, що не йдуть, і є такі, що йдуть. Але ніхто не хоче, щоб знали. П'ять душ записалося. (Я прибрехав небагато: оскільки в Дмитрі Бунчукові було 203 сантиметри росту, його сміло можна було рахувати за двох). Тільки майже самі когути. А мені треба таких, щоб свої вдоску і штани в полосуку.

А вам треба піти, бо ви — хлопці биті, пройшли Крим і Рим...

— Мідні труби і чортові зуби — підказав Сашко, наймолодший.

— З таких, як ви, — продовжував я, трохи підбадьорений, — мусить бути ядро загону. З довірених і перевірених. От, наприклад, начальник поліції Лук'яненко, він має при собі своїх хлопців, таких що не підведуть. Огольці, будь певен... Кожен як не скокарь, то городошник.

— А на чорта нам ця друга поліція? — запитав Пилип.

— Бо це буде не поліція, а чисто військова формація. Поліція підлялає жандармерії, і тільки з наказу жандармерії може діяти. А жандармерія робить усе навпаки. Поки в поліцію прийшов наказ виступати, партизани вже знають.

А моїм шефом буде барон фон Тріппенбах, і він дає мені право в межах семи районів діяти на власну руку. І права рівні з німецьким солдатом...

— А уніформа? — спитав Сашко.

— Не буду брехать, бо ще не знаю. Але дадуть і уніформу. Буде дві сотні: піша й кінна. Як колись козаки... Отак проскакати селом, не з ковпачком на носі — я зиркнув на Пилипа — а

На конику вороному, на сіделечку новому... — щоб тільки дівчата ажкали...

У Сашка, наймолодшого з трьох, засвітилися очі. Пилип теж був ладен піддатися спокусі, але розсудливий Петро Герць зробив їм знак, щоб стримались.

— Знаєш, — сказав він, — кажу за себе і за нашу братву: ми — як Лесь...

Питання було вичерпано. Лишалось грати в ростовського дурня, і за деякий час я вже сидів з клаптиком «Миколи Джері» на лобі.

3

Як це не прикро було для мого самолюбства, але я мусів признатись, що роля «першого парубка» за рік поволі й непомітно перейшла від мене до Лесея.

За цей час мені не траплялось жодної нагоди, щоб чимсь себе виявити. З історії з перекладачкою Бронєю і поліцаєм (він називавсь Глистюк, а ми його звали Чо-

ботом) дійшло до села тільки те, що мене забрала поліція, і староста мусів мене визволяти.

Майна я ніякого не придбав, високі кімнати стояли майже порожні. Була в нас, правда, корова, але до її появи на нашому подвір'ї в жодній мірі не спричинилися мої господарські здібності. Незадовго перед початком розкуркулення один кошлаївський чоловік узяв у нас на сховок неописану корову, з тим, що коли часи зміняться, він має її віддати. Часи змінилися, і він привів погуляну теличку, що була нашої корові дочкою не то внучкою. Чоловік той діяв за страх, а не за совість: він належав до активістів і боявся, щоб його не вислали до Німеччини.

Та ще староста Карпо Бунчук, дбаючи про мене, як про рідного сина, розстарався для нас підсвинка і зробив човен.

Оце й усе, чим я міг похвалитися.

Я вернувся додому пішки, хворий, брудний, з неголеним обличчям і стриженою головою — Лесь приїхав автом, свіжий, випрасуваний, з хвилястою чуприною.

Все материне добро, яке вона привезла з міста, складалось з двох невеличких клунків, що один з них ліпше б назвати вузликом.

А Онисим Чуйко, Лесів батько, приїхав окремим вагоном, куди ледве вміщались купа скринь і валізок, кінь з возом і чотири вулики.

Якщо не рахувати заміжної сестри, що жила в Києві, родина Лесева була в повному складі: батько й мати, брати та сестри...

А нас з матір'ю лишилося двоє. Батька розстріляно, сестри померли від сибірського енцефаліту.

У Лесея було два нових убрання, з джожину сорочок, годинник-хронометр, кілька пар черевиків.

А в мене убрання було одно і те лицьоване, чоботи зовсім розлізлися, сорочок були лише дві: пошита і вишита матір'ю полуботківка і блаженька перепиначка. Годинника, після першої зустрічі з німецьким солдатом, у мене не було зовсім. Не було навіть «ходиків», так що ми вставали й лягали по сонцю.

Лесь був дипломований лікар, а я — незакінчений студент-заочник. Лесь мав посаду завідуючого районним відділом охорони здоров'я, а я був співробітник редакції без сталих функцій, нібито редактор літературного відділу, але ніякого відділу не було, бо газета не виходила.

Лесь був вищий від мене (але не такий, як Дмитро Бунчук, бо то вже негарно, коли людина виростає понад два метри), краще збудований, гарніший з обличчя, фізично сильніший, дотепніший...

Якось так виходило, що коли Лесь починав пісню — я йому підспівував. А коли починав я — Лесь відразу перебивав мене своєю, іншою, я збивався з риму і — нічого робити — теж починав йому підспівувати.

І так було не тільки в піснях, а в кожній справі.

Лесь вислухав мою промову несподівано-серйозно, не перебиваючи.

— Це тобі випадає зайнятись цією справою, — сказав він, коли я скінчив. За тобою підуть селяни і з нашого села і з кількох найближчих. Ти ж — син Сергія Ремеза.

Говорив він ніби поважно, тільки в очах спалахував іногді насмішкуватий вогник.

Я зробив вигляд, що не помічаю іронії:

— За батьком пішли б, але я не батько. Ще торік, поки люди думали, що я такий, як він, може б щось вийшло.

— А ти їм покажи, доведи, хто сучка.

— Пробував, не виходить. На тебе тільки й надія. Берись за цю справу ти. Ти якось більше свій, скоріш найдеш дорогу до дядьківського серця. І компанія в тебе є. Ти тільки скажи своїм хлопцям: — «Ныряй, делай волны!»...

Лесь глянув на мене — в перший раз від початку нашого приятелювання здивовано: він чомусь не припускав, що я можу знати цей термін. Але він не спитав того, що хотів, і перевів на інше:

— А як же ти?

— Буду твоїм заступником.

— А уніформу дадуть?

— Широ кажучи, уніформою я не цікавився. Думаю, що дадуть. Принаймні для командирів.

— А міську поліцію можна буде по морді бити? Там є такий Глистяк, ох і вредний же!

— Знаю Глистяка, це той, що морда чоботом...

— Заради нього тільки й піду. Ех, і битиму ж! Іще є кілька таких, всім морди понабиваю.

Надаремно задивлявся я в Лесеві очі, шукаючи звичну іронію.

Виглядало, ніби він говорить зовсім поважно.

Ми домовились, що завтра рано ідемо удвох до міста і що я рекомендую Леся, замість себе, баронові фон Тріппенбахові.

Єдиною перешкодою цій несподіваній заміні могло бути те, що Леоніда Леонівна не мала до Леся такої симпатії, як до мене.

Але я сподівався її переконати.

Виходячи, я чув, як Лесь наспівує на мотив з якогось кінофільма:

Командир загону

Самооборони

Лесь Чуйко!

Задоволений, я поспішив до старости — замовити на завтра підводу.

Але нікуди ми не поїхали.

На світанку я чекав Лєся в себе в дома. Це він сам, демонструючи свою ввічливість, пообіцяв, що заїде до мене.

Лєсь не з'являвся.

Потім, мерзнучи на возі з їздовим Степаном, ми чекали його під сільуправою.

Лєсева відсутність ставала тривожно-підозрілою.

А коли повз сільуправу, в напрямку Лєсевої хати, проїхав лікар Борис Артемович з Вохрого, підозра дозріла й оформилась.

Я підїждав ще хвилин десять, а тоді пішов до Лєся сам.

Я підїшов, коли з хати виходив Борис Артемович.

— Запалення мозку, — кинув він мені на ходу. — Не треба турбувати хворого.

Звичайно, я не послухав.

Лєсь лежав серед подушок із заплющеними очима, голову він мав пов'язану білою хусткою, на якій лежав пузир з льодом.

На мене замахали руками, щоб я не підходив.

І пошепки розповіли мені, що був лікар, знайшов запалення мозку, але якщо добре піде, то через місяць підніметься... Зловило вчора увечорі, після мого відходу... Таке нещастя...

Не лишилось нічого, як піти додому, повторюючи: «через місяць»... «запалення мозку».

Хоч я і не маю медичної освіти, але добре розуміюсь на симуляціях.

І треба ж було бути таким дурнем, щоб повірити в Лєсєву згоду!

Не третій день Василь Думка розповів, що Лєсь

рубав дома дрова, а в суботу — серце не витримало! — Лєсь, з перев'язаною головою, з'явився на вечерницях. Мовляв, майже видужав, але голова ще болить і не можна нікуди виїжджати.

І хто б же йому повірив?

4

Сама історія моєї спроби виступити в ролі організатора і провідника військової формації на цьому, власне, скінчилася.

Але я хочу розповісти — так, як це розповідали мені — про деякі події, що можуть правити за епілог цієї історії.

Саме тоді, як Лєсь лежав з компресом на хитромудрій своїй голові, надійшло донесення, що в лісі, за яких десять кілометрів по той бік міста, в пустій сторожці, збираються підозрілі люди — коли б не советські партизани.

Оскільки самооборона лишилася незформованою, на партизанів послали звичайну поліцію на чолі з Севкою Лук'яненком.

Те, що трапилось потім, розповів мені кошлаївський поліцай Грицько Гармаш, свідок і учасник події.

Ішли лісом відкрито, не ховаючись і не пригинаючись, ніхто нічого не боявся, ліс був густий, але ще напівпрозорий: листя на кущах і деревах тільки-но розвивалося.

День був безсоняшно-сірий, чорніла під листом весняна земля, ніжно звисали брунатні сережки ліщини та синіли де-не-де перші проліски.

На невеликій поляні побачили сторожку, п'ятьох

найкращих хлопців Севка послав в обход, а сам, переждавши хвилини п'ятнадцять, з рештою поліцаїв підійшов до поляни.

Підходили широким півколом, метрів на десять один від одного, усього їх лишалося тепер дванадцять хлопців, так що розтяглися на добрі гони. Севка йшов у самому центрі.

На краю поляни стояли дві копички сіна, лежало кілька оберемків соломки, та простягалася довга кучугура торішнього листу.

Перед сторожкою стояв здоровенний мужчина в не-застебненому широкому пальті, дивився на поліцаїв, що наближались, і спокійно курив.

До нього підійшов невеличкий, але кремезний і міцний, поліцай Книш (той самий, що затримав мене під ворітьми, коли я вертався від Броні) і щось запитав.

Мужчина, на очах у всіх, відхилив полу, блиснуло щось чорно-металеве, поліцаї, ті, що ближче, побачили вогонь, а ті, що далі, тільки почули чергу з автомата.

Хтось крикнув: — ложись! Хлопці попадали на землю.

І враз, мов на команду, загорілися обидві копиці, листя й солома.

Знялася стрілянина. Але стріляли наосліп, бож густим білим димом відразу заволокло поляну, так що кожен лишався сам по собі, відрізаний і від начальства, і від товаришів, і від ворога...

Тільки кулі, свої й чужі, свистіли над головами.

Якісь тіні перебігали в диму, але, свої чи чужі, теж не можна було розпізнати.

Врешті стрілянина урвалася і дим розсіявся. Тільки сіно догоряло блідим, майже бездимним полум'ям.

Інстинктивно хлопці відчували, що небезпека минула.

Соромлячись недавнього боягузства, вони попідводились, повилазили з-за дерев і гуртом підійшли до хати.

Двері стояли відкриті наостіж, високого мужчини не було й сліду, а біля порога лежав перерізаний на-впіл чергою з автомата поліцай Книш.

В одчинені двері жбурнули кілька гранат, і, після їх вибуху, висадивши кольбами рами з рештками скла, з трьох сторін одночасно вдерлись до хати. І, самозрозуміло, не знайшли в ній нікого.

Стали рахувати своїх. Нарахували дев'ятеро. Бракувало Севки Лук'яненка і ще одного поліцая.

Тим часом надійшла група, післана в засідку. На-трапили на заболочений, непереходний ручай, а тоді почули постріли і вирішили повернутись.

Поліцай зник без вісти, не то забрали, не то сам пішов до партизанів.

Севку знайшли метрів за триста, в гуштині лісу.

Він лежав під кущем ліщини, обличчям у сині проліски, думали, спить.

На потилиці в нього чорніла малесенька ранка. Таку ранку лишає куля з енкаведистського бравнінга.

Стріляло своє, зблизька: волосся було опалене пострілом.

ЧЕСТЬ

1

Ще багато було тих, які чекали, і вже мало тих, які поверталися.

Тому кожен новий поворот ставав подією.

Одного дня в сільуправі обговорювали прихід інженера Петра Зайченка: був одружений з німкою і врятувався з табору полонених завдяки знанню німецької мови. А німка, певна, що її Петро до кінця оборонятиме «родіну», подалася на Урал в часі загальної втечі.

Василь Думка розповів, як він тікав з табору. Куля черкнула його по нозі, і він не пройшов, а буквально прошкандибав п'ятсот кілометрів (Він ще й досі накульгував).

Згадали, що один, з Кошлаїв, добрів додому — і вмер.

Пожартували з воєнних пригод наших ополченців. Бухгальтер Королук, колишній арсеналець і кандидат партії, замість вести їх на Вороніж, завів, усіх півтора-ста, в очеретяні хащі і пересидів там аж до приходу німців.

Почали згадувати-перераховувати тих, які ще не вернулися.

Кооператор Чуйко висловив здивування, чому це не вертається Лесь Чуйко, молодий лікар, який ані в огні не згорить, ані в воді не потоне. Між обома Чуйками не існувало ніякого споріднення (у нас щоп'ятий — Чуйко), і тому Василь Думка відказав з неприхованою антипатією:

— А чого йому сюди вертатись? Він досі в Брянському лісі.

— Звідки в тебе така певність? — запитав я чи, може, тільки хотів запитати. Але в цю мить озвалася сирена, і чистеньке особове авто зупинилось проти дверей сільуправи.

Високий юнак в добре підігнутому і дбайливо випрасуваному костюмі вийшов на дорогу, вийняв з багажника, поставив на спорищ велику жовту валізу і простягнув руку комусь в уніформі, хто лишався в авті:

— Данке шен, герр льойтнант!

Машина від'їхала.

Юнак повернувся до нас.

Він мав свіжовиголене обличчя і кучеряву чуприну. І це був Лесь.

Він підійшов до нас і став вітатись, потискаючи руки і називаючи кожного по імені й по батькові. Дійшовши до Василя Думки, він затримався: по-вуличному це був Василь Гапчин, бо мати його була, славна своїм язиком, лаюча Гапка, а як звали його давно померлого батька, серед нашого покоління ніхто не міг пам'ятати. І Лесь, не довго думаючи, ляпнув:

— Добрідень, Василю Гапковичу!

В італійців і еспанців справа вирішується ножом або кулею, в англійців і росіян — звичайним кулаком, українець затаює образу, яка назовні нічим не проривається — і ненавидить мовчки і вперто.

Ви, панове, не уявляєте, до чого надають вагу кожному слову українські селяни. Можливо, навіть не догадуєтесь, що вжити матронім, замість патроніма, назвати когось безбатченком — це з усіх образ найгостриша і найдошкульніша.

І Василь відповів точно тією самою інтонацією, навіть не своїм, а Лесевим голосом:

— Добрідень, Олександрє Горпиновичу!

Минув, може, рік. Ні, менше, яких десять місяців.

Був травень 43-го року. Я привіз у село недобру вістку: мобілізація молоді. Начальник арбайтсамту, свій німець, що постійно пиячив у нашому товаристві — на цей раз навіть цей начальник не міг нічого зробити.

Вже приїхала спеціальна комісія, не то з Рівного, не то з самого Берліну. Мобілізують хлопців і дівчат з 25-го до 27-го років народження. Усіх, без винятку!

Але близькість фронту, активність советських партизанів і ворожість населення примусили німців шукати компромісу, складати відповідальність на когось іншого. Тому мене не здивувало, що головою медичної комісії, без чойого підпису нікого не можуть послати в Німеччину, був призначений теперішній заврайвідділу охорони здоров'я Лесь Чуйко.

Це був третій набір до Німеччини. Перший збули добровольцями (на зразок тієї лікарки, що поїхала по власну смерть), сільськими комсомольцями та зайшлими росіянами — дезертирами советської армії, які поприставали були хто за сина, хто за наймита, а хто і в прийми до солом'яної вдовички. Староста Карпо Бунчук вислав — як молодь! — двох бородатих активістів.

На осінь 42-го року, коли заповіли другий набір, населення вже було докладно поінформоване про умови життя і праці в Німеччині: завернули кількох вагітних і туберкульозних, дехто втік, дійшли трагічні, кричущі листи і серед них нібито такий:

«Люба матусю! Я пошила собі червону сукню з одним рукавом...»

(Між іншим, я певен, що цей лист був лише витвором советської пропаганди: я почув про нього і по інших містах України. І завжди його отримувала «одна жінка з сусіднього села чи з іншої вулиці»).

Отже, другий набір зачепив лише місто і села по той бік міста, а ми відкупилися генеральною п'ятикою

з високими німецькими урядовцями, в наслідок чого до Берліну поїхав лише акт, що мобілізована молодь працює на будові дороги стратегічного значення і до закінчення будови (яка, до речі, й не починалася) не може бути вислана в Німеччину.

— Це нашу пошлють... — почувши про новину, сказав мені Василь Думка.

— Кого вашу? — не зрозумів я.

— Наталку.

— Хіба їй скільки років?

— Сімнадцять.

У Василя була сестра... У Василя було три сестри: старша, Укланя, що засиділася в дівках і з кількома іншими творила квадригу дівчат-сороківок, де всі на «у»: Устина, Улидя, Уляна..., середня, не знати якого віку, сліпа Тетяна, і найменша, Наталка.

Наталку я бачив раз чи два минулого року. Воно було сухеньке, маленьке, загнане і виглядало років на десять-дванадцять. Я пригадав тепер, що тоді у Вохре повернувся їх розкуркулений дядько, і йому дали посаду зава сироварні. А трохи згодом лаюча Гапка віддала Наталку до дядька на випас. Я не бачив дівчини більше року і взагалі забув про її існування.

— Сімнадцять... — повторив я. — А вона ні на що не хвора?

— Ні на що! А хоч би й була, то Лесь визнає здоровою...

2

Я сидів на ганку сільської школи і чекав, поки надійде староста Карпо з уложенням на таємній нараді списком.

Але старосту, правдоподібно, щось затримало, і він не з'являвся.

Прийшов дядько Ігнат — один з тих батьків, чий

діти підлягали мобілізації. В лівій руці він тримав кошик, з якого визирала круглоока і жовтоноса качина голова.

Понуро промимривши привітання (яке від того здалося зовсім непривітним) і не постукавши, він увійшов до середини — туди, де в порожніх клясах десятирічки відпочивала перед початком праці мобілізаційна комісія.

Потім надійшов Василь Думка. Я почувався перед ним до болю винним, бо Наталка Думка, 26-ого року народження, не зважаючи на всі мої старання, до вчорашнього списку не потрапила — мовляв, мало хіба обиджених, та всіма й піклуватися! Тут хоч би своїх якось вирятувати!

По моему вигляді Василь вже здалеку пізнав, що в мене нічого не вийшло. З дванадцятьох хлопців і дівчат, що були в списку, він безпомилково назвав дев'ять. Зрештою, не так тяжко було й догадатись: старости, поліцаї, вся сільська верхівка з комірником і брагадирами включно — кожне дбало про те, щоб урятувати свою дитину.

Єдиний староста Карпо виявив певну шляхетність, настоявши, щоб до списку включити також дітей розкуркулених і серед них одну сироту — з пошани до пам'яті її розстріляного батька.

— Нічого, — сказав я Василеві, — щось придумаємо! Наприклад, тютюнова настойка...

І я розповів про кілька засобів, за допомогою яких мої друзі і я звільнялися від фізкультури і навіть від військової служби.

Але Василь похитав головою:

— Ми люди прості. Ми на таке нездатні.

Я почав був його переконувати, але з шкільного коридору почувся чийсь різкий підвищений голос. Потім — звук ляпаса, і на ганок, тримаючись рукою за щоку і тулячи до себе порожній кошик, підтюпцем ви-

біг дядько Ігнат. Він не вийшов на вулицю, де стояла варта, а подався городами, стежкою, що провадила до річки.

А за ним, простоволосий і з розстебненим ковніром, вийшов німець. Я не роздивився, які в нього відзнаки, але видно було, що це офіцер високої ранги.

Завваживши нас, він рвучко зупинився і заговорив несподівано чистою російською мовою:

— *Мне, взятку! Мне, немецкому офицеру! Дети немецких матерей свою кровь проливают, а он хочет, чтобы я оставил ему его дочь. За какую-то утку!* — він уставився мені в очі, чекаючи на мою реакцію.

І я сказав, розводячи руками:

— *Что поделаешь с глупым народом!*

Але він, здається, не слухав.

— *Мне, взятку! Сначала принес будто подарок, а потом — оставь его дочь...*

Він раптом крутнувся, ніби щось прогадавши, швидко пішов до помешкання і за хвилину вийшов з револьвером у руці. Добре, що дядько вже зник за тітчиною Михайлишиною клунею. Офіцер пішов тією ж стежкою. Неголосно прозвучав постріл.

Я сказав Василеві, щоб ішов геть, а сам лишився чекати на старосту — попередити його, що з нашим списком нічого не вийде.

Не треба й пробувати.

Це був перший за час німецької окупації мітинг.

На шкільному ганку стояв вже знаний мені непідкупний офіцер і говорив. З'юрмлені на подвір'ї і на вулиці селяни й селянки слухали.

Офіцер говорив по-російськи, тільки зрідка затинаячись в пошуках потрібного слова. Я надійшов, коли він почав, і тому перше його речення, звернення до присутніх, до мене не долетіло. Те, що я почув, звучало буквально так:

... більшовики вас лякали, що прийде німецький солдат і згвалтує (він ужив значно гострішого вислову: якась жінка ахнула) ваших дівчат. Але німецький солдат прийшов і ваших дівчат не згвалтував. Бо мати стосунки із слов'янською дівчиною для расового німця — це те саме, що з свинею або коровою. Бо ми, німці, істоти вищого порядку, а ви — середне між людиною і твариною...

... Більшовики закрили вам церкви і загнали вас до колгоспів. Ми відкрили вам церкви — моліться, хоч лоби порозбивайте! І зліквідували колгоспи, зробивши з них громадські господарства, які поступово будуть перетворені на індивідуальні...

... Проти чого бореться Німеччина? Німеччина бореться проти жидів і масонів. Як виникли жиди? У древньому Єгипті всіх злодіїв і проститутток виганяли в пустелю. Вони там парувались і множились. І так постали жиди.

... Яку шкоду роблять жиди — ви знаєте. Але Німеччина, за особистим наказом Адольфа Гітлера відправляє всіх жидів — у Палестину!

(В юрбі хтось засміявся, і той недоречний сміх прозвучав гострим дисонансом до загальної настороженої тиші).

... Але жиди не хочуть їхати в Палестину. Вони намагаються заховатись, купити за золото фальшиві документи, зробитись з Абрама — Іваном. Тільки це їм не вдасться, бо кожен жид має «непотеряємий паспорт».

(В юрбі знову зареготали, на цей раз двоє чи троє).

... а що таке масони, ви, очевидно, не знаєте! Так от, я вам розповім. Припустимо, захотілось вам — до баби (він знову повторив цілком нецензурний вислів). І ви взяли жидівку, пішли з нею в готель і винайняли «номер». А там у стінах прокручені дірочки і вставлені фотоапарати. І вас фотографують у різних позах на

ліжку (мені чомусь подумалось, що цей випадок був персонально з ним). А потім до вас приходять масони і кажуть: Як, ви боретесь за расову чистоту, а самі маєте справу з жидівкою? Або перестаньте писати проти жидів, або ми опублікуємо ось ці фотознімки. Тепер ви бачите, яку шкоду роблять масони.

... За що бореться Німеччина? Німеччина бореться за побудову нового ладу в Європі. Кожен народ матиме те місце, на яке заслуговує. Панівне місце матиме «Herrenvolk» — німецький народ. Ви, слов'яни, теж посідатимете належне вам місце.

... Але Німеччина кривавиться в боротьбі. Кращі сини німецького народу полягли на полях боїв. Німеччина потребує вашої допомоги. Хто з вас хоче вступити добровольцем до німецької армії, хай зголоситься до мене персонально. Сам він і його родина дістануть ряд привілеїв. Решта буде мобілізована для роботи в німецькому господарстві і ніяких привілеїв не дістане.

Чи є якісь питання?

Хтось із передніх рядів відважився щось запитати. Я почув лише тремтливий жіночий голос, але слів не розібрав.

Відповідь прозвучала як підсумок усіх безглуздів, висказаних дотепер промовцем:

— Тут мене питають, чи вірить Гітлер у Бога. Ні Гітлер, ні я в Бога не віримо.

Юрба почала шуміти і розпливатися.

Тих, що бажали б іти добровольцями — після такої промови — не знаходилося.

— Якби один Гітлер, а то вся Німеччина з глузду з'їхала! — сказала стара Волконська, мати Світлани.

— І в цю божевільну країну забирають наших дітей! — відказала інша жінка, теж з Вохрога. — Господи, що з ними буде!

Завваживши, що я слухаю, обидві замовкли.

Лесь приїхав з німцями, сидів у школі і нікуди не показувався, навіть не заходив додому.

— Ти розумієш, — сказав він мені, коли я до нього дістався, — що б це було, якби я вийшов на вулицю. Кожна мати кинеться просити, щоб я звільнив її дитину. Не розуміють, що в своєму селі я мушу діяти найобережніше. А не то — капне хтось у Гештапо — і пропав! Я й так зроблю все, що тільки зможу. Якщо мене не посадять до кінця набору, то я визволю в нашій районі щонайменше тисячу душ. Ти розумієш: тисячу душ! Уявляєш, якби був хто інший на моєму місці? Кожен батько дасть за дитину тисячу карбованців? Дасть! От тобі й мільйон! А я сиджу з дурними швабами, їм консерви і п'ю шнапс — буцімто мені невільно нікуди виходити. Тільки до старости Карпа вийшов, та до тебе. Бо знаю, що ти ні за кого не проситимеш.

— От і помиляєшся! Я прийшов просити за одну дівчину.

— Гарна?

— Не думаю. Зрештою, я її навіть собі не уявляю. Торік це було щось таке дрібненьке, недорозвинене, виглядало років на десять.

Взалалі, це одна з найнещасливіших істот, які тільки існують на світі.

Батька забило дерево, коли їй було два чи три роки. Лишилася вдова з купою дітей. Все господарство пішло з торгів, тільки хати ніхто не купив, бо надто стара. Так і живуть у самій хаті, кілками підпертій. Парубка, що посватав старшу сестру, напередодні весілля забрали і розстріляли. А друга сестра побачила на базарі, як урки в дядька гаманець тягнуть. І підняла шухер. Одного голубчика зцапали, а другий підійшов тихцем та її піскою по очах.

— «Дайте сліпим, дайте незрячим!» — заспівав Лесь. — Я вже знаю, куди ти вернеш! Це не інакше,

як лаючої Гапки дівчина! Сестра твого «найліпшого друга». Вибач, але мене дивує твоя дружба з цим типом. Як можеш ти, культурна людина, товаришувати з парубком, який навіть семирічки не скінчив і взагалі безпросвітний йолоп!

— Ну, це вже неправда, він має здоровий селянський розум. Мені подобається його чесність. Проживши все життя між всякого роду пройдисвітами, цікаво спостерігати людей, які не здатні не кажу вже на підлість, а навіть на дрібне шахрайство. Це ж просто неймовірно, як могли ці люди вижити — і зберегти моральну чистоту, всупереч самому дідькові. А, крім того, чисто практична сторона: він мені служить за гίδα, бо кожному в селі може дати найточнішу характеристику...

— Тому й казав, що я в Брянському лісі — думаєш, я не знаю? І взагалі я відмалечку відчував на собі ненависть їхньої родини.

Спалено у них млин — так це мій батько, курей потруєно — так це моя мати, корова не доїться — так це тому, що моя баба — відьма.

Пожежу млина я пригадував, це було одно з моїх незабутніх дитячих вражень: беззоряна вітрова ніч і за селом жовтогаряча заграва.

— Так це коли було! Що ти колишне згадуєш...

— А не вчора Гапка кричала, що приїхав «блотной камсамол» дітей у Німеччину забирати?

— Може й кричала, не знаю. Так вона ж напівбожевільна! Ну, а ти, з свого боку, відчуваєш до них таку саму неприязнь?

— Ані трошки! Ти думаєш, я не міг би взяти того Василя та гахнути ним об землю, щоб і кісток не зібрав? Але мені вони цілковито байдужі. Якби зустрів у чужому місті, то нікого з них, крім Василя, й не пізнав би.

— Якщо ти такий об'єктивний, то й мусиш ряту-

вати того, хто найбільше заслуговує. От, наприклад, Наталка Думка.

— Ну, хібащо заради тебе...

— Обіцяєш?

— Обіцяю.

Лесеве «заради тебе» звучало трохи фальшиво. Бож наші взаємини завжди лишалися в межах приятелювання і ніколи не переходили в дружбу, а останнім часом, особливо після випадку з Лесевою удаваною хворобою, і в приятелюванні наростало обопільне охолодження. Але поскільки, не зважаючи на це, (а може саме тому) Лесь виявив готовість виконати моє прохання, то я був радий і такій розв'язці.

3

Праця мобілізаційної комісії проходила так.

На вулиці, в холодочку, стояло кілька авт, а біля них куняла охорона — півдесятка старих вермахтівців. На шкільному подвір'ї групами розташувались парубчаки й дівчата. Крім наших, були ще з Вохрога, з Кошлаїв і з Великих Хащ, хоч до останніх черга мала дійти щойно днів за чотири.

На ганку, розімлілий на сонці, нудився вартовий з рушницею.

Упоперек широкого шкільного коридору стояли столи. Там сиділи, обложені паперами, студентка Оля, вчителька Варвара Дмитрівна і я.

Позаду, за четвертим столом, розмістилося троє німців. Власне, вони хотіли були поставити свій стіл в тій самій клясі, де двоє лікарів, Лесь і цивільний німець, провадили медогляд мобілізованих. Лесь дуже ввічливо запитав, чи хто з них має медичну освіту. Таких не знайшлося. Тоді він, теж ввічливо і коректно, попросив їх розташуватись не в клясі, а поруч, за її

дверима. Вони розгублено виконали прохання і тепер, видно, шкодували за втраченою прийемністю.

Непідкупний офіцер сидів сам у шкільній канцелярії і марно чекав, що до нього хтось прийде зголошуватись добровольцем.

На кожне село призначався окремий день, спочатку йшли дівчата, потім хлопці. Село Вохре було величеньке, працю першого дня ми почали пізно і не встигли пропустити частину молоді. На четвертий день цю решту пустили разом з великохащанцями.

Ті, кого треба було звільнити, ішли обов'язково до мого столу, де цілком відкрито серед інших паперів лежали два списки: наш на дванадцять осіб і великохащанський на дев'ять. Інші старости про те, що когось треба і можна врятувати, навіть і не подумали.

Я виповняв належний формуляр, а на звороті тим, що мали дістати «бронь», ставив ледве помітну птичку. А Лесь, завваживши птичку, показував німецькому колезі на заплакані очі і казав «трахома», стукав у запалі груди і вазначав: «туберкульоза».

Поки на медогляд йшла молодь із Вохрога, я не завважив нічого аномального.

У Вохрому була залізниця, молочарня із сироварнею, овочеві склади, різні дрібні підприємства. Село мало де заробити і звідки потягти. Молодь була фізично здорова, хлопці — блатнякувати, дівчата — помиському вбрані. Три-чотири недоростки загубилися серед загалу і не привернули моєї уваги.

У нас справа виглядала набагато гірше: на півсотні, приблизно, хлопців було понад десяток фізично недорозвинених, що виглядали у вісімнадцять років — дванадцятилітніми. І все це діти одноосібників, розкуркулених, розстріляних у тридцятому році повстанців.

Тепер тільки я зрозумів, чому на вечерницях було так мало хлопців: не тільки тому, що старші пішли на війну й не повернулися, а також тому, що молодші не доросли до парубка.

У Кошляях, де мало орної землі, а самі качині болота, недорозвиненими лишилась половина хлопців і третина дівчат.

Але найгірше було з селом Великі Хаці, звідки одна тільки дорога, та й та в ліс (будували, правда, грейдерку, але після вибуху війни лишили недобудованою). Раніш це були розкидані лісові хутори, з садами, пасіками, неврахованою худобою і неоподаткованими потаємними нивами на глухих полянах. Саме тут трималися найдовше повстанці, і тут же готувалося в тридцятьому році нове повстання. Активу тут не було: розкуркулення провадила міліція. Скільки великохазан розстріляно і виморено голодом — цього я не знаю. Знаю лише, що десь у 36-му році, після наказу про ліквідацію хуторів, великохазани при товариській допомозі комсомольських бригад з дооколишніх сіл розібрали свої хати і перевезли на найбільшу поляну. З хуторів постало село.

Але те покоління, що росло за голоду й терору, вже не надавалося для боротьби: буквально за кількома винятками, всі вони, і хлопці й дівчата, були асексуальними істотами — муравлиними рабами або робочими бджолами...

Наприкінці четвертого дня, коли порушилися всі порядки, переплутались черги і в голові моїй настав цілковитий хаос, одною з останніх увійшла дебела дівка, кругловида, рум'яна, з повною пазухою і вся, як кажуть у нас, натопкана. Очманілий від перевтоми, я механічно виповнив формуляр — її ім'я і прізвище нічого мені не сказали, бо по селах у нас багато «іменників» — і вручив його дівчині.

— В оці двері! Подождіть, поки вийде попередня, а тоді заходьте без стуку.

Але вона, замість іти до дверей, подивилась на мене здивовано і сказала:

— А ви мене, мабуть, не пізнали. Я Василева сестра Наталка.

— Що? Коли ж ти така здоровецька виросла?

— В дядька сир їла, молоком запивала, от і виросла. Я озирнувся, чи ніхто не слідкує:

— Ану, давай блянк!

І позначив умовлене місце умовленою птичкою.

Через кілька хвилин вона вискочила з червоними, як єгипетський буряк, щоками.

Зупинилась, ніби щось пригадавши, і підійшла до столу трьох німців.

Ось один з них бере її блянк і кладе до купи інших — так роблять з усіма, що визнані здатними. Ніякої посвідки про звільнення їй не виписують.

Лесь не дотримав слова...

Вона не відповідає на мій допитливий погляд і проходить повз мене, втупивши очі в підлогу. Обличчя пащить, мов жар, а на очах сльози.

Лесь не тільки не дотримав слова, а ще, мабуть, викинув якийсь фортель.

До цього часу з дванадцятьох наших і дев'ятьох великохазанських не дістали звільнення лише троє. Одна дівка здуру попхалася до столу вчительки, а та, звичайно, ніяких птичок на блянках не ставила. Блянк іншої весь час тримав у руках німецький лікар, так що Лесь не міг додивитись, що там на звороті. Та ще один парубок, племінник нашого старости, Дмитро Бунчук, був настільки атлетично збудований, що німець лише похитав головою й сказав:

— Жа-а-а... В моїй практиці я такого ще не бачив!

І Лесь, при всій своїй винахідливості, не зумів придумати для Дмитра вірогідної хвороби, яка б гармоніювала з його ростом і мускулатурою.

Це був четвертий випадок.

І рятувати справу тепер уже запізно: ще кілька душ — і кінець медогляду.

Ще яких десять хвилин, і перепустили останнього.

Лесь вийшов спітнілий, стомлений, навіть не елегантний, бо чуприна мокра від поту, а сорочка розстебнена.

Тепер він вільний до завтра, коли має їхати з комісією на інші села.

Він запросив мене, і ми пішли до нього додому, де нас чекали пізній обід і пляшка нерозведеного спирту.

Селяни, що досі товклися біля школи, проводжали нас поглядами, і кожен думав своє.

Ті, чиїх дітей визнали хворими, думали:

— Це свої хлопці, такі не підведуть. Це наш Лесь!

А інші... Але я не хочу переказувати, що думали інші.

— Завернімо городами! — сказав я.

— А то чому?

— Бо зараз набіжить лаюча Гапка, загризе, як вовчиця, і тебе й мене. Ти ж її Наталку таки визнав здатною. Хоч ніби й дав обіцянку...

— Наталку? Котра це Наталка? Їй богу, не пригадую!

— Наталка Думка, 26-го року народження. Така кругловида, кров з молоком, проходила одною з останніх.

— Ах, ця... Ну, вона, скажу тобі, й дурепа! Роздяглася, стоїть перед нами. Груді повні, живіт кругленький, сама — мов кадуб. Якраз би для Дмитра Бунчука пара була. Помацав я їй живіт. Кажу: «Докторе, вона вагітна». А вона — де вона по-німецькому навчи-

лася, чорт її знає — і зрозуміла. Як була гола, так і зашарілася всім тілом, спочатку лице, потім шия, груди, живіт... І то хвилями: пробіжить червона пасмуга, а за нею друга. Сльози на очах виступили. І каже до мене — ледве вимовила: «Ні, ні, я ще дівчина».

Доктор до неї: «Was?»

А вона йому по-німецьки: «Іх бін юнгфрав!»

Чесць свою зберегла! Дура!

Здалека було чути, як проклинає мене, Леся, Гітлера, Сталіна і ще не знати кого лаюча Гапка.

ХРЕСТ НА РОЗПУТТІ

1

Був час мінливих барв і непевних ліній, коли день уже відійшов, а ніч ще не настала, коли речі, втративши денне забарвлення, зберігають лише контури, — а ті зливаються в химерні, оманні фігури.

Ми їхали просто на захід, туди, де шафранна заграва стояла, охоплюючи майже півнеба, й не гасла. Я повертався в село з району, з редакції, де ми святкували вихід третього числа нашої газети. Їздовий Степан розповідав мені про події, які сталися на селі за час моєї двотижневої відсутності. Спочатку, звичайно, про дівчат. Потім пішла якась історія з німецьким комендантом, старостою Карпом і клунком пшениці. Справа ця мене не цікавила, бо я чув уже десятки подібних справ, і я слухав не надто пильно, так що навіть не помітив, коли Степан перейшов до іншої теми.

— ... і письмо, як усе те зробити. Удівцям і старим парубкам — за одну ніч зрубати дуба, витесати хрест і вкопати на перехресті... А удовам: так само за одну ніч напружати, виткати рушник і на тому хресті повісити. І спекти хліб, і разом із тим письмом однести у друге село.

— Ну, і ви все те зробили?

— І зробили.

— А де ж ви хрест закопали — у нас же в селі нема перехрестя?

— Проти школи, на моріжку. Воно, правда, не зовсім, щоб перехрестя, а все таки розпуття. Поза школою стежка, так воно ніби й вуличка.

— Ну, й навіщо те все?

— Таж кажу вам: коли ті хрести дійдуть до хронту — війна скінчиться. Тпррр!

Ми саме в'їжджали в перелісок, що починався за півкілометра від нашого села і доходив до перших хат. Під час Степанової розповіді я вдивлявся в рівне сяйво заграви і тепер, опустивши погляд на землю, не міг відразу побачити, що саме примушує Степана спинити коней: мої очі були повні світлом відійшлого дня, і я не помітив, що за нами і довкола нас уже ніч.

— Тпррр!

Коні спинилися і Степан зіскочив з воза.

— Що там, Степане?

— Та якась паскуда дорогу перев'язала...

Тепер і я вже бачив, що на дорозі (це була вузька пільна дорога, яка нібито йшла навпростець і давала можливість виграти цілий кілометр супроти прямої їжджної грейдерки) поміж двома кілками було натягнуто мотузку. На правім, ближчій до нас кілку, білів аркуш паперу — якась об'ява, — на лівім, дальшій, чорнів ніби горщик.

— Тьфу! — вилаявся Степан, — ще й намазало...

Я теж зіскочив з воза і підійшов до кілка з об'явою. Напружуючи зір, я став розбирати великі, розпливчасті, — ніби їх хтось вивів умоченим у кров пальцем — незграбні літери:

**СДЕСЬ СОВЕЦКАЯ ВЛАСТЬ
НЕМЦАМ СТАРОСТАМ И ПОЛИЦАЯМ
В ХОД ВОСПРЕЩАЕЦА**

— Кишка! — здивовано протягнув Степан.

Я лапнув те, що ми прийняли спочатку за мотузку — воно було гідке, липуче. Справді, мабуть, кишка.

— Ой, дядько Карпо!

Я не зрозумів, де це Степан міг побачити дядька

Карпа і чого так злякався. Але в голосі його було стільки жаху, що я кинувся до нього — власне, до лівого кілка, перед яким зціпеніло стояв він.

Це був не горщик і не глечик.

З виряченими очима і зчорнілою на вусах кров'ю, на кілку стирчала лисава, коротко стрижена голова Карпа Бунчука, сільського нашого старости.

— Тікаймо! — крикнув котрийсь із нас: може, Степан, може, я — не пам'ятаю.

Схопивши за дишель, Степан завернув коні. Ми повскакували на віз і помчали.

Пізніше Степан розповідав, що нам услід пролунало декілька пострілів. Я, правда, ніяких пострілів не чув, — але не заперечував — тим більше, що сам Степан у ті постріли вірив.

2

Коли я опритомнів від потрясаючого видовища, моя перша думка була про матір. Що з нею?

Чи встигла вона захватись?

І чи одного лише дядька Карпа спіткала така участь? — чи, може... Краще не думати.

Заспокоювало те, що вона жінка, стара жінка... Ясно, що «люді с чистою совестью» в першу чергу шукатимуть поліцаїв, священника, старосту громадського двору. Але — хто знає, як довго вони вже стоять у нашому селі. Якщо прийшли тільки сьогодні, то вістка про них ще не досягла була району, на той час, як ми виїжджали. А якщо вчора чи позавчора — і ніхто не зміг звідати вирватись, щоб принести новину?..

Тьфу, чорт, яке запаморочення: таж Степан виїхав з дому сьогодні, і коли він виїжджав, не було ще нікого.

Я заспокоївся.

Заспокоївся настільки, що в мене навіть зродилося дерзьке бажання, дістатися в село і побачити, що там

діється. Тільки не цією дорогою і тим більше не грейдкою, а з боку річки, очеретами. Очерет вже підвіся: він ще досить гнучкий, щоб крізь нього провести човен, і вже досить високий, щоб у ньому сховатися.

Шкода лише, що я беззбройний. Револьвер лишився на моїй городській квартирі: мати сердилась, казала, щоб я не носив його, поки не дістану дозволу.

Мати...

І знову тоскно защеміло серце: невже ніколи не побачимось? Адже і вона, і я — ми однаково приречені, нас мусять ліквідувати. Поворот дружини й сина Сергія Ремеза символізував для нашого села і для околиць сіл — нашу незнищенність. А те, що я працював у редакції? Що пробував створити загін самооборони?

Стемніло зовсім, зарясніли зорі, встав місяць. Стомлені коні не хотіли бігти, але Степан вперто підганяв їх. Цей тихий колгоспний парубок так само не бажав зустрічі з носіями найпередовішої в світі ідеї, як і я. А може ще більше, бо в нього почуття стаху не гамувався почуттям ненависти.

Десь перед самим містом Степан сказав, що в місто нам тепер в'їжджати небезпечно: звістка про советських партизанів напевно вже дійшла до німецької комендатури, і не виключено, що при в'їзді до міста стоїть патруль. А якщо так, то нас можуть підстрілити або затримати і на завтра розстріляти — німцям все одно, кого розстрілювати — під виглядом боротьби з советською партизанщиною. Я признав йому слухність, і ми завернули за кущі верболозу, випрягли коней і пустили пастись, а самі міцно проспали під возом на оберемку сіна години три — аж поки не засіріло на північному сході.

Ніяких патрулів на краю міста звичайно не було. Ми приїхали в глухий провулок, де я тепер мешкав.

Ледве зупинили коней, як з воріт, нам назустріч, кинулася невеличка сухенька жінка — моя мати.

— Сину! — хотіла крикнути вона, але звуки не проходили крізь затиснене спазмою горло, так що я скоріше догадався, ніж почув, що вона хоче сказати.

— Синку!.. — знову почала вона і знов обірвала.

Степан, сімнадцятилітній парубок, заплакав.

Мати вийшла з села, щойно почувлися постріли. Поспішала попередити мене, щоб не їхав додому — і не застала.

Мати знала не більше від нас, навіть менше. Вони прийшли вчора, в пообідню годину, привели в собою кількох зв'язаних поліцаїв з сусідніх сіл, зловили старосту Карпа і може ще когось.

— Карпа вже немає, — сказав я.

Степан поспішив розповісти все, що ми бачили.

Ми поснідали нашвидку, я скопив мій револьвер — мати на цей раз не протестувала — і побіг у райуправу — почути новини.

Новини були невідраді. Старший поліцай сусіднього села Кошляїв, Грицько Гармаш, утік ще вдень, до ночі він сидів в очереті, потім брів і плив, біг полями, заблудився, знайшов якусь дорогу, пішов по ній, і вона привела його до відрубаної голови дядька Карпа. Гармаш був схудлий, з запалими очима, постарілий на десять років.

Щойно перед моїм приходом з'явився Чуйко, наш сільський кооператор. Він дуже зрадів, коли мене побачив, і, перериваючи свою розповідь коротким нервовим сміхом, спеціально для мене переповів усе те, що тільки-но розказував іншим. Привели з сусідніх сіл п'яťох чи шістьох поліцаїв і одного старосту. Вбили Карпа Бунчука, отця Никифора впіймали в тієї московки, до якої він почав був учащати, всіх замкнули в шкільному будинку і поставили варту.

Потім прийшов Євген Романович, вчитель з розкур-

гулених, той самий, що посилався на «мігрень», коли і кликав його в загін самооборони.

Він відбріхувався і відмовчувався. З його слів виходило, буцімто він не тільки нізвідки не втік, а навіть не знав, що у нас у селі — советські партизани. Мовляв, був ще відучора в місті і зайшов довідатись, чи зема якої підводи — додому їхати.

Прийшли ще якісь парубки з Кошляїв — я знав їх лише з обличчя.

І нарешті, десь по одинадцятій годині, з'явився дід Рибалка.

Як і треба було від нього сподіватись, він знав події з усіма подробицями. Він назвав по-імени всіх поліцаїв і старост, забраних людьми з чистою совістю: було їх дев'ятеро мужчин і одна жінка — дружина вегеринара, який втік в очерет і, мабуть, утопився, бо плавати він не вмів.

Старосту Карпа Бунчука привели, побитого і зв'язаного, до сільуправи разом з молоденьким поліцаєм, Симоном. Прив'язали хлопця до колоди, звільнили Карпові руки (ноги лишилися зв'язані), дали сокиру і веліли рубати Симона. Карпо жбурнув сокирою в комісара, але не попав. Тоді його поклали на ту ж колоду і — на очах у всіх — зарубали самого...

Всі десять ув'язнених, разом з отцем Никифором і ветеринаршею, сидять у школі, в тій кімнаті, де була канцелярія.

Реквізували (дід Рибалка сказав: «реквізірували») усі човни, що були в нашому селі і в сусідніх Кошляях. Звезли на майдан, що під церквою. Це — щоб ніхто не втік через річку.

Але хитромудрий Рибалка заховав свій човен і сьогодні вранці, вже по-видному, пішов у берег — ніби

косити, а тоді витяг човен і подався очеретами на цей бік, на волю.

За річкою, на другім боці, був колись — до ліквідації хуторів як капіталістичного пережитку — хутір Рибалки. Там, не знать коли прокопані були канали, і по них людині, що орієнтується в очеретяно-верболюзяних хащах так, як міг це робити дід Рибалка або я, не тяжко було дістатись до другого берега.

— А де комендант? — запитав районшеф.

Про коменданта (офіційно він мав титул «штюцпунктляйтера») Рибалка нічого докладно не знав. Знав лише, що його не було в селі. І це було вже добре.

Потім хтось приніс вістку, що наш комендант гуляє на хрестинах у старости села Вохрого, що він п'яний «в дим» і днів три не проспиться. Ми зідхнули з полегшенням: доля села залежала від того, заб'ють нашого коменданта, чи не заб'ють.

Довго ламали голову над тим, сповістити німецьку комендатуру про події, чи, може, не сповіщати. Я настояв, що сповіщати покищо не треба, а то буде так, як минулого разу: пошлють мадярів, а ті стрілятимуть кого попало. Добре, що тоді обійшлося однією жертвою. Або під'їдуть панцерниками і обстріляють село запальними кулями. Справжньої протипартизанської акції з боку німців ніхто з нас не сподівався.

І тут повернулася до мене одна з учорашніх думок, тільки в новому, конкретнішому, оформленні. Що якби перепливти в село і всіх тих ув'язнених, які сидять у шкільній канцелярії, визволити.

Чим безглуздіший вчинок — тим більше в нім сенсу.

Чим неймовірніший успіх — тим він певніший.

Тільки хто ж піде?

Міська поліція знову перебувала в стадії формування: її послали в сусідній район — ловити парашу-

тистів, і звідти вернулася жменька поліцаїв. Одні полягли під кулями автоматів, інші приєдналися до тих, кого мали ловити. А серед поляглих якраз було кілька хлопців, з якими я роздушив не одну пляшку, хлопців, які пройшли добру блатняцьку школу і не злякалися б не тільки диявола, а й самого батька народів.

Дід Рибалка надається хібащо на роллю розвідника. Грицько Гармаш надто переляканий, йому треба ще прийти до себе. Я підійшов до Чуйка.

— Лишій! — який з мене вояка? — засміявся він, розгадавши мій намір ще до того, як я встиг його викласти. — Я — кооператор. Наше діло — торгове. Та й рука ж у мене, самі знаєте, вивихнута.

Цей його «вивих» був справді універсальним: він з'являвся у всі критичні хвилини: і коли брали в армію, і коли кликали до лав самооборони.

— Ось хто піде, — додав Чуйко, показуючи на Євгена Романовича.

— Ну, що ви, у мене ж мм... мінінгит.

— Мігрень, може, — поправив я.

Євген Романович належав до тих людей, які ніколи нічим не хворіли, і тому не міг зразу пригадати, що в нього: мінінгит чи мігрень...

На подвір'ї райуправи завжди стояло кілька підвід. На одній, під грушею, сидів якийсь хлопець у картузі. Я сковзнув по ньому поглядом: це не наш; на другій хтось спав... Біля третьої стояли півзнайомі парубки з Кошлаїв і щось розказували. Я підізвав одного, підійшли обидва.

Скільки разів, панове, не спіткавши підтримки і зрозуміння серед людей близьких, знайомих, рідних — я знаходив допомогу від когось зовсім мені не відомого.

І я заговорив до хлопців, намагаючись зворушити їх моїм красномовством. Адже там, за п'ятнадцять кілометрів, у замкненій школі чекають тортур і смерти

наші батьки і брати. Але в них є ще надія — надія на нас. Невже ми їх зрадімо?

— Ми люди обиджені, — похмуро сказав старший. Молодший мовчав.

В мені накипала лють. Я може, і лягнув би котрого із них, але в цю мить хтось кинув у мене зеленою сливою й попав по кепці.

Я обернувся.

На возі, що в холодку під грушею, сидів хлопець у непомірно великому картузі і сміявся. На знак, що в мене кидав сливою саме він, а не хтось інший, він кинув ще раз. І знову поцілів.

Розлючений, я зробив крок до нього — і очі мої зустрілися з темноблакитними, опроміненими щасливим сміхом очима.

— Ніна!

Стрижена, схудла, вона була ніби та, і не та.

Тому, що моя постать по інерції ще яку секунду зберігала агресивний вигляд, вона крізь сміх вимовила басом той пароль, якому я її колись учив.

Вона зіскочила з воза, ми потиснули руки й поцілувалися.

Ще ніколи в житті не траплялось мені, щоб у хвилину трагічної напруги приходила така щира несподівана радість.

Кошляївські парубки дивилися на нас з чисто-селянською цікавістю.

— Що з тобою? — запитав я. — Чому ти стрижена?

— Тиф, — коротко відказала вона, і веселі очі її відразу якось потемніли. — Мати вмерла... Ми виїхали в січні, коли підходили совети. Ну, й схопили в дорозі.

Обличчя мое споважніло. Мені хотілося притулити її до себе, говорити їй ласкаві слова, зробити якось, щоб очі її стали знову блакитнопромінними. Але хіба вона з тих, що потребують ласки?

— Тепер нас тільки трое на світі, — почала вона знов після павзи: — я, та Гнідий, та — вона знизила голос — кавалерійський карабін під соломою...

— А я?

— Ну, й ти... четвертий... Бачиш: зустріла в газеті твоє ім'я й приїхала.

— Дякую.

Знову запанувало мовчання.

— А знаєш, Ніно, — почав я, вагаючись, — про що я тількищо говорив з тими хлопцями?

— Знаю, звичайно, — вона знову посміхнулася — намовляв їх на «мокрое дело».

3

Від Рибалчиної садиби лишилося дві груші, та кропива й реп'яхи на глиняному пагорбку, де колись була хата, та густозелений спориш на місці подвір'я, та кілька верб над канавою.

Гнідого з возом ми завели межі куці ліщини — щоб ні з річки, ні з поля нічого не було видно. Човен я знайшов відразу, так ніби не дід Рибалка, а я сам заховав його сьогодні вранці. Трохи тяжче було знайти шіст — довгу, міцну жердку, яка заступала весло. Запасний шіст ми мали з собою на возі, але їхати з одним було ризиковано: часом відіпхнешся, шіст загрузне в багні і вирветься з рук, а човен з тобою поїде...

Нарешті знайшов я й шіст. Ніна дістала з-під соломи гвинтівку і сіла в човен.

Я відіпхнувся від берега.

Була тиха пообідня година. Ніде не чути було ні криків, ні пострілів.

Бабки з прозорими, голубуватими крильцями пролітали над Ніною, шукаючи, де б їм спочити. Ніна відставила палець, бабка спустилась на нього, вмести-

лася на самому кінчику й заснула. Так Ніна і протримала майже всю дорогу відставлений палець.

Ми пропливли під похилою вербою і заглибилися у зелену гущави́нь канал і протоків заболоченої річки.

Ніна ніколи не бачила нічого подібного.

Вона дивилася на канали, над якими подекуди збереглися кучеряві й плакучі верби, на дуплясті їх пні з гніздами водяного щура, а може, видри, на широкі «ковбані», вкриті кропивкою й ряскою, на плави — порослі очеретом і папороттю плавучі острівки, які підіймаються навесні і опускаються, коли спадає вода; на широке листя водяних лілій і на жаб, що дримали на ньому, і на протоку, яка під тим листяним покровом здавалася брукованим круглими плитами зеленого малюхиту змістим коридором. І на білі з жовтим квіти цих лілій, що мали в собі маєстатичність свого південного родича — священного лотоса. І на темне-темне, аж синє, мечовиде листя півників, що разом з жовтогарячим, чи, скоріше, цеглястим цвітом, відбивалося в чорнозеленій воді.

Водяні курочки кидались вростіч перед носом човна. Полохливі довгошії норці — Ніна спитала: — Що це, лебеді? — упірнули при нашім наближенні й зникли.

Часом стіна очерету відступала, і перед нами розкривалася містина, поросла жовтозеленим, пахучим татарським зіллям, чий ясний колір аж до пізньої осені зберігає в собі щось весінне.

— Я ніколи не думала, що звичайне болото може бути таким гарним — почала Ніна.

— Тсс! — сказав я. — Зараз вижджаємо на головну протоку. Приготуйся.

Ніна прогнала з пальця голубокрилу бабку і взяла свій карабін.

Широке плесо протоки треба було перепливити якнайшвидше: це не німці, в них скрізь може бути патруль.

А мій шіст не діставав тут до дна, доводилося ним веслувати, і човен рухався мляво, поволі підминаючи під себе зелені зорі різаків і кропивку.

На щастя, плесо головної протоки було непорушно-безмовне. Раз тільки з близького тепер села докотилися слабкою луною якісь ритмічні вигуки.

Ми проминули очеретяний плав і завернули в канаву, що йшла просто до берега. Мені хотілося провезти Ніну трохи далі і показати їй наш, мій берег і сад, і дім над кручею — але звідти ніяк було дістатись до школи, де — якщо живі — ждуть порятунку дев'ять чоловік і одна жінка.

Ще метрів сто канавою, між верболозом — і ми спинились. Я перевірів дно — мілко і твердо. Помавив Ніну до себе, на задню лавочку, кілька разів віддихнув з усієї сили і загнав човен у гущави́нь рогози, де його не було видно. Там ми зійшли в воду і побрели до берега.

Перед нами лежали безлюдні городи: хати і по цей бік, і по той — були далеко.

Щойно ставши на твердий ґрунт, я згадав (штанив ми не підкачували, щоб не порізати ніг осокою), що на мені новий костюм і святні черевики.

І лише після цього прийшла свідомість безповоротності вчинку.

Ще хвилину тому, в човні, я не розумів, на що, власне, я йду... Іду — і веду за собою Ніну: адже я фактично підбив її на цей вчинок своєю розповіддю — чекальним тоном своєї розповіді... Чи я зупинився над тим, що чекає її, якщо нас піймають?..

Таж я навіть не довідався, скільки їх. Ану ж їх сто або двісті.

І не попрощався з матір'ю, а тільки по-хлоп'ячому переказав їй, щоб не ждала до ранку. Так, ніби я пішов на вечерниці...

В що мить я помітив, що я стою, а Ніна на мене дивиться.

І я сказав стишеним голосом:

— Знаєш, що? Я, як джентельмен, не можу допустити, щоб дама тягалася з люшнею.

Я вийняв з-за пояса і простягнув їй свій револьвер і хотів узяти в неї карабін.

— А ти скінчив снайперську школу?

Я похитав головою.

— А я скінчила. Ходім.

Якщо вам, панове, доведеться підкрадатися або ховатись на якомусь городі, ви, звичайно, виберете кукурудзу. Але майте на увазі, що кукурудза зрадить вас своїм шелестом. У кукурудзі ховатись можна тільки на полі, де ваших рухів не чути за шумом вітру.

Гарбузиння ловитиме ваші ноги в свої сільця і позначить місце, де ви пройшли, перевернутим білявою стороною догори лапатим листям.

Найкраще від усіх — картоплище. Воно безшелесне, і на ньому не лишається знаків, коли ви пройдете. А якщо ви впали й лежите — повз вас ітимуть за три кроки і не помітять.

Спочатку ми з Ніною не згиналися і не ховались.

Вже перед стежкою, яка вела аж до школи, на дорозі в нас виросла, несподівано підвівшись над грядкою, баба Михайлика. Може, тому, що з якоїсь примхи я вдягнув Нінин, непомірно великий картуз, вона мене не пізнала. А може вона не могла мене впізнати через те, що в її свідомості просто не вкладалася можливість моєї появи в цей час і на цій стежці. До того ж її увагу привернула Ніна.

— Отакий молоденький! — сказала вона співчутливо, очевидно, приймаючи її за парашутиста.

— Нічів, бабка, в самий раз! — відповіла Ніна чимсь чужим басом.

З вулиці чути було військову команду:

— На первый — второй расчитайсь!

— Первый!

— Второй!

— Третий!

— Атставіть! На первый-второй расчитайсь!

Мобілізували парубків! — подумав я. — І замість вчити їх користуватися зброєю, проходять «строеву підготовку».

Останній відтинок нашої дороги ми мусіли повзти: вартового треба було зняти без шуму. Плазування було страшно неприємним і забирало багато часу. Місцями гудина була невисока, і нам здавалося, що зі шкільних вікон нас бачать.

Біля школи стояла тиша і нікого не було видно.

Ми обповзли ріг будинку і опинилися з того боку, де містилася канцелярія.

Тут також тихо і порожньо. Двері школи стояли наостіж. Одно з вікон було висаджене разом з рамою, уламки скла валялися на стежці, на подряпаній стіні виднілися бризки крові. На зім'ятій траві під вікном — теж трохи крові.

Занадто пізно!

Ми підвелися і зі зброєю наготові увійшли в школу. Нікого.

Але мені чомусь — не знаю, чому — саме тепер згадалася Степанова розповідь про дубовий хрест на моріжку проти школи:

«А коли ті хрести дійдуть до хронту — війна скінчиться».

І мені захотілося — знов таки не знаю, чому — на той хрест глянути.

Я зробив Ніні знак, щоб зачекала (вона, звичайно, не послухала і пішла за мною) і підійшов до штахету, звідки видно було розгалуження вулиць.

Там справді стояв хрест.

А на ньому —

обвиснувши знекровленим нагим тілом, біліла розп'ята людина.

Муки, мов потворна рухома маска, вкривали їй лице і низ живота, чорним роєм вилися над головою.

По безм'язих неробочих руках, надто білих для селянина, по сивій бороді і, головне, по пасмах волосся, що лежало на плечах, пізнав я отця Никифора.

А оподаль, на майдані, звідки долітали до нас вигуки військової команди, виструнчилися шеренгою наші і кошлаївські хлопці — душ сорок чи п'ятдесят.

І враз хрипкий, глухий стогін долетів до нас.

Голова хитнулася на другий бік і знову обвисла.

Злякані тим рухом, а може тим стогоном, муки знялися з лица, піднялись, закружилися...

І ми побачили, що лица, власне, вже не було, лише жахітливо чорніли рани на місці одрізаних вух і носа та болоче зяяли незагуслою ще кров'ю порожні очодולי.

М'язи рук і ніг конвульсійно здригалися. Це була агонія, але вона могла тривати ще добу або дві.

Коли жах, смертельний, останній жах, за яким уже нічого нема, приходить уночі, в холод, у бурю (найкращий час для нього — осіння дощова ніч), він зливається з темрявою, стає пронизливим вітром, колючою мжичкою, проламаним парканом, ослизлим муром, розчахнутим деревом. Все, що нас оточує, ми сприймаємо як прояв того самого жаху, акорд в тій самій гармонії відчаю або смерті. Але коли ми спіткаємося з ним при яскравому сонці, серед живої зелені, коли в очах ще не поблякли щойно бачені лілії, він або піддається красі і зникає, або — якщо це справді останній жах — нестерпним дисонансом приглушує мелодію радісних барв, стає зосередженням всіх наших по-

чуттів, і довоколишній світ з його красою для нас просто перестає існувати.

Ніна розповідала потім, що я схопив її за плече і прошепотів: «Ніно! Ніно!»

Я пам'ятаю тільки, як біля мене гримнув постріл з гвинтівки.

Тіло на хресті востаннє здригнулося, і на грудях, з лівого боку, зарисувалася кривава цятка.

— Та тікай же! — почув я голос Ніни.

І я побіг за нею.

Можливо, нам зовсім не треба було бігти. Можливо, типи в уніформах і не звернули б уваги на цей постріл, самотній постріл, серед білого дня, та ще й поблизу їхнього гурту.

Але ми побігли.

Ми знову наскочили на тітку Михайлиху, що, почувши постріл, поспішала додому. Я вискочив з-за хліва просто перед нею. Вона ахнула:

— А Господи! Та це ж... — і не доказала.

А від майдану, городами, нам навперейми, вже мчали кормою недомуштровані парубки. Серед них я впізнав гігантську постать Дмитра Бунчука, племінника покійного старости, і стрункого, легкого на бігу, Корнія Бовдура, і Кирила Опленю, і Василя Думку — моїх недавніх приятелів. І було щось дике, неймовірне, майже нереальне в тому, що саме від них загрожує нам загибель.

За ними бігли військові.

Боячись поцілити котрогось із парубків, я вистрілив зі свого револьвера їм понад голови.

Дехто шатнувся вбік, дехто впав, інші затримались. Ніхто вже не рвався вперед, так що попереду всіх опинився коротенький тип з автоматом.

Якийсь начальник.

Я досі не розумію, чому він не пустив по нас черги

з автомата. Може тому, що автомат — це зброя на коротшій відстані, ніж та, що була між нами. А може він хотів упіймати нас живими.

Ми вскочили в рогозу, і це здалося рятунком. Але тільки на мить.

Я вивів наш човен у канаву, якою тільки й можна було впливти з рогози й верболозу на ті протоки, що йдуть до Рибалчиного хутора, і яка відкрита для кулі з берега.

Я стояв у човні на весь ріст — бо інакше мені не можна було відпихатися шостом, а на дні човна лежала Ніна.

Відпихнувшись два чи три рази, я глянув на берег і знову побачив цього коротенького, але прудкого типа. Він виринув з-за кущів, і до нього було не більше тридцяти метрів.

Але перш, ніж він звів автомат, біля ніг моїх пролунав несхибний снайперський постріл.

Ми якось неймовірно швидко пересікли головну протоку і заглибились в очеретяні хащі.

— Як ти можеш орієнтуватись у цьому лабіринті? — сказала Ніна.

— Бо я тут провів дитинство! — сказав я з гордістю.

— Я б ніколи — продовжувала вона — не знайшла тут дороги. Мені, наприклад, здається, що ми тут не йшли. Я зовсім не пригадую цих ситнягів...

Я подивився на ті ситняги і злісно сконстатував:

— Ми справді тут не йшли. Я завернув не тією протокою. Ця веде в сліпий кут.

Раптом десь на річці — вода, навіть заткана куширем і баговинням, лунко передає звуки — почувся гомон і плескіт. Вони гналися за нами в човні — вони мали якийсь човен для переслідування збігців.

Десь ніби зовсім близько загомонів кулемет. Скошена кулею очеретина впала нам у човен.

І враз стрілянина урвалася. Почулися плескіт, лайка, якийсь крик...

І замовкло.

Притулившись одно до одного, ми лежали на мокрому дні човна. Брунатні береги плавів нас захищали від пострілів збоку. Ми ждали, що з-за поворота, за кермою, вирине їхній човен, але він не з'явився.

Тонко і жалібно задзвенів-заплакав перший комар. Вечоріло.

СЕЛО НАД ДЕСНОЮ

I

Часом курява від передніх машин не піднімалася вгору, а стелилася понад грейдеркою, і тоді, над головами, крізь дірку в брезенті, ми могли бачити клаптик синього ранкового неба.

Позаду сіро, густо, непроникненно клубочилась дорожня пилюка.

В полі зору лишалися тільки німецький брезент, яким було вкрито советську п'ятитонку, продовгастих ящик невідомого призначення та четверо вермахтівців, які зручно на ньому розмістилися.

Коли п'ятитонку підкидало на вибоях, солдати, ні трохи не турбуючись присутністю Ніни, раз-у-раз голосно видавали, мовляв Арістофан, дотепи. При тому вони реготали, казали один одному «мальцайт!», пробували вибивати марш і рахували, хто більше.

Ми з Ніною примудрялися стояти — але надто низький брезент не дозволяв нам випростатись, — і сидіти навпочіпки — але на зворотах нас кидало на німців або одно на одного, — і сидіти по-турецькому, — але від незвички в нас через кілька хвилин терпли ноги. На ящику знайшлося б місце і для Ніни, якби тільки ті солдати догадалися посунутись.

Врешті я простелив свій піджак, і ми всілись на ньому, притулившись спинами до кабінки.

За кожним підкидом і мальцайтом мені прагадувалось пророцтво покійної тітки Мар'яни:

«— Не виграє німець війни, ой, не виграє...»

«— Чому ви так думаете?»

«— Німці за столом...»

(Звичайно тітка Мар'яна, з селянською безпосередністю називала речі їх власними іменами і ніяких трикрапок не ставила).

Мені хотілося переказати Ніні тітчине пророцтво, але я не відважувався: серед старших віком солдат було чимало понімечених слов'ян, які розуміли нашу мову. Взагалі ліпше не розмовляти.

На початку я пробував орієнтуватись по хатах і вербах, які час від часу виринали з куряви, по містках, які подекуди гуркотіли під колесами.

Але знайомі прикмети давно лишились позаду, і не було ніякої можливості дізнатись, якщо не чого, то бодай хоч куди нас везуть з таким несамовитим поспіхом.

Не далі, як вчора, до нашого «коменданта», приходив старий селянин з далекого лісового села — кілометрів із сім за Великими Хащами.

У Дурного Фріца перекладачкою була кирпатенька Льоля (та сама, що втекла з Німеччини з документами Алевтини Ставченко), але селянин настояв, що тільки мені, синові Сергія Ремеза, з яким разом вони були в повстанцях, він довіряє переклад своїх донесень. І я переклав, що за їх селом, у землянках, стоїть штаб советських партизанів, коли б не головний на всю Чернігівщину; що на поляні будують аеродром — він подав докладно викреслену мапу і список активістів, які співпрацюють із партизанами.

Дурний Фріц сказав «гут, гут!» і поклав все це в кишеню.

Отже, спочатку я думав, що нас везуть на партизанів: мене як провідника, а Ніну як снайпера.

Але до нас приєдналися, а потім пішли попереду дві особові машини. В одній я завважив рожеве декольте Леоніди Леонівни і закам'янілий профіль Вероніки, а в другій золотаву голівку Соні і чорні Броніни коси.

Кого-кого, а цю чвірку в жоднім разі не могли везти на партизанів.

Критий кузов автомашини всмоктував і чад бензини і куряву, що піднімалася від нашого осатанілого гоноу. Поволі, нас почало огортати подібне до сну важке і тупе очманіння.

Ніна поклала голову мені на коліна і, прошепотівши: — «Буду спати!» — справді заснула.

Я міряв, прикладаючи до пальця, волосся на її скроні. Ще місяців два, і можна буде зробити жіночу зачіску замість цієї, хлоп'ячої.

Кажуть, що після стрижки волосся темніє, а в неї, навпаки, повітлішало: вигоріло на сонці.

Другий тиждень жила в мене Ніна.

Вона очарувала всіх, крім моєї матері.

— Хлопчура привів!... — сказала мені мати. —

Жило год, як у Христа за пазухою, ані за холодну воду не бралось, сама яшне їла, а йому пшеничне пекла... Дала йому волю: бери, кого хочеш, хоч мужичку, хоч баришню, чи з нашого села, чи з чужого, ачи з самого міста. На весь район ні одна б не відмовила... А воно знайшло собі в штанях та ще й стрижену...

Це була явна несправедливість, материн докір, що я нібито жив дармоїдом і не працював у господарстві, бож я рубав дрова, носив воду (відтоді, як нам у колодязь укинута дохле поросля, воду треба було носити через город, від тітки Уляни), шарував город, ставив ятері (доки їх хтось не порізав), а особливо любив косити.

Вийдеш, було, на світанку, рососою... Один Дмитро Бунчук на все село брав ширшу ручку.

Думка моя перескочила на Дмитра і на нашу з Ніною недавно пригоду. Ми лежали на мокрому дні човна ще довго після того, як урвався несподівано обстріл і зникла, ніби норцем пішла під воду, погоня.

Тільки коли став проходити страх, викликаний безвиглядністю нашого положення, я завважив, що одежа на мені мокра, на Ніні теж, а човен поступово, але невхильно наповнюється водою.

Черпака в нас не було, і ми стали вибирати воду жменями. Плюскіт виливаної води не привернув уваги переслідувачів: вони або заїхали надто далеко, або повернулися.

Коли води поменшало, я сказав найтихшим шепотом:

— Треба викрутити одежу.

Ніна, з карабіном наготові, перейшла на гузку, а я, за її спиною, спочатку розшнурував черевики і вилив з них воду, потім скинув одежу, з трусами включно, і почав викручувати і одягати знов, що було не так просто.

Ніна стояла спиною до мене, непорушна, мов статуя.

Ех, якби не ті прокляті партизани, добре було б вивести човен на чистінку і там викупатись — поплавати вдвох у вечоріючій теплій воді.

Нарешті я торкнув Ніну за лікоть: уже.

Вона передала мені гвинтівку:

— Постій тепер ти, і дай слово, що не обернешся. Я дав слово і зайняв її місце.

Човен ледь-ледь погойдувався. Зеленіли очеретя, дрібно стелилася протокою ряска, за дугастими ситнягами жовтогарячими вогниками просвічували квіти во-

дяних півників, пахло лепехою і молодим очеретом. Ні крику, ні пострілу. Було якось млясо і солодко знати, що в тебе за спиною молода, гарна і зовсім гола дівчина.

Я став деклямувати подумки, сам собі, «Сантуццу» Агнівцева — може, й мене назвуть зараз дурнем за те, що не обернувся...

В цю мить щось зашелестіло-затріщало, ніби якийсь буйвол сунув очеретяним плавом.

Тріскіт наближався, і вже не лишалось сумніву, що йдуть просто на нас. Але нікого ще не було видно.

Стріляти чи не стріляти? — ануж це хтось свій в очеретах ховається?..

І що на це Ніна?

І я — обернувся...

Ніна сиділа лицем до мене на лавочці, на шиї в неї висіла — хомутом — щойновикручена майка, тіло було темно-засмагле, тільки на грудях, — дві на правій і одна на лівій — виднілися маленькі білі цятки.

(— Це ми з хлопцями по яблука лазили — пізніше пояснила мені Ніна, — мені дванадцять було, я тоді ходила в картузі і штанях, мало хто й знав, що я — дівчина; а сторож нас підстеріг, та з дробовика — горохом!)

Обома ногами вона потрапила — що то значить жінка! — в одну холощу і не могла виплутатись. На її допомогу нічого було сподіватись.

І я націлив гвинтівку туди, де видно було, як гойдаються вершини очерету. Вже майчило між стеблин щось велике і темне, а я все не наважувався стріляти, не знаючи, що воно.

— Давай карабін! — стаючи поруч мене, лютю командувала Ніна — вона таки вийшла переможцем у змаганні з своїми штанами.

І тоді з очерету почувся знайомий голос:

— Не стріляйте, це я.

— Сам?

— Сам.

— Це Дмитро Бунчук, мій приятель, — пояснив я їй, натягаючи на її груди зібгану майку.

На край плава, який від такого тягару занурився на кілька цалів під воду, висунулася з довжелезним шостом у руці велетенська постать.

Дмитра, разом з іншими, я бачив серед мобілізованих на сільській площі, і тому перш за все запитав його:

— Як же ти втік?

— Та я не втік. Отоді, як ви їхнього командира підстрілили — прямо межі очі куля пройшла — вони попливали в човен, аж четверо, та ще й з «дегтярьовим», мені веліли їх везти.

Вони всі човни попалили, а ваш, бо найбільший, зоставили. Тільки хіба ж у такому човні вп'ятьох можна вхати? Вчотирьох, два парубки, дві дівчини, то ще нічого, а вони ще й з «дегтярьовим» і автоматами.

Ви тільки завернули в цю затоку, а вони й побачили, як піст мелькнув. Так вони, всі четверо, на один борт і давай поливають очерета з автоматів. Ну, думаю, досічуть хлопців. Бо я не знав, що ви дівчина — побачився він перед Ніною. Вона стояла, спершись одною рукою мені на плече, а другу поклавши на свій карабін. Темні вершинки грудей гостро випинались крізь логку майку. — Так я, що робити, узяв та й хитнув човен, кулі в воду, а вони всі, мов дурні, на другий борт. А човен візьми та й зачерпни трохи води; вони назад; бачу, топимось. Так я сперся на піст та скік на плав, а ще один — за мною, та не доплигнув. Бо човен, коли якого плигати, назад від'їжджає — це було пояснене спеціально для Ніни. — Дряпається на плав, кричить: — «Дай руку!». Бачу: це той самий, що дядька рубав. Так я — що робити? — узяв та його шостом по голові. А човен уже догори дном перевернутий. Один

лівою пливе, а правою автомата підводить. Хотів мене різанути. Так я його — шостом: у мордюку й під воду. І третього. Котрий тільки вирине, так я його знов під воду.

— А четвертий?

— А той як пішов на дно, так більше й не виплив. Мабуть, його під плав потягло або човном накрило.

Потім Дмитро розповів нам, що дядько Карпо, вже прострілений, таки встиг рубонути одного сокирою: перерубав ключицю.

А що йому казали когось рубати, то все неправда.

А в школі сиділо їх сім душ, із ветеринаршею. Стегетти їх поставили одного кошляївського парубка, так вони втекли з вартовим разом. Одного тільки попа впіймали, бо він як плигав з вікна, об скло порізався — по слідах знайшли.

2

— Стоп!

Ми повискакували з машин: розім'яти ноги і подивитись, куди ж ми заїхали.

Поле обабіч дороги — перетяте огорожею з колючого дроту, біля огорожі, на рівній віддалі, вишки для вартових.

Над дорогою — бункер і сторожка, нашвидку зроблена, явно німецької роботи.

Проти нас, на дорозі — триумфальна арка з недоречним шлягбавмом. На арці напис:

Adolf Hitlerdorf. Herzlich Willkommen!

«Скоропостижна арка» зроблена була не для нас: напис вилиняв, вінки поосипалися, довкола стовпів вросла глуха кропива.

До нас підскочила Соня і, не вітаючись, одрапортувала:

— Це я настояла, щоб вас узяли на охоту...

— На охоту? — перепитав я. — Вперше чую, що нас везуть на охоту. На кого ж ми будемо полювати?

— Може, це заповідник? — спитала Ніна, вдивляючись у далечинь, де, кілометрів за два, густо синіли — ніде в світі нема такого синього повітря, як на Чернігівщині — високі дерева.

— Не хочу казати наперед, тоді побачите.

Вартовий під брамою порахував нас, не питаючи документів: барон мав дозвіл на скількись осіб, і цього вистачало.

За шлягбавмом ми поділилися: барон пішов з Леонідою Леонівною, гебітскомісар із Сонею, крайсландвірт із Бронею, ортскомандант (бідний!) із Веронікою... Ми хотіли йти вдвох із Ніною, але до нас приєднався Ганцегаль, і його ніяк було позбутися.

Жита були, як ніде: в ріст людини.

За кілька хвилин ми відбилися від решти мисливців і лишилися втрох: ліворуч Ганцегаль, праворуч я, посередині Ніна.

Гарно йти житами навпростець і ні про що не думати.

Згадалося, як ми з Нікі ходили на свійських качок. Рушниця в мене не було, і я виконував обов'язки мисливського пса: діставав забиту дичину з холодної осінньої річки, що таїло подвійну небезпеку: зловити грипу або бути зловленим колгоспниками. Качок ми вибирали під колір крижня: мати мого друга не мусіла знати, що вони не дикі.

Потім мені згадався Толя Грязний, що колись вчився зі мною в бібліотечному технікумі.

Він мав необрізані нігті з трауром, сірку в ушах, чорну шию, різко відмежовану від обличчя лінією, ку-

ди він досягав руками, коли вмивався (а він таки вмивався) і — запах. В їхній родині кілька душ працювало на шкіряному заводі, і тому їх кімната, і речі, і одяг — все смерділо невинправленою шкірою.

Я нахилився до волошки, але замість того ніжного й тонкого запаху, що його венерики з парафіновими носами і нюхачі кокаїни навіть не в стані вловити — відчув гідкий дух Толі Грязного.

Звідки могла потрапити сюди невинправлена шкіра?

Підвів голову. Праворуч, крізь зеленкаво-жовті стебла пшениці, щось червоніло.

Я завернув праворуч.

Червоніла загублена хустка.

Далі, за нею, бовваніючи роздутим черевом, з розкинутими навхрест руками, лежала мертва жінка.

Обличчя не було. Тільки сірий куліш хробачні стікав на землю. А на землі, замість бодлерівського пса, сиділо кільканадцять бородавчатих жаб-ропух з виряченими очима. Час від часу котрась із жаб викидала невловимо-швидкий язик і, захопивши хробака, ковтала його.

Небо було глибоке й безхмарне. Непорушно стояли зелено-золотаві пшениці, а в них синіли волошки.

Те, що ми здалеку прийняли були за ліс, зблизька виявилось звичайним українським селом.

Спочатку ми побачили потічок під плакучими вербами, далі окіп, обсаджений тополями, — такими, як були в нас до 30-го року.

Оминаючи потічок, ми вийшли на непроїжджу дорогу і опинилися в селі.

Хати були статечні, старовинного типу — двобічні.

А в нас, за бідністю, будували однобічні: хата, сіни, комора. Правда, в тих, що будувалися вже за колгоспу, після пожежі, не було й комори: комора потрібна лише тоді, як у ній є що ховати.

В огорожених парканами садках рум'яніли достиглі вишні, наливалися яблука — так, ніби на світі не було ні советської влади, ні колективізації, ні розкуркулювання...

Здавалося, що — як у віршах Рильського — час уже не йде.

Спинився і завмер. І вже на вічні віки Розлігся на землі зелений літній день.

Бож село було мертве.

На непроїжджій, без ознак колії, вулиці розрослись широколисті реп'яхи, виструнчилась яснозелена лобода, віники зеленіли карликовими кипарисами.

На рундуку, пробившись зі щілин поміж дошками, два соняшники, мов живі каріятиди, підпирали головами дах, у квітнику будяк і молочай росли поруч з любистком і чорнобривцями.

Ніхто не жив у цих хатах, не пильнував садків, не ходив вулицями.

І ніби на заперечення моїх думок щось гупнуло, хтось упав не то стрибнув з дерева, замахали гіллям потривожені вишні, і зграйка невеличких прудконогих істот шугнула від нас через вулицю.

Ганцегаль націлив гвинтівку, але в момент пострілу Ніна підскочила заду і підбила йому руку. Куля пішла понад дахами, в безвість. Він обернувся:

— Was ist los? Що сталося?

— Айнес кіндхен зінд да, — пояснила йому Ніна.

— Ganz egal, — сказав Ганцегаль. І додав флегматично: — Я й сам це бачив. Але коли нема іншої діччини...

— Вас? — скрикнула Ніна.

«Зараз вона його вб'є» — подумав я і кинувся поміж ними.

І тоді я побачив небувалу річ: переляканого німця.

Досі на німецьких обличчях я спостерігав лише пиху, тупу самовпевненість, свідомість власної вищості.

Німецька безстрашність (до речі, це зовсім не те, що хоробрість) лишилася аксіомою ще після першої світової. Теперішня війна цю аксіому лише підтвердила.

Навіть у того гренадіра, що його білував Рижий Сенька, запам'ятались мені зціплені — щоб не кричати — зуби і в сталевих очах — ненависть.

А тут був страх: обвисла щелепа, крейдяне лице, круглі, мов у пугача, очі...

— Геть! — крикнула на мене Ніна.

Але саме в цю мить позаду, ліворуч, від окопу, який ми щойно минули, затріщали-залопотіли постріли, і просто на нас вискочив здоровенний кнур.

Я інстинктивно відскочив до хвіртки.

Ганцегаль не встиг підвести рушницю, як Ніна вистрілила.

Кнур упав на коліна, мордою в спориш, здригнувся всім тілом і простігся — уже нерухомо.

— Оце постріл! — підбігаючи до кнура, кричав Ганцегаль.

Ніна без слів, самим рухом голови, вказала мені на порожнє око: туди увійшла її куля.

Убрід через потік, по коліна в грязі, поспішали до нас гебітскомісар із Сонею.

Конфлікт між Ганцегалем і Ніною автоматично знімався з порядку денного.

Не скажу, щоб вигляд забитого кнура справляв мені приємність. В житті своєму, крім гадюки й людини, я не піднімав руки ні на яку живу істоту.

І я тихенько сказав Ніні:

— Знаєш, що? Ходімо по вишні.

Найрясніше, за моєї пам'яті, вишні вродили в тридцять шостому році. В сорок другому було їх також чимало, але цього року у нас, наприклад, не вродили зовсім.

Я думаю, панове, що й вам вишневий сік смакуватиме краще від свинячої крові.

Отже, ми з Ніною завернули у двір, поза хату, а потім пішли навпростець, садами.

По дорозі я розповів свіжий анекдот про німецького коменданта, який забрав на м'ясо колгоспного кнура. Староста прийшов рятувати кнура, розмовляють без перекладача:

— Так не віддасте кнурця?

— Най, най.

— А хто ж нам свинею запліднюватиме?

— Я, я.

Німці відгомоніли, пострілів більше не чулося, знову настала тиша.

Було дивно йти селом по некошеній і незім'ятій траві і на зарослих стежках

минати острови багряного бур'яну.

А ще дивніше — проходити повз порожні хати і знати, що там ніхто не живе, що з віконних чорних очодолів не стежить за тобою нічий погляд.

Чиж справді не стежить?

А діти?

Ось потолочена трава і свіжовідчухнута гілка.

Сюдою вони бігли, коли цей дурень вистрілив.

А що якби їх знайти — поки не постріляли німці? Я не сказав цього Ніні, бо вона саме звернулась до мене:

— А що якби їх знайти, поки не постріляли німці? Я засміявся:

— Я тільки хотів тобі сказати це саме.

Сліди провадили садом у неполотий і нешарований,

розбуялий бур'янами город. В цих незайманих хащах найлегше було б заховатися, але я був певний, що шукати їх треба не тут.

Ми вийшли на іншу вулицю.

Слідів ставало більше: тут перевернутий листок, там обірвана гудина або вирвана з коренем бур'янина.

На першій подвір'ї стояв таганок і чорніло вугілля.

Десь тут має бути їхній осідок.

В першій хаті — двері наостіж, всередині — цвіль, павутиння, припалі порохом лави і стіл, важкий запах нежилого помешкання.

В другій, третій — те саме.

Тільки й різниці, що там вибите вікно, там — перевернутий догори ніжками ослин або череп'я розбитого посуду.

Аж десь у шостій чи сьомій хаті натрапив я на замкнені двері.

Пошукав ключа, але його не було. Лишив Ніну на варті, а сам побіг збирати ключі по сусідніх хатах.

Ніна ніколи не бачила подібних ключів, вона навіть не догадувалася, що це таке.

Я показав їй, як відхиляється борідка, як вкладається ключ у дірку в лутці.

— А не можна одним ключем одімкнути всі двері?

— Ні, не можна, бо довжина ключа і розмір борідки завжди трошечки інші.

Перепробувавши півдесятка ключів, ми знайшли такий, що підходив до нашої двері.

Всередині було, як і скрізь: шар сірого пилу на столі і на лавах, павутиння, тиша, півтемінь.

Тільки те, що обманювало зір, не могло обманути нюку: в хаті пахло живою людиною.

Я нагнувся до підп'іччя і скомандував:

— Ану, пацанва, вилазь! Та швидко!

— Не бійтеся, ми не німці, — додала Ніна.

І вони вилізли. Було їх трое. Першим виліз хлопчик років дев'яти-десяти, темноволосий, з продовгастим обличчям, одягнений у перкалеву сорочку і закатані по коліна чорні штани; за ним — дівчинка років шести з таким самим продовгастим лицем, тільки взагалі без жодного одягу, і, нарешті — незачісаний рудоволосий і ластуватий головань років тринадцяти. Він мав подряпані щоки і лікті, сорочки на ньому не було, тільки самі полотняні штани, попроривані на колінях і віддавна не миті.

— Усі? — запитав я.

— Усі, — солідно відповів перший хлопець. Він нахилився до дівчини і щось прошепотів їй на вухо. Потім скинув з себе сорочку і подав дівчині. Вона слухняно вдягла. Хлопець подивився на нас і задоволено посміхнувся: мовляв, уже не гола.

Мені хотілося розпитати, що це за село, чому в ньому нема людей і що вони тут роблять, але я не знав, як почати. І я, замість того, сказав:

— Ну, що ж. Ходімо на подвір'я...

Ледве ми вийшли на ганок, як знову почувся постріл.

Більший, ластуватий, хлопець закричав щось невиразне і, мало не збивши мене з ніг, шугнув через лісу і далі, в хащі лободи й кукурудзи. Ми встигли тільки побачити, що ззаду, на штанях, у нього бракувало клаптя завбільшки з долоню.

Дівчинка заплакала.

— Не бійся, коли ми тут, по нас не стрілятимуть, — заспокоїла її Ніна.

— Вона не боїться, — заперечив хлопчик. — Це вона за Хведьком плаче.

— Не плач, — схилився я до дівчинки. — Він вернеться...

— Він не вернеться, — знову заперечив хлопець, —

він переляканий. По нього матір приходила... А ви як сюди приїхали?

— Нас німці на охоту взяли, — сказала Ніна. — Бо я — снайпер! Знаєш, що таке снайпер?

Он бачиш — яблуко... Не боїтимешся, якщо вистрілю?

Хлопець заперечливо хитнув головою.

— І вона не боїтиметься?

— Вона нічого не боїться.

Я не люблю ніякого шуму і хотів сказати: лиші, не треба. Але поки я почав говорити, Ніна підвела карабін, і яблуко розлетілося дрібними бризками.

Тоді і я, щоб не відстати, зі словами: — Я також снайпер! — витягнув свій ніж і кинув його в яблуню. Лезо глибоко увійшло в окоренок, так що хлопчик насили його виїняв.

Здається, мій ніж справив більше враження, аніж Нінин постріл.

Потім хлопчик повів нас на вишні.

Часом перестигла вишня бризгала соком, і скоро в нас, в усіх чотирьох, стали червоними не тільки пучки і губи, а навіть носи й підборіддя.

— А чи не пора нам на збірний пункт? — задав хтось із нас, а чи Ніна, і звернувся до хлопчика: — Проведеш нас до сільуправи?

І ми пішли вчотирьох ледве помітною стежкою.

Ми з Ніною вдивлялися в гущавінь, щоб звідти нас не підстрілив який надто ретельний мисливець, дівчинка мовчала, а хлопець розказував.

Він народився 16 січня 1934 року, тепер йому дев'ять з половиною років. А звать його Володя, Володимир Петрович Бузулуцький. Їх папа був директор

школи, мама вчителька, тільки папу забрали в тридцять сьомому році, вночі двадцять третього серпня, а Алочка, сестра, народилася вже після того, як папу забрали. Ти коли народилася, Алко? Вона знає, тільки соромиться... А папу вона ніколи не бачила, бо мама взяла з папою розвод, не справді розвод, а тільки заради нас, а фотографії закопала, а коли, при німцях, відкопала, то нічого не було видно, бо зайшла вода, і вони вилиняли.

Але маму все одно мали вислати, тільки почалась війна й тому залишили, — бо це був показовий колгосп імені Сталіна, тут люди так добре жили, як до революції, а коли приїздили інтуристи, то їх садовили на пароплав і привозили на нас дивитись, і в школу до нас водили, а мамі давали листок, щоб вона вивчила, що треба казати, коли питатимуть. Тільки боялися, що вона не те скаже...

А коли прийшли німці, десятирічку закрили, а мама їздила в Київ. А раз поїхала в Київ і не вернулася, бо там була лапанка.

— Що? — перепитали ми з Ніною.

— Лапанка. Це коли оточують базар і забирають усіх до одного. Котрі старі та хворі — додому відпускають, а котрі молоді та здорові — тих у Німеччину. А в вас хіба так не роблять?

— Ні, у нас ще не роблять...

— А саме тоді німці заходилися всіх людей із села вигонити. Бо наше село — над річкою, є школа, і клуб, і больниця, і земля найкраща на всю Україну. Тому тут мав бути Адольф-Гітлердорф, це коли всіх людей виганяють, а їхні хати віддають родинам забитих есесів. І не можна нічого з собою брати, іди, в чім стоїш. Тепер усі по сусідніх селах живуть — до Хведька приходила мати й розказувала.

А вони в школі жили, по них не зайшли, коли всіх вигонили.

І залишилося їх на все село тоді п'ятеро: їх двоє, та Хведько, цей, що втік, та Семен і Катря.

— І Лисько — встала дівчинка.

— Лисько — це собака, пояснив хлопчик. — Його німці підстрілили, як на охоту приїжджали. Проскачував днів два та й здох. Ми його закопали і хрестик поставили. А Катря в Десні втопилася, а Семен не знає де подівся, бо він з нами не хотів триматися, усе сам. А ми з Хведьком комуна зробили: хто що знайде їсти — на трьох варимо.

Спочатку курей, качок, гусей було повно. Назбираємо яєць, наваримо або сирими п'ємо. Там знайдеш картоплю, там мукичку, а там і сало в бодні.

Так і жили. Як у раю.

Корів доїли, молоко пили. Бо німці колгоспну худобу вигнали, а про селянську забули. Я багато випускав, а деякі по хлівах замкнені лишилися, не міг відімкнути, так і подохли, смерділо потім, тепер уже не смердить, а може то ми привикли.

А тоді по Хведька мати прийшла, каже, есесів не везуть, бо мають відрізати курську дугу, а як не відріжуть, то будуть аж до Дніпра фронт скорочувати. Вона під дротами вночі пролізла, взяла Хведька та хотіла вернутись, а її й підстрілили, лізла назад та не долізла, Хведько сам у село прибіг, а вона десь так і лежить у житах, непохована...

А тоді давай німці до нас на охоту їздити, свиней, корів постріляли, гусей, качок побили.

Тепер тільки лишилося троє телят, та один кнур, та коза з козеням, така мудра, така мудра, вона в хаті живе, як почує постріл, зараз козеня кличе, а тоді в хату й під піч.

А німці по дворах стріляють, а в хаті не заходять.

А оце, бачите, наша школа, де ми жили з мамою. А оце сільуправа, а там, за нею — пристань...

На збірний пункт, до сільуправи, першими прибули ми.

Потім приїхали авта.

Приїшов Ганцегаль, обвішаний качками так, що ледве ступав.

Приїшов барон із Леонідою Леонівною. Барон застрілив теля, і по ньому, як і по Ніниного кнура, послали авто.

Вероніка прийшла сама: герр ортскоммандант нечемо повівся, і вона мусіла його залишити.

Соня і Броня із своїми провожатими прибули одночасно, вони вчотирьох принесли одну тільки курку.

Останнім прийшов ортскоммандант — лютий і безжодної здобичі.

— А як же ви? — запитала мене Леоніда Леонівна. — Так, без нічого?

— Ні, з чимсь... — і я вивів з сусідньої хати Володю й Алочку. — Це — Володя, — назвав я.

— А це — Алочка! — закричала Леоніда Леонівна і кинулась її цілувати.

— Звідки ви знаєте?

— Та це ж так просто! — Всі дівчата, народжені в передвоєнні роки, називаються Алочками.

Володя мусів повторити свою розповідь. Переклала Леоніда Леонівна, пропускаючи або додаючи те, що їй здавалося потрібним.

З усіх сьогоднішніх мисливців по-нашому дещо розумів один лише Ганцегаль, але він давав вказівки кухареві і нічого не слухав.

В кінці Леоніда Леонівна додала, що знала їхню маму — і тут же пояснила мені, що це неправда — і що вона забирає дітей до сестри в Чернігів.

Тоді, перший раз у житті, я мав нагоду переконавшись, що фарбована жінка також може мати добре серце.

Потім Володя повів нас на річку, туди, де невеличка пристань і де найкраще купання.

Але ми не купалися, бо дівчата не мали купальників.

Добре зголоднілі і стомлені, ми повернулись якраз на обід.

Сільуправа виглядала надто казенно, надворі було душно, а хати манили прохолодою, що її надає будівлі солом'яна стріха.

Тому ми розташувалися в найближчій хаті, хоч це, як пояснив барон, було суворо заборонено: хати мають лишатися так, як є, для родин есесівців.

Офіцери, дівчата і я зайняли одну половину, кухар, шофери й солдати — другу.

Кухар посадив дітей коло себе, наділяв ласими шматочками і щось розказував.

Броня весь час казлася, говорила дотепи, реготала, крутилася, бігала з Володею навперейми.

— Бронька ревнує, — шепнула мені Соня.

За німецьким звичаєм, ми спочатку добре наїлися, а щойно по тому відкоркували пляшки і почали пити.

Відтоді, як приїхала Ніна, в мене зникло давнє бажання: перепити все товариство.

Але я не знав, як вислизнути з-за столу. Аж Ніна, наче відгадавши мій намір, заявила, що їй недобре і попросила вивести її на подвір'я.

Ми поставали в холодочку на рундуку, звідки видно було і залиту сонцем Десну і синяві ліси по той бік річки.

І сінешні, і хатні двері ми лишили наостіж, і звідти чути було, як Броня вчить Ганцегалю співати українську «Лілі Марлен»:

Там, біля казарми,
Біля патруля,
Ходить рижка краля,
Тра-ля-ля-ля-ля!

Він її питає:

Вас махст ду?

Вона одвічає:

Камарада жду!

Мені хотілося заспівати «Шумлять верби», бож десь тут, можливо, в цім самім селі, народилася ця пісня. Але німцям могло не сподобатись, що ми співаємо по-українськи.

Потім думка моя від неможливості заспівати улюблену пісню перескочила до всіх інших неможливостей, які нас оточували. Згадалась забита жінка, розповідь хлопчика, трагедія двох чи трьох тисяч селян.

Якщо в сорок першому році весь народ — од червоного генерала до колгоспного сторожа — чекав німців як визволителів, то тепер залишилося лише болоче розчарування: Краще б вони й не приходили... До нашого берега що добре не припливе: як не г... , то тріска... А ми ж їх ждали — як Бога...

І, вважаючи, що мене ніхто не може чути, я неголосно сказав Ніні:

— Гітлер робить все, щоб програти війну. І він її про...

— Да, — сказав хтось за мою спиною, — Гитлер делает все, чтобы проиграть войну. Но мы, немецкие патриоты, не допустим поражения Германии.

Голос був дивно-знайомий, а вимова петербурзько-аристократична.

Це говорив барон — вони стояли з Леонідою Леонівною в сінешніх дверях. За Ганцегалевим співом ми не почули їх кроків.

На підвіконні сиділа п'яна-преп'яна Соня — я теж не чув, як вона вилізла.

Але ж барон — це знала кожна дитина в місті — до-

сі не розумів жодного російського, ні українського слова. І я уставився на нього настільки отетеріло, що він перервав свою річ коротким поясненням:

— Я скінчив російську гімназію і вчився в Дорпатському університеті.

Це було такою несподіванкою, що я — буває ж така наївність у дорослої людини! — спотикаючись на словах, запитав:

— Тоді... тоді для чого ж вам перекладачка?

Леоніда Леонівна почервоніла крізь фарбу. Соня, за її плечима, робила пальцями непристойні знаки, показуючи, для чого.

Але барон, як і належить вихованій людині, не почув недоречного запиту:

— Не так давно, — сказав він, — наша військова розвідка дізналась, що деякі накази Гітлера були відомі в штабах союзників ще до того, як дійшли до фронту. Що ви на це скажете?

— Скажу, що шпигуни союзників дістались до самої райхсканцелярії...

— А ми думаємо інакше. Не здається вам, що Гітлер свої безглузді накази дістає від союзників у готовому вигляді?...

Я дивився на нього і не знав, що казати.

На допомогу мені прийшла Ніна:

— Вибачте, — сказала вона, — але мені знову недобре. — І тоді до мене: — Проведи мене до криниці, я хочу вмитися...

3

Спочатку я зайшов у воду в трусах. Проплив кілька метрів, став — було по підруки — роздивився довкола, прислухався.

Скільки сягає око — ні човна, ні пароплава по річці, ні душі на другому березі.

Скільки сягає слух — ні розмови, ні пісні, ні машинного гуркоту.

Треба використати нагоду і поплавати хоч раз людськи.

Я вернувся, стягнув мокрі труси, викрутив і повісив на стеблині — поки вернуся, протряхнуть.

До вечора ще далеко, можна поплавати.

Німці не поїдуть без дівчат, а дівчата — без мене.

А покищо, після втоми, свіжих вражень і ситого обіду — в прохолоді покинутих хат поснули одні і другі.

Тепла, але не літепла, як по стоячих баюрах, вода обняла моє тіло. Лише не маючи на собі жодних купальників, людина дістає справжню насолоду від плавання.

Спочатку — триста або чотириста метрів проти течії, а потім — лягти майже без руху, нехай течія сама донесе назад.

Я плив недалеко від берега, де течія, звичайно, буває слабшою.

Пливучи назад, можна буде забрати аж до середини...

Зненацька до мого слуху долетів ніби плескіт, а потім, зовсім виразно, вибух жіночого сміху. Хто б це міг бути?

Я завернув за крутий виступ берега... Там сріблилась на сонці дугаста, закрита звідусіль затока.

На стрімкій триметровій кручі, вся в темному, обнявши тонкими руками черстві коліна,

*(черна, как галка,
суха, как палка,
увь! весталка...)*

сиділа Вероніка.

А внизу, по коліна в воді, по пояс у бризках, а вище — так, кружляли танок п'яних русалок масивна, з переораною від лопаток двома скісними борознами спиною Леоніда Леонівна, рожевотіла і золотоволоса Соня, чоколядно-засмагла, з високою груддю і стриженою темною голівкою, Ніна і сухорлява мініятюрна Броня (без одержі вона виглядала ще меншою) з невеличкими чорними кісками.

Вероніка завважила над водою мою голову і щось каркнула.

Русалки розірвали коло.

Першою пізнала мене не Ніна, як можна було сподіватись, а Соня. І поки інші занурювались по підборіддя в воду, вона вискочила наперед і закричала, вимахуючи руками:

— Пливи сюди-и!

Але я посоромився Вероніки і не поплив.

А шкода...

ЧЕРВОНЕ СВЯТО

1

А ранок починався так гарно!...

Ми прокинулись разом — ми завжди прокидалися разом, одної ночі нам навіть приснився той самий сон, будімо ми йдемо в лісі, тільки не тут, а не знати де, а над стежкою висить гадюка з двома головами, — а далі сон розходився: мені снилось, що гадюку забила Ніна, а Ніні — що моя мати.

От ви, що замість Бога, вірите у Фрейда, поясніть мені, що цей сон значить.

З історії літератури я знав, що в середньовічній Європі були монастирі, де всім прочанам снилися однакові сни, але в моїм особисто житті це був перший випадок.

Тільки цієї ночі нам, мабуть, нічого не снилося. Нічого не пригадував я, нічого не розповідала вона. Найлегший сон, найсвітліший сон — коли нічого не сниться.

У мене було залізне ліжко з сіткою, зручне для одного і неможливе для двох. Тому ми спали на підлозі, на широкому сіннику, який на день складався і укладався на ліжко.

Будило нас сонце. І соняшний промінь, як я спостерігав це не раз ще в дитинстві, спочатку торкався верхин кленів і лип, спускався з гілки на гілку, перекакував на дах, а потім зазирає у вікно моєї кімнати.

А село ще довго, яких чверть години, лишалося в сутінках...

(А ті вікна, що виходили на захід, погасали у нас останніми — на селі вже світили перші каганці, а тут іще можна було читати проти світла. Правда, я не читав цього року майже нічого).

Стояло літо, не душне, може, навіть трохи холоднувате, з частими набіжними дощами і сонцем.

Мертвих оплакали й поховали. Тільки стало якось порожньо без дядька Карпа, без його зашкарублених рук (візьме олівець, а олівець тільки хрусь у пальцях), без його важких мужицьких кроків, його звички ходити по всіх кімнатах, не питаючи дозволу, без його трубоподібного голосу: як гримне було: — Ану, вставай, доки спати, ідемо в г'ород — то потім чорнявенька Галя з Кошляїв (третя хата на тому боці) каже мені: — Рано до вас учора староста Карпо заходив!

За тінню ялин і лип, в'язів і кленів, за зеленню непролазних очеретів і лоз — страшний світ здавався далеким.

Були, правда, деякі дрібні неприємності. Наприклад, Ганцегаль нахвалявся Дурному Фріцові і його Льолі — а Льоля переказала нам, — що він вишле мене на роботу в Німеччину, а Ніну візьме собі в перекладачки.

Але все це меркло супроти нашого щастя.

Найкраще з усього було те, що мати примирилася з присутністю Ніни. Не казала вже на неї «приблуда» і «хлопчур», як перші дні, лише «невістка», навіть «невісточка» — що було трохи вже й смішно, бож мати була маленька, а Ніна нижча від мене тільки на півсантиметра.

Визнання приходило поволі і не без труднощів.

Спочатку відкриття, що Ніна «все вміє»: шити, мити й варити. Ніна помазала хату, а серпом і косою володіла так, ніби батько її був найперший на село курку-

ляка, а не художник якогось містичного напрямку.

Потім — Нінина («хоч до рани прикладай») вдача.

Те, що за Ніною був, такий потрібний у господарстві, кінць, — теж, мабуть, щось заважило.

Але найбільше зворушила матір рясна спідниця...

Рясна спідниця для роботи у Ніни була, але нам було потрібно дістати святний український жіночий одяг — бо як же інакше вінчатись?

Цього літа я справив собі новий костюм (вибачайте, убрання!), бо старий вже зовсім розлізся. Але всі мої ресурси на цьому вичерпались. Головна доля тих ресурсів складалася з цукру, що ним мене наділив один спекулянт, якому я допоміг вирвати сина з табору полонених.

Тільки подібна нагода вдруге не трапиться: не було вже ні полонених, що їх погнали на захід, ні багатого батька, що ладен будь-якою ціною викупляти єдиного сина.

Я вже думав: чи не піти на маленьку підлість? Намовити редактора, щоб він надрукував вірші одного остогидло-настирливого п'ятидесятилітнього початківця, а з початківця здерти за цю операцію бачок спирту, а за спирт...

Але краще не фантазувати.

Часом приходили спогади.

Якось я застав Ніну перед портретом її матері. Губи її тремтіли, а на очах були сльози. Темноглубі очі під чорними бровами й віями, а на довгих віях — сльозинки.

А то мене обіймав смуток за золотоокою дівчиною, з якою ми навіть не попрощалися.

Або ставало досадно, що на нашій весіллі не буде нікого з моїх давніх друзів. Максим Орлан мав би бути моїм старшим дружкою...

Торішні, настирливі, мов початківець зі своїми віршами, мами давно вже лишили свої намагання.

І через те, що я не зайняв у місті керівної посади, а обмежився ролею другорядного співробітника нещасної газетки, яка не виходить.

І через те, що маєток мій на протязі року ні трохи не збільшився: порожні кімнати жахали відвідувача голими стінами, і головною стравою в нас була, як у «святого коменданта», картопля з олією.

А найбільше через те, що більшовицька пропаганда діяла, що партизани провадили свої криваво-героїчні операції, і тому життя моє перебувало в перманентній небезпеці і сам я ставав людиною щораз небезпечнішою.

Тепер, після появи Ніни, всі ці мами вирішили, що це моя шлюбна дружина і що я тільки вдавав з себе парубка.

Лишалось тільки дві особи, що їм — я це знав — зробити боляче мій шлюб із Ніною і що перед ними я почував ніби провину — Марина Павловна, яка свято вірила, що видасть за мене свою Зіночку, і Броня.

Отже — ми прокинулись разом, нашвидку накинули легкий літній одяг і вискочили у вікно, щоб не обходити довкола дому і щоб не будити матір рипом дверей і луною кроків.

А потім — навипередки, «оббиваючи студені роси», зміїстою стежкою під кручу і до човна.

Поки я відімкнув важкий замок, Ніна принесла захований шіст.

Ще півхвилини, і ми вже пливемо вузькою каналом між виструнчених шеренг очерету. Іноді якась надломлена очеретина або галузка верболозу перетне нам дорогу і обсіпле приємно-холодними росяними зернами. Ранок свіжий, і роси студені, а вода тепла-тепла, і над нею сивою пеленою — пара. Ще кілька хвилин,

і сонце досягне вершин очерету і опромінить пару, зробить її золотаво-ніжно-рожевою.

Випливаємо «на чистінку», де шіст не дістає дна і де нема ні кропивки, ні ряски, і тільки де-не-де на ясно-дзеркальній поверхні зеленіє широке листя водяних лілій.

В новітній поезії, що, як Шигальов, починала з абсолютної свободи, а скінчила абсолютним рабством, заборонено згадувати про дзеркальність річок і озер. Але, на злість модерним поетам, вода раз на добу і далі буває дзеркальною: на світанку, коли соняшне проміння ще не доторкнулося до її поверхні.

Ніна веде човен — тепер вона вміє робити це так само, як я, а може, краще. Раптом вона кладе шіст на дно човна і командує:

— Відвернись!

Легке шарудіння одяжі, а потім плескіт.

Уф! — я здригаюся, бо принаймні піввідра води обливає мене з голови до ніг. Завжди вона робить те саме: впірнає з лавочки і при тім оббризкує мене і свою одяжу. Тепер у мене мокра половина майки і права холоша.

Але за такі речі не сердяться.

Я теж поспішно скидаю одяжу і повільно спускаюся — бо ніколи не любив пірнати, — тримаючись за борт човна, у теплу воду.

Легко пливеться, коли на тобі нема ідіотських купальників, що від них пливач відчуває дотик мокрої ганчірки...

Але даремно я сподівався, що хоч половина моєї одяжі зостанеться сухою: Ніна вже влізла в човен і кричить мені:

— Дивись!

Йй хочеться продемонструвати своє вміння пірнати. Тількищо вона наказувала мені відвернутись, а тепер каже дивитись. Тут нема ніякої логіки. Але від жінок, навіть таких, як Ніна, логіки вимагати не доводиться.

Ніна стає на лавочку, і сонце, що вже підвелось, освітлює її від голови до колін.

Ось вона підносить руки догори, мов для молитви, і на секунду завмирає, як золота статуя.

Велика важка крапля збігла їй на груди, на самий кінчик і, затримавшись на мить перед тим, як упасти, спалахнула, мов росинка на водяній ліллі, райдужним сльвом.

І враз — золотий лет у повітрі, і знову каскада бризок на наш бідний одяг. Ніно! Так же не можна. А тоді ходи в мокрому. Але я не кажу цього, тільки думаю.

Ніхто не потривожить нашої ідилії: Дмитро Бунчук працює в місті поліцаєм, а дід Рибалка ставить ятері на іншому плесі.

Я теж радо ставив би ятері, але хтось, ще до приїзду Ніни, порізав кулі і крила — тоді ж саме, як укинуто дохле порося в наш колодязь.

Але відтоді, як з'явилася Ніна, ніхто не осмілювався робити нам ніякої шкоди.

Звичайно, прокинувшись, Ніна йде до свого коня, потім бере дійницю і біжить доїти корову. А я тим часом іду по воду через город до тітки Уляни.

Але сьогодні ми вирішили змінити порядок: спочатку викупатись, а тоді вже до господарства.

Вертаємось свіжі, як ранішня роса, бадьорі, сильні, щасливі.

— А знаєш, Ніно, — кажу я, — це, мабуть, найщасливіший у моєму житті ранок.

— У моєму теж, тільки без всяких «мабуть», — відповідає Ніна.

Ми запізнилися: корова вже подоєна, і мати готує сніданок.

За сніданком ми з Ніною радимося, як провести день. Сьогодні неділя, робити не випадає, найкраще поїхати човном за річку, де був колись хутір Рибалки, і там пролежати до вечора, ні про що не думаючи.

От якби десь поблизу та піщаний пляж! Але річка була стара, заболочена, і пісків не водилося над її берегами.

Якби ми скінчили сніданок на п'ять хвилин раніш, усе було б інакше, і нічого, — принаймні того дня, — нічого б не сталося.

Але коли ми вставали з-за столу, почувлося:

— Драстуйте! Хліб-сіль!

Це прийшов алегоричний дядько Семен Чабак з села Великі Хащі.

— Ну, пропало! — подумав я. — Зараз почне свої безконечні розповіді не знати, про що. І це триватиме години три або й чотири. Заморить!

Дядька я недолюбляв за його темну мову, але терпів, бо ж він віддавна виявляв до мене симпатію, приносячи гостинці і нічого за них не вимагаючи. А для мене низка сушених грибів варта низки нестраних алегорій.

Почав він, як завжди, з недомовлень. Я зрозумів лише, що в них сьогодні храм, не то ще якийсь свято, і що він нас на те свято запрошує.

Врешті, щоб бути більш зрозумілим, він залишив алегорії і перейшов на звичайну людську мову:

— От ви, наприклад, малосольні огірки зі свіжим медом їли?

— Ні, не їли.

— І вона не їла? —

— І вона не їла, — говорючи про себе в третім лиці, ствердила Ніна.

— Які ж ви українці, як ви не їли огірків з медом. От, поїдемо до мене, покуштуєте.

— А, не хочеться мені нікуди їхати, — сказав я. — Там же у вас, у Великих Хащах, нінащо й подивитися. Ні річки, ні озера. — Я говорив більше до Ніни, ніж до алегоричного дядька. — Проста вулиця, хата коло хати, ані тіні нема, од сонця заховатися.

— В кого нема, а в кого й є. — заперечив дядько. — У мене на подвір'ї груші по сто год, півдесятини саду...

— Хіба не всі хуторі позвозили докупи, на ту поляну?...

— Звісно, не всі. Хто близько жив, тих не чіпали. Та ще як піднесеш чарку начальству... Я півсвині віддав і пуд меду, щоб залишили.

— Добре, що мали з чого дати.

— А чого ж би я не мав? У мене господарство заможне...

— Як же вас не розкуркулили?

— Треба вміти... А ви коли-небудь мед пили? Той, що в піснях співається:

Ой, п'є Байда
Мед-горілочку...

Три годи в землі був закопаний, а це відкопав для празника.

Нагода випити чарку справжнього старовинного меду, що його пили наші князі, що ним упивалися козаки і що його (як і славетних київських цукерок) ніхто вже не вмів приготувати, ця нагода вплинула на мене так, що я напівпитально сказав Ніні:

— Ну, що — їдемо?

Ніна поблажливо посміхнулася:

— Їдемо.

— Ой, краще б ви не їздили, — завважила мати. — Ану ж якась нечиста сила...

— Хай Бог милує, — перебив дядько Чабак, — у нас усе спокійно...

Справді, від того наскоку на село, коли було замордовано старосту і священика, партизани більше не з'являлися ні в нас, ні в околицях.

Я мало не забув розказати, що на другий день після Ніниних і Дмитрових подвигів проспався Дурний Фріц, штицпунктляйтер села Вохрога й наш. Проспався і захотів їхати до нас у село — розплутувати до кінця справу із старостою Карпом і клунком пшениці. Йому сказали, що їхати не можна: старосту вбито, а в селі советська влада.

Тоді він, не питаючи ні в кого дозволу, мобілізував вохрівську поліцію, мадьярів, а також тих поліцаїв, що назбігалися з сусідніх сіл у Вохре.

І повів цю армію у генеральний наступ.

Партизани не прийняли бою і зникли, а мобілізовані парубки розбіглися.

Від заблуканої кулі тоді поліг наймолодший з наших поліцаїв, Симон.

На цьому скінчилося.

Тасмничий дід, що, через мене, оповідав Дурному Фріцові про землянки і аеродром на лісовій поляні, обіцяв прийти вдруге — і не прийшов. Я не знав, чи вірити його розповіді, чи може це була чергова пастка, трюк пропаганди, або що.

І той аеродром, — якщо він взагалі існував — був десь далеко, у лісах за Великими Хащами...

Безпека була тим більша, що до міста недавно прибув карний загін — спеціально для боротьби з партизанщиною.

Останній раз, коли я був зазирнув у нашу редакцію, редактор відрекомендував мене високому гарному муж-

чині, що сидів за редакторським столом у редакторському фотелі і курил цигарку:

— Познайомтесь, наш молодий талант...

— Я не знайомлюсь, — відповів мужчина, не підводячись і не подаючи руки.

Я сприйняв це як недотепний жарт і не zareагував жодним способом.

Пізніше редактор пояснив, що це був офіцер козачої сотні.

Власне, ці люди тільки називали себе козаками, хоч справжніх козаків серед них не було, мабуть, ні одного. Ролью козаків виконували, в кращому разі, навгородні. Решта складалася з покидьків усіх народів Советського союзу. Принаймні так запевняли Соня і Броня, яким довелося бути перекладачками при досліджуванні історій з покраденими гусями і постріляними качками.

Але, як би там не було, саме цій сотні треба було завдячувати тривалий спокій в районі — спокій, що нагадував торішнє літо.

Та найбезпечнішим на весь район було, безумовно, село Великі Хаці, де ніч і день чатують виставлені Тимофієм Воронцем селянські патрулі з купленими в італійців гвинтівками.

Та й хто б відважився нападати на нас двох — одчайдушних, моторних, озброєних?...

2

— Права!

— Ні, ліва.

— Права, кажу тобі. В лівої пипка не з того боку.

— Сам ти не з того боку. Це вона навскіс відстрілена.

Дитяча суперечка відбувалася безпосередньо наді мною, і я прокинувся від чорного, як смерть, очманіння. Прокинувся, не усвідомлюючи, ні де я, ні що зі мною, ні, навіть, хто я.

Відкривши очі, я побачив тільки стебла трави і дивлячі босі ноги.

— Дивиться, б... буду! — сконстатував хлоп'ячий голос.

Нога підфутболила ту річ, що була об'єктом суперечки — просто мені в обличчя.

По щоці лягнуло щось вогке й тепле.

Зажмурившись на мить, я почув, як побігли хлопці, а щойно після того побачив біля свого лица попелясто-бліду, з брунатною пипкою і білим шрамиком біля неї, немов відкушену або відірвану — відстрілену, казав хлопець, — дівочу грудь.

Я шарпнувся й хотів підвестися, але руки мої були зв'язані мотузкою, а ноги теж.

Запах сухого листу і крові, віти над головою, поплутані стебла некошеної трави. І відстрілена грудь, а на ній, вище брунатної пипки («... а сторож нас підстеріг та з дробовика горохом!...») ледве помітний округлий білий шрамик.

І щойно годі прийшло усвідомлення дійсності: знаття, в чийх ми руках і що нас чекає.

А може вже тільки мене, бож поблизу не чути ні руху, ні стогону.

Щось наблизилось до мене і стало. Я лежав, уткнувшись у траву і не підводячи зору. Воно довго дивилось на мене — я відчував на собі його погляд. Відійшло і знову вернулось, нічого не кажучи.

Врешті я підвів голову.

Наді мною стояв чоловічок мого віку, з гачкуватим носом, зіщуленим лівим оком, розчепіреними, мов крила махаона, який зібрався летіти, вухами і червоним, як вогонь, волоссям.

Це був мій приятель по бібліотечному технікуму Ісак Фінкельштейн.

— Ісак... — сказав я, — що ти тут робиш, Ісак?

— Ти — ожив? — у свою чергу запитав він. — Не говори голосно.

— А Ніна? — знову запитав я, тепер уже пошепки. — Жива?

Він заперечливо похитав головою:

— Смертю хоробрих...

— Слухай, Ісак, — прошепотів я, — її гвалтували?

— Хто б там заходився її гвалтувати. Вона вся була посічена кулями.

— Це її груди?

— А то чия ж. Відірвалась, як тягли закопувати. Тебе також хотіли кинути до неї в яму, коли хтось каже: — Та він живий! — Сьогодні прилетів з Москви великий начальник (тут поблизу аеродром на поляні), так хочуть тебе показати як трофей.

— Ісак, — знову запитав я, — як це сталося, бо я нічого не знаю.

Він озирнувся, чи ніхто не слідкує.

— Ну... А ти хіба нічого не пам'ятаєш? Нам сказали тільки, що заманили в пастку двох німецьких запродавців. І ми пішли втрюх, політрук, іще один борець і я. Я раніш у них тільки корів пас, а тоді комісар каже: досить придурюватись, можеш іти на бойове заданіє. От ми й пішли, ті двоє з автоматами, а я з гвинтівкою. Куди йшли, не знаю, бо все чагарниками та лісом.

А в лісі садиба. Ми підійшли і стали за коморою.

А в хаті співають, якась пиятика абоцо. Думаю, мабуть, поліцаї самогонку пити прийшли.

Довгенько простояли. Коли виходить півпарубок. «Не допомгло, каже. Дали йому отрути, конячу дозу, думали, він зразу й скапуститься, а вона до нього кинеться, тут її й скрутимо... А він тільки зблід і каже:

«Веселіє Руси есть пити, але не перепиватись». Ну, нічого. Зараз його батько сюди виведуть, щоб просвіжився. А я сяду між нею і гвинтівкою».

І пішов.

Коли дядько з хати волочить п'яного... Якби ж я був знав, що то ти... Вивів тебе за комору, ти хотів пальці в рота, а він тобі — ганчірку. Ти тільки: — гик! А політрук до тебе, ти ще нагана встиг був з-за пазухи вихопити, так він скрутив тобі руку, відняв нагана, а ти хропеш, як недорізаний, бо ганчірка в роті. Навалились на тебе втрюх, стукнули по голові, а тоді чи штовхнули тебе чи сам упав — і лежиш, як мертвий.

Дивлюсь, наче ти і не ти. Думаю: не може бути.

А тоді пішли по неї. Вона думала, що це ти до хати вертаєшся. Аж дядько цап за її гвинтівку. Вона: «куди!». А на неї з дверей два автомати — і: «Руки вверх!». Подивилась кругом, бачить: пропало, каже: «Есть руки вверх!»

Вивели її на подвір'я, велять мені тебе вести, а ти — мов колода. Пробую підняти, так не подужаю.

Тоді політрук до мене: — Борець Фінкельштейн! Отвєсті арестованную! А сам із тим третім, Чалдаєвим, беруть тебе під руки і тягнуть. А господар із карабіном у дверях стоїть.

Недалечко ж було й вести: до вашого воза.

А вона тільки круть, хватъ за мою гвинтівку!

Дивлюся: я вже лежу на траві, а вона — з гвинтівкою!

Політрук із Чалдаєвим випустили тебе та за автомати. Ти навалився на політрука. Поки він тебе віджбурнув, а Чалдаєв уже на землі лежить, прострілений. Ще постріл — звалився і політрук з автоматом.

Господар з дверей ще встиг вистрілити — просто наді мною куля пройшла.

Вона ніби й не цілилась, а влучила йому якраз посеред лоба.

Тоді підбігла до нього, забрала свій карабін, потім — до тебе, вийняла з рота ганчірку, підвела й потягла до воза. А ти — мов дерево...

Хотіла тебе стеребити на воза, так не подужає.

Вона тоді до мене: — Чого стоїш, як дурень? Поможи покласти на воза.

А я справді стою серед подвір'я й не знаю, що робити.

Тікати — застрілить.

А коло мене Чалдаєв мертвий лежить, а там політрук із закривавленою головою, а там, на порозі, господар з діркою в лобі.

Зараз, думаю, і мене уб'є...

Підійшов я, вона над тобою нахилилася, а політрук як зірветься! — і з автоматом.

Я хотів крикнути, так не було голосу.

А він як пустив чергу — якраз їй груди відсік.

Вона тільки ахнула, хотіла ще боронитись, а тоді впала, і карабін з рук випустила. Так він, уже в лежачу — повний ладунок.

Чуємо, біжать якісь люди.

Так ми тебе, її, Чалдаєва — на воза та навітьки.

А тоді бачимо — дим і полум'я.

Стріляли по нас, тільки здалека.

Це недавно хлопець прибіг. Каже: дядьки матір убили й хату спалили.

А ти всю дорогу лежав як мертвий. Думали: трьох мерців привезли...

— Ісак, — сказав я. — Будь другом, всади мені кулю межі очі. Бо нащо мені тепер жити.

Ісак нахилився до мене:

— Ти мусиш жити. За тобою десь мати плаче... Я чув, що в тебе є мати. Якщо тебе не замучать до ночі, я розв'яжу тобі руки...

— Боец, Финкельштейн! — пролунало десь зовсім близько. — Отставить разговор с заключенным!

В полі мого зору з'явився здоровенний мужчина з перев'язаною головою.

— Да я, товарищ, политрук... Да это он воды просит...

— Знаем, какой воды. Ану, давай за мной...

І вже здалеку почулося:

— Вот ты нам расскажешь, откуда ты его знаешь...

Бідного Ісака потягли на допит.

У нас, на першому курсі бібліотечного технікума, євреїв було двоє: Ісак і ще одна дівчина, Пєся.

Колись Толя Грязний обізвав Пєсю жидівкою і його викликали до директора.

— Ти, що, не знаєш, що існує слово єврей? — напався на Толю директор.

— Чому не знаю, он Ісак Фінкельштейн — єврей.

— А чому ж ти кажеш на Пєсю, що вона — жидівка?

— Бо Ісак — свій хлопець, а Пєся — вредна...

Згадалось також, як ми підійшли до Ісакового вікна — кликати його на чергову прогулянку, де бувало не без бійки, — і почули, як Ісакова мати читає йому нотацію:

— Ой, Ісак, що ти собі думаєш! З гоями дружиш, у футбол граєш. Он Абрам з портфелем ходить, міністром буде...

Ми його потім так і звали: не просто Ісак, а «ой, Ісак, що ти собі думаєш».

... І він чув, що в мене є матір...

Досі вона вже знає, що нас убито — я мислив про себе як про забитого, бож це була справа кількох годин, а може й хвилин. І не існувало ані можливості порятунку, ані бажання шукати таку можливість. — Певно їй наказали, що нас із Ніною забито разом, обох.

Кожна чутка щось перебільшує. Але так і треба, це краще.

Може, до неї тепер, мов на похорон, зібранись сусідки: тітка Уляна, Марина Павловна, прибігла кума Галина Петровна з Вохрого.

І щось їй говорять, розказують, хочуть розважити.

А вона нічого не чує, тільки повторює:

— Синьку мій! Казала ж я тобі нікуди не їхати...

3

В роті було сухо, тріскались до крові спрагли губи. Під руками, в паху, в ліктях і під коліньми нестерпно свербіло.

Оводи сідали мені на носа, я їх здмухував, вони перелітали на очі, я терся лицем об траву, але це не допомагало.

Від спраги людина вмирає шість день.

Згадався якийсь козарлюга, що просив ворогів не вішати його, а посадити на палі — бо так умер його батько.

Я б тепер нічого не жадав, лише вмерти так, як мій батько: від кулі в потилицю.

Здалека фальшиво пиляла гармошка, плакала дитина.

До мене ніхто не підходив.

Я пробував, вигинаючи хребет, підвестись на животі, але за травою майже нічого не було видно.

Стежка, не знати, куди й звідки, купці й дерева — це все, що я міг бачити.

Але в повітрі я почув запах. Пахло лепехою.

Лепеха росте на болоті. Десь близько має бути — вода.

Впираючись животом у землю, я, скільки можна,

підносив догори голову. Недалечко, в тім напрямі, звідки йшов запах, справді виднілась жовтава зелень татарського зілля, а за ним, темними дугами, вигинався ситняг.

Лепеха росте на мілкому, ситняг — на глибшому. Якщо пересохло між лепехою, то між ситнягами має бути бодай хоч калюжа.

Спочатку — напитись...

А потім, якщо є хоч на півметра води, занурити голову в воду і не підводити, аж поки все не скінчиться...

Із зв'язаними позаду руками і прикрученими до якоїсь палімаки ногами, не міг я ні випростатись, ні стати на коліна, ні навіть повзти.

Але я спробував і переконався, що можу досить вільно котитись в обидва боки. І я покотився: на ліве плече, на спину, на праве плече, на живіт... Палка, до якої я був прив'язаний, боляче мені заважала.

Працювали лікоть, стегно, пальці босих ніг (мене, звичайно, роззули, штанів і сорочки не стягли, мабуть, тільки тому, що вони були заплямлені кров'ю).

Зненацька дорогу мені загородив пені.

Але за час моєї мандрівки деякі мотузки ослабли, і дрючок вислизнув. Без нього я почував себе майже вільним. Підігнувши ноги, я дістав до дих зв'язаними за спиною руками. Пробував розв'язати вузли, але на помацки це було не так просто зробити.

Після кількох невдалих спроб я відмовився від свого наміру і поповз далі — вже на колінах.

Ні між лепехою, ні між ситнягами води не було.

Лише теплу вогкість відчували коліна.

Вода була під землею, десь близько, її можна було дістати.

Лежачи на правому боці, я почав розгрібати пальцями м'яку й теплу землю.

Відтоді, як Семен Чабак підніс мені склянку отруєного меду, минуло кілька годин. В стані непритомного сну організм переборов дію алкоголю й отрути. Лишилася тільки спрага, нестерпна спрага, щохвилини побільшувана передвечірньою лісовою спекою, та незносна сверблячка, що її посилювали, щезаючи мене звідусіль прокляті овади.

Врешті мої долоні заплескалися в теплій, киселеподібній рідині, яка поволі заповнювала вигребену ямку.

Спочатку я мав твердий намір — зачекати, поки вода відстоїться. Але щодалі мені все більш кортіло подивитись, тільки подивитись, як та вода виглядає.

Я відсунувся, підвівсь на коліна й побачив, що на дні ямки виступає щось каламутно-жовтаве.

І я, з болем вигинаючи обкручене мотузками тіло, припав до тієї ямки й напився.

Те, що я пив, було тепле, огидне на смак, пахло болячою гниллю і дуже мало нагадувало воду.

І все таки воно гасило спрагу.

Після цього я припав до землі обличчям і заснув.

Збудив мене тоскний, передсмертний, нелюдський крик.

Спочатку я подумав, що когось мучать, беруть на тортури, комусь відбирають життя.

Але крик був надто слабкий для людини та й лунав зовсім близько, за кілька кроків, де не було нікого.

Тоді я підвівсь на коліна й побачив.

По сірій, місцями вкритій сухим баговинням, прогалявині повзла велика зелена жаба. Водяна, з тих, що росіяни звуть лягвами.

А з трави, висунувши на прогалявину саму тільки голову, нерухомо дивився на неї вуж.

Жаба знала, що її чекає смерть, і тому вона кричала (не кумкала і квакала, а таки кричала, безнадійно і жалібно).

Жаба знала, — і все таки лізла, дрібно-дрібно перебираючи лапками, бо не в силі була подолати гадючих чар, бо не мала вона, жаба, власної волі, щоб відвести очі і не скоритись смертоносному поглядюві.

Розкривши рот і втупивши в жабу тмяні очі, вуж чекав, поки вона наблизиться.

Він навіть не потурбувався податися трохи наперед, щоб скоротити віддаль між собою і своєю жертвою. Він теж знав, що для жаби один тільки шлях — в його пащеку.

Вужеві, мабуть, подобалось, що між ними ще метрова, ще півметрова віддаль, він заделегідь смакував свою, ще живу, вечерю.

А жаба кричала й лізла.

А я сидів із зв'язаними руками й ногами і нічим не міг перешкодити її мандрівці.

Добре було б набрати хоч слини і плюнути ужеві в очі — але в роті в мене було сухо.

Я спробував крикнути, але видав лише глухий стогін.

От би сюди kota, який не їсть жаб, але не дає спуску вужеві!

В книжках я читав, що жаби скачуть в роззявлену пащу. Може, котрі й скачуть, але моя лізла — і влізла.

І тоді захлинувся, увірвався її крик, і мені ніби полегшало від знаття, що все скінчилося.

Ще яку хвилину з вужевого рота стирчали, мов задержаний язик, жаб'ячі ніжки.

Врешті зникли й вони.

Вуж повернувся і поплазував кудись на сухе — перетравлювати здобич.

Я чув, як шелестить трава під його тілом.

Тільки невже вуж може так сильно шелестіти?

— Бач, куди заліз, — сказав хтось позаду.

— Я ж казав, що далеко не втече, — відповів інший голос.

— Куди ж його тепер? Хіба до тих трьох?

— Там немає вже місця. Закопаємо окремо.

— Земля тверда, багато роботи.

— Тут м'яка.

— Треба там.

— Ну, то потягли.

Мене схопили за ноги і поволокли ситнягом, лепехою, а далі травами, вкритою сухими галузками землею, на ту саму стежку, де я лежав раніш.

Я їхав ниць. Штани давали надійний захист частині живота від пояса вниз (тепер, навпаки, вверх), але сорочка негайно висмикнулася, а потім закотилася під саму шию. Я їхав голими грудьми по шпичаках і сучках, які раз-у-раз проорювали мені шкіру, лишаючи на ній криваві борозни.

Підводячи голову, я бачив за собою щораз більші червоні пасмуги.

— Пашк', а Пашк', — зупиняючись і відсапуючись, сказав один. — Дивись, які гарні дубок і осичка. Давай йому зробим «князя Ігоря».

— Осичка не витримає, — не погодився другий.

— Видержить, я тобі кажу, що витримає.

— Ну, то давай.

Я не дивився на них. Я лежав, знесилено уткнувшись лицем у закривавлену стежку. Перед очима — блякло-зелені стебла трави, і на одному з них — кузка.

Один тримає мої ноги, а другий розв'язує.

Пручатись, смикатись — але для цього вже нема ні сил, ні бажання.

Відчуваю дотик сталі — розрізують вузол, який не розв'язувався.

Ось мене підтягають під дерево, по запахіві й шелесту чую, що це дубок.

Один нагинає дерево, другий підносить догори мою праву ногу.

— До осички вдвох не прив'яжемо. Ще когось треба на поміч.

— Прив'яжемо, нагинай, я держатиму.

Положливо затріпотіла листом осичка.

— Нижче, бо не достаю.

Зараз кінець.

Скільки секунд ще може відчувати і мислити роздerta навпіл людина?

І хоч як не хотілося мені вмерти, але все таки стало страшно останнього передсмертного болю.

На поміч прийшов, виринувши в пам'яті, рецепт Женьки-Рецидивіста: «А когда начинають бить — тірай сознание. Пускай тогда что хочут, то й делают. Ти всьо рамно ні хрена не чувствуеш».

І я, як виключають світло в кімнаті, виключив свідомість.

Перше, що я побачив, був орел на німецькій офіцерській кашкеті. Над кашкетом, підборіддям угору, ішло расово-німецьке обличчя із сталевими очима і гітлерівськими вусиками, вище над ним — ковнірці з відзнаками, вермахтівська уніформа, рука зі стеклом, а над усім — довгі ноги в коротких лякованих чобітках.

Офіцер висів головою вниз. Куці й дерева теж були догори ногами. Весь світ стояв догори ногами.

Я шарпнувся, спробував випростатись, загойдався в повітрі і зрозумів, що світ стоїть на місці, а догори ногами вищу я, правою ногою прив'язаний до вершини невеличкого дубка, а лівою до відчуженої осикової гілки.

Офіцер дивився на мене довгим холодним поглядом, і під вусами ховалася зневажлива посмішка.

Але ж це був німець, тут, у партизанському лісі! Може...

Я хотів крикнути: «Гільфе!», але в горлі заклекотило, і ніякого слова не вийшло.

Офіцер почув цей клекіт, потіг мене стеком (не сильно, скоріше штовхнув, ніж ударив) і сказав з блатняцьким акцентом:

— *Висишь, зануда? Ну, виси.*

І після цього додав до когось за моєю спиною:

— *В чем дело, товарищи?*

— *Да вот, товарищ капитан, — почав виправдуватися один з моїх мучителів, — мы ему хотели сделать «князя Игоря», а осина возьми да и сломайся...*

— *Ничего, — потішив капітан, — он и так дойдет.*

І знову оперезав мене стеком.

Я хотів відповісти йому матроською лайкою, яка, можливо, переборола б його флегматичність і примусила б витягти «неудободоставаємий» німецький револьвер і розладувати його в мою голову.

Але знову зміг видати лише нерозбірливе хрипіння.

Я рвонувся, гойднувся, напружився, та, замість слів, горло вибухло клубком густої крові.

Забиваючи дихання, кров линула ротом і носом.

Мене рвало кров'ю.

Кров заливала мені очі, і коли, в перерві між двома вибухами, я спробував дивитись, небо і вершини дерев і капітан у німецькій уніформі — усе видалось мені яскраво-червоним. Так бувало в дитинстві, коли дивився крізь барвисте скло. Щось говорив капітан, гу-

би його рухались, але я вже нічого не чув, перед очима було червоне коло, яке концентрично звужувалось, ще секунду я бачив кашкет із німецьким орлом, потім зникли й вони. Настала тиша і тьма. При останній іскрі свідомості я встиг сконстатувати, що вже нічого не чую й не бачу. Але ця іскра теж згасла.

4

Була ніч.

Я ще раз повернувся до життя — на цей раз повністю усвідомлюючи, де я і що зі мною.

Я висів на дереві вниз головою, лише не перпендикулярно, а трохи навскіс: зігнута моєю вагою гілка підтримувала мене в цьому положенні.

А оподаль, на поляні, палали ватри і юрмились люди.

Переважали, звичайно, чоловіки, але чимало було і жінок і дітей різного віку, почавши від немовлят на руках у матерів і кінчаючи підлітками.

На невисокій трибуні стояли: квадратний, увішаний орденами, що переливалися фальшивим золотом при світлі ватр, «вождествений» чоловік, здоровило-політрук з перев'язаною головою, капітан у німецькій уніформі і ще двоє типів.

Біля трибуни виструнчилися вартові з автоматами.

Інші були без зброї — очевидно, цього вимагала безпека московського товариша...

Говорив, вірніше, кричав, один з тих типів, що я їх бачив уперше:

— *Товарищи! Общее собрание... объявляю открытым...*

Поступило предложение избрать президиум...

Боже мій! Тільки не це — я став молитись, але не тими словами молитов, що їх вчать у дитинстві, щоб повторювати ціле життя, не входячи в їхню суть або навіть думаючи про що інше. — Я готовий був прийняти найстрашнішу смерть і не просив порятунку, але це понад мої сили, цього я не можу... Дай мені не чути цього мітингу!...

... *Поступило пропозиція избрати почетный президентум...*

Поступило предложение избрать в почетный президентум... нашего!... дорогого!... великого!... вождя и учителя!...

— Господи, дай мені не чути цього проклятого імени!

... *Иосифа! Виссаріоновича! Сталіна!!!*

Заревіло «урра!», загриміли аплодисменти.

Я заплющив очі — ніби від цього перестану не тільки бачити, а й чути.

І раптом хтось чи щось, якась сила, що стала в моїй обороні, підказала мені вихід: пригадувати. Пригадувати давно забуті вірші. Відірватись від дійсності настільки, щоб вона взагалі перестала існувати.

І я став деклямувати сам собі колись вивчену й забуту баладу Грінченка:

Гей у Луцьку, славнім місті...

— *Товарищи! Никита Сергеевич поручил мне лично, так сказать, поблагодарить вас...*

... *Як то смерти тут доскоче...*

... *От имени партии и правительства...*

... *Дівка Хима й жіночки...*

... *Громить фашистских захватчиков...*

... *Кажуть, кров людськую п'є...*

... *Великий русский народ...*

... *Хима, дівка соромлива...*

... *Наша социалистическая родина...*

... *Краще вже прийняти кару...*

Аплодисменти.

До чого ж там усе однаково. За ці два роки аніщо не змінилось. Гераклітове «панта рей» втілилось у діалектичному матеріалізмі, зробилося урядовою догмою і — перший раз в історії людства, стало нечинним. В країні діалектичного матеріалізму ніщо не мінняється: ті самі інтонації й жести, такі ж такі, що й були, заяложені словесні формули, від яких не можна відхилитися, щоб не потрапити в якусь контрреволюцію. Навіть те саме «так сказати» щокілька слів — і то якраз там, де воно найбільш не до речі.

Такими були більшовики — згідно з розповідями старших — ще за часів революції.

Такими я їх знав за часів розкуркулення — такими вони й лишилися.

— Товарищі! Переходимо до художньої частини. Першим номером борець Фінкельштейн продеклямує поезію Бажана «Нема пощади».

Але на трибуну ніхто не вийшов.

— Борець Фінкельштейн!

Політрук нахилився до конферансьє і щось прошепотів.

— Ага, — сказав той. — Цей номер покищо відкладається. Переходимо до другого номера. На повісті дня, себто в програмі, жіноча самодіяльність.

Счинився рух і галас. Юрба відступила. Біля трибуни, на землі, я вгледів людські голови.

Було їх три: лиса, сива і не знати яка, бо цю було найгірше видно.

Лиса весь час рухалась — так робить кобила, від-

ганяючи мух, — а дві інші стирчали з землі нерухомо. Можливо, були вже мертві.

— Де пацани? Нехай починають— кричав конференсьє.

Замість пацанів до трибуни підійшла молода жінка і висадила над лисим свою дитину.

Той почав матюкатись у Маркса і Сталіна.

Хтось запропонував:

— Марфушка! А сама?

— Да она стісняється — відповів інший голос.

Юрба вибухла реготом.

Щойно після цього вийшли хлопчаки — трое в ряд, разом підійшли до закопаних і поскидали штанята.

Не скажу, щоб видовище було з приемних, але все ліпше від промови на честь Сталіна.

Поволі юрба знову підсунулася до трибуни і заступила закопаних, так що я вже нічого не міг бачити.

Чув тільки регіт та окремі репліки, з яких можна було зрозуміти, що не всі жінки виявилися такими соромливими, як Марфуша.

До того ж мене знов огорнуло запаморочення: і юрба, і трибуна, і червоні ватри, й чорні дерева — все це попливло зліва направо. Пливло і пливло, і далі лишалось на місці.

І враз чорна тінь — ніби хтось пройшов біля мене — затулила видовище.

Ні, це не була галюцинація: невідомі люди безшесно просувались повз мене в напрямі поляни.

Один виліз на дерево. Інший подав йому велику важку річ.

— Мабуть, фільмуватимуть мітинг, — подумалось мені, — тільки чому не спочатку?

— *Товарищи!* — кричав конференсьє. — *Заключи-*

тельный номер нашей программы — марш из автоматов. Исполняют...

Юрба знов відступила. Два юнаки вийшли наперед і, звівши догори автомати, почали вибивати пострілами маршовий ритм:

— Трам! Та-та-та-там!

І раптом не в такт, в іншому ритмі, загомнів кулемет з сусіднього дерева. По трибуні й по автоматчиках.

Юрба стоголосо ахнула. Хто впав на землю, хто кинувся бігти.

А назустріч задудніла земля, і з-за дерев вилетіла, вилискуючи шаблями, кіннота.

У мене знову потемніло в очах.

І, в повнім переконанні, що вмираю, я втратив свідомість.

І знов була ніч.

І я лежав на землі біля трибуни, з якої звисала чорна нога.

Біля мене, на розкопаній землі простяглося ще три мертвих тіла, від яких несло калом. Замучені на червоному святі.

Мої мотузки були перетяті ножем, але не познімані. Я попробував розв'язати вузли, але це виявилось неможливим.

Я знову був живий і вільний.

Лише що я маю робити з моїм життям і моєю свободою?

Обережно, щоб не замаститись, я встав і пошкандибав туди, де горіли вогні, біліли землянки, і грала гармошка.

Гармошка грала ту саму мелодію, що кілька годин тому, перед початком мітинга.

Може, й гармошка та сама.

А мені б тепер випити склянку води. А потім — може, є полонені — хай покажуть, де поховано Ніну.

Тільки що полонених, мабуть, не брали.

На стежці, з розрубаною головою, лежав «Ой, Ісак, що ти собі думаєш». Густо-червона кров запеклась на вогнисто-червонім волоссі, і в червоному відсвіті ватри годі було розібрати, де кров, де волосся.

Відрубана по в'їще рука, мов загублена рукавиця, лежала оподаль.

Обережно, щоб не наступити — коліна мої підгиналися і кроки були непевні — пройшов я повз нього.

Біля ватри сиділа група п'яних.

Тип з настобурченими вусами хвалився свіжими подвигами:

— Одкрили буцигарню, думали, може там який генерал німецький — ордена дадуть за визволення, — аж там жиденя. Та пархате! Воно тікати, а ми його — шаблями...

Не зупиняючись, я пройшов далі.

Інша група розташувалась перед землянкою. Обличчя були такі самі дикі і п'яні, але відзнаки офіцерські.

Серед них пізнав я й того, що не подав мені руки в редакції.

... не змазав — і не йде, попала піщинка — й заїло, — доводив йому другий, теж офіцер, чорнявий, з глибокозапалими очима. — А цей не підведе, цей — без відмови! — він показував тому, що не знайомиться, чорний наган, в якому вгадувалось мені щось надто знайоме. — І напис витравлено — він підніс наган проти світла — ... «од Севи». Комусь на пам'ять, тільки не розберу кому... А хороший наганчик...

Так ось, що я маю зробити. Відійти за куці — і кулю в серце. Ніхто й не догадається, що сам...

Я зробив крок уперед, але хитнувся і мало не впав. Мене завважили і увірвали розмову.

І я сказав:

— Хороший наганчик, тільки його віддати треба...

— А это что за малокровная колбаса? — перебив запалючий, звертаючись до свого товариства.

— П-поняття не имею, — притиском на п процідив той, що не знайомиться.

І я повторив:

— Віддати, кажу, треба наганчик. Це мені його подаровано...

Очі чорнявого, мов у бугая, налились кров'ю. Він схопився і з криком:

— Ты со мной дело имеешь! — ударив мене колодкою нагана.

Пам'ятаю, що я виплюнув вибиті зуби і підніс, захищаючись, безсилі, посинілі руки з обривками мотузки.

Другий удар, в скроню, звалив мене на землю.

Потім мене товкли носачами під ребра.

СІНЕГЛАЗКА

1

У високих, напівпорожніх кімнатах старовинного дому лунко віддаються веселі кроки.

Крізь сон я чув, як гриміло стільцями й дверима, прокидаючись — як відкривало, з брязкотом шпуг, віконниці, і вже зовсім прокинувшись — бачив, як у золотопромінному проти світла волоссі, підходило до мого ліжка.

Це приїхала мене відвідати перекладачка Соня.

— Ти що, вмирати зібрався? — закричала вона, нахилиючись наді мною. — Сам у ліжку, віконниці закриті, ще й двері стільцем підперті...

— А хоч і вмирати, так що? — відповів я, напівпідводячись.

— Ну ты это дело брось. — На хвилю вона споважніла. — Що зробиш? Убили її, застрілили, але ж твоє життя на цьому не скінчилося. Уяви собі, що ти її зовсім не зустрічав, що її не було в твоєму житті, що ви як розсталися тоді перший раз, так більше й не побачилися... І мати твоя так само каже. Ми з нею півгодини протараторили. Ти знаєш — тримати поважний тон було понад її сили, і вона повернулася до свого весело-крикливого говорення: — я піддурила свого шефа, буцімто ми маємо невідкличну справу у вашому штюцпункті. Так що ми сюди автом; він у штюцпункт, а я до тебе.

— Ну, що ж, сідай, посидь, поки заїде, — сказав я з присвистом, бо ще не навчився вимовляти с.

— Шідай, пошидь, — перекривила гостя. — Ану, покажи, як тебе розделали...

Я підніс пальцем незагоєну верхню губу і показав їй щербину.

— Дарма! — закричала вона. — Золоті вставиш. Ми тебе й без зубів любитимемо. — І, очевидно, щоб підтвердити правдивість своїх слів, вона раптом нахилилася і поцілувала мене в припухлу губу. Після цього сіла біля мене на ліжку. — А в місті говорять, одні — що тебе покалічено, другі — що тебе отруєно... І все брешуть.

— Таж і отруєно — я показав їй червону висипку в лікті. — Таке саме під руками, в паху, під коліньми. Василь Думка — тут є такий парубок — каже, що це отрута виходить.

— Як виходить, то й вийде. І нічого з себе вдавати покійника.

— А Ніна?

— Таж не одна Ніна на світі. Я не кажу, що вона не варта була тебе абощо. Вона була чудесна дівчина, і ми всі її любили, навіть Вероніка, яка нікого не любить, тільки себе та й то раз в год по обещанню. А Броня й досі за нею плаче, як за сестрою. Ах, я мало не забула: передавали тобі привіти, звичайно, Броня, і Вероніка, і Ганцегаль, і... хто ще?...

— Леоніда Леонівна, — підказав я.

— Леоніда Леонівна нічого не знає. Вона втекла до сестри в Чернігів — хіба ти нічого не чув? — Барона взяло Гештапо, і вона боялася, що її візьмуть також.

— Барона? Гештапо? — перепитав я, підводячись.

— Нарешті ти заговорив власним голосом. Бачиш, є речі, які ще тебе цікавлять. Щодалі їх більшатиме.

Він нібито щось говорив проти Гітлера. От і забрали.

Крім того, Соня оповіла, що забрали також редактора газети, де я рахувався редактором літературного відділу, а саму газету закрили. Що призначили — це

— Кажали мати... —
вбігла світловолоса і голубоока дівчина.

Вона вбігла як своя, не вітаючись (бож сьогодні, наприклад, вона була в нас уже вдруге чи втретє) і не питаючи, чи можна зайти, бо Соня лишила за собою двері наостіж.

Побачивши Соню, вона обірвала речення на півслові, а біг на півкроці.

Сковзнула поглядом по мені і зупинила його на рожево-голих Соніних колінах — Соня сиділа, зручно вмоствившись на моєму ліжку, від чого її спідниця зсунулась, сказати, аж по під'язки панчіх, тільки що ніяких панчіх у Соні не було, а були лише білі, припорошені пилом скарпетки.

— Що казала мати? — перепитав я.

Дівчина відвела очі від Соніних колін, густо, аж до сліз, почервоніла і неслухняними губами, що поривалися плакати, силоміць вимовила:

— Нічого... Я... зайду потім...

І, безшумно ступаючи, вийшла.

— Хто це така? Що це за дівчина? — розгублено і збентежено запитала Соня, щойно тепер завваживши непорядок у туалеті і натягаючи на коліна спідницю.

— Дівчина. Дочка нашого бухгалтера. Зіночка.

По-інквізиторському уставлені на мене Соніні очі вимагали дальших пояснень, і я мусів додати:

— Вона в нас ніби своя. Часто помагає у господарстві.

Її мати, тоді, як я щойно прийшов додому і після хвороби вперше вийшов на вулицю, признала була мене здалеку за свого сина, який був десь в армії і не вернувся. Відтоді вся їхня родина: і сам бухгалтер, і Марина Павловна, і сучечка Лютня, і Зіночка мають до мене симпатію...

Але Соня перебила мене новим запитом:

— Ти звернув увагу, які в неї очі?

— Як петрові батоги.

Соня не знала, що це таке, я почав був їй пояснювати, але вона знову перебила мене:

— Які там батоги! В неї очі — неземної істоти. Такі очі бувають у маленьких дітей. А тоді вони міняють вираз — абож дитина вмирає. Я не розумію, як дівчина з такими очима може жити на світі. Скільки їй років?

— П'ятнадцять.

— По-моєму, вона не може ні збрехати, ні вкрати, ні вчинити якусь підлість. Це абсолютна незайманість — душевна й тілесна. Такі найлегше стають жертвами сільських Дон-Жуанів.

Я покрутив головою:

— Не обов'язково. Ми колись попливли з нею човном (це її мати пристала до мене: — Покатайте Зіночку!), запливли в очерет — як у Олексія Толстого:

І куди не повернися —

Тільки небо та комиш...

А вона уставилась своїми очима — як рентгеном, перед яким ніщо не сховається, аж сам я відчув, скільки в моїй душі різної гидоти накопичилось. І так мені стало незручно, що я такий, власне кажучи, темний тип, а вона така чиста і світла, що я мерщій повернув додому. Знаю, що треба б про щось говорити, і не знаходжу нічого путнього. Тільки вже перед самою кручею осмілів трохи й питаю: — А що б ти робила, якби з тобою був не я, а Лесь? І знаєш, що вона мені відповіла: — А я б, каже, з ним і не поїхала.

З вулиці, од наших воріт, протрубів рожок. Це Сонін шеф із свого авта кликав її додому.

Соня схопилася, нагнулася наді мною, міцно поцілувала в щоку і, нічого навіть не сказавши, вбігла.

Я знову лишився насамоті з своїми думками. Тільки тепер вікна були відчинені в сад і в кімнаті стояв запах Соніних перфумів.

Лежав я вже з тиждень, але мало хто мене відвідував.

Знайшов мене в лісі, привіз непритомного додому і віддав матері дядько Тимофій Воронець.

Він, між іншим, розповів матері, що на господарстві в Семена Чабака знайшли сім корів, два десятки свиней, курей і качок до сотні. Це була одна з харчових баз партизанського загону. І ніхто не догадувався. Все це забрали німці. Але йому вдалося приховати велосипед і тепер він лишає його мені — ніби як компенсацію за забраних карнозагонниками Нініних коня і воза.

Тепер вони знають, хто видавав у двадцятому році повстанців і хто доніс у тридцятому на Сергія Ремеза.

А привів карний загін на червоне свято той самий дід, що ходив зі мною до Дурного Фріца. Побачивши, що з німців не буде діла, він пішов у місто до «козаків».

Відтоді я лежав — сам.

З тих матерів, що лише рік тому навперейми намагалися одружити мене із своїми дочками, не з'являлась ні одна. Тільки Марина Павловна заходила то сама, то з Зіночкою.

Приятелі-парубки, за винятком одного Василя Думки, теж ніби забули про мое існування.

Леся хоч і відвідав мене, але це була більше візита лікаря, ніж приятеля.

Він сказав, що ребра цілі, ранка на скроні заживе, на губі теж не лишиться знаку, якщо не буде інфекції, дряпки на грудях — дурниця, а також, що висипка зветься уртикарія.

Від гонорару він відмовився, але попросив пози-

чити йому велосипед. Бож мені все одно прийдеться ще з місяць полежати, а він, маючи велосипед, міг би тепер, поки літо, їздити щодня на працю до міста — і вертатись додому.

Я, відразу забувши, що наші відносини останнім часом ставали все холоднішими (він, наприклад, так і не сказав, де тепер мешкає), щиро зрадив, що можу йому хоч чимсь віддячитись і дозволив — до мого видужання — користуватись велосипедом.

2.

Але я не був з тих пацієнтів, що, виконуючи накази лікарів, місяцями валяються в ліжку.

На другий день після Соніної візити я вже підвівся.

Надвечір, коли до сільуправи сходиться сільське начальство, я пішов сказати новому старості, щоб дав мені на завтра коней, бо я маю їхати до міста.

Староста відповів ухильчиво, що це справа нібито не його, а керівника громадського господарства. Покійний Карпо Бунчук ніколи не відсилав мене до когось іншого, лише відразу кричав: — Степане! Поїдеш завтра до міста! А Степан уже сам знав, по кого заїжджати і куди везти.

Керівник громадського двору був той самий, що й минулого року, тільки він тепер був не такий самий.

— Які ж тепер коні? Ти, хлопче, рік у селі живеш, а не знаєш, що тепер жнива, коні на роботі.

Це була явна брехня: з жнивими не квапились, щоб німці не забрали врожаю.

Я хотів сказати: — Що ж ви брешете! — але стримався і тільки спитав майже без питальної інтонації:

— Так не дасте.

— Не дам.

Тоді я подумав про велосипед і пішов до Леся.

— Який велосипед? — запитав Онисим Чуйко, Лесів батько.

Про велосипед він нібито вперше чує, а Лесь уже два тижні не приїжджав додому.

Це теж була чиста брехня: Лесь оглядав мене рівно шість днів тому, а вчора вранці Зіночка бачила, як він вертався з Кошляїв на велосипеді.

Не лишалось нічого іншого, як іти пішки, що я й зробив другого дня уранці.

Згадав, що в мене знову нема жодних особистих паперів. Зате був ніж, який чудом залишився дома, коли ми з Ніною поїхали на криваву гостину.

У дворі спробував піднести камінь, який заступав мені шлангу і, задоволений успіхом, бадьоро рушив — спочатку берегами, городами, а потім тією пільною до-ріжкою через перелісок, кудюю любив їздити їздовий Степан.

Хтось може й бачив, як я переходив городами, але всі так звикли, що я обов'язково їду, як не з покійним старостою Карпом, то з кооператором Чуйком або з Гармашем, кошляївським поліцаєм, що нікому не при-йшло до голови, щоб я та йшов до міста пішки. А я таки йшов.

Спочатку мені закортіло побачити нашу редакцію.

Парадні двері були замкнені, чорні — забиті дош-ками. Тихо і мертво. А нас же тут працювало дев'ять душ: головний, його заступник, редактор літературної сторінки (я), секретарка, бухгалтер, два коректори, кур'єр і технічка . . . До нас сходились люди погомоніти, розповісти анекдот, почути новини, полаяти Гітлера й Сталіна. В час моїх останніх відвідин тут сидів той тип, що не знайомиться і що йому я мав намір дати сьогодні «понятіє», хто я такий. А тому, другому, за-

палоокому, показати, з ким він мав справу. Око за око, зуб за зуб.

Від редакції я попрямував до райуправи, де не був понад місяць — відтоді, як я зустрівся тут з Ніною.

Хотілося погомоніти з Олексієм Платоновичем, до-відатись, які новини, а також забрати в Лесья велісопед.

За старою звичкою, як свій, не питаючи ні в кого дозволу, тільки неголосно постукавши особливим сту-ком залетів я в кабінет районшефа.

Важкотілий незнайомий мужчина чекістського типу підвівся назустріч:

— *В чем дело? Почему без доклада?*

— Вибачте, я хотів до Олексія Платоновича . . .

— *Ти что, с луны упал? К Алексею Платоновичу те-перь только ангелы в кабинет заходят.*

Він зареготав з власного дотецу, а я промурмотів вибачення і вислизнув з кабінету.

Я пройшов коридором, зазираючи в одчинені двері. Шукав Лесья, але його не було. Скрізь на мій погляд відповідали незнайомі, непривітні, насторожені погля-ди. Начебто я був не в своєму місті, а в чужій і дале-кій країні.

Один тільки торішній тип, що радив мені поступати в поліцію, лишився той самий, але я не мав наміру з ним розмовляти.

Спочатку я хотів зайти до Олексія Платоновича до-дому, довідатись, що з ним сталося, але по дорозі роз-думав і завернув у поліцію. Там, від Дмитра Бунчука або Грицька Гармаша, я можу дізнатись і про Олек-сія Платоновича, і про Лесья, і про «карателів».

Перший, кого я побачив, був Дмитро Бунчук у ди-вовижній, комбінованій уніформі: ні одна з існуючих у німецькій армії уніформ на нього не налазила, і то-

му його одягли напіввійськовим-напівпожежником.

Дмитро відразу почав мені розказувати, що редакцію замкнули, а редактора забрало Гештапо.

І що Олексія Платоновича — невже я не пізнав його поміж трупами? — замучили на червоному святі. Та його навіть і жінка ледве впізнала: окуляри йому розбили, а каштанова чуприна за одну добу стала білою-білою.

— А новий районшеф у зв'язку з партизанами, і начальник поліції також. І все жде червоних, навіть наші Рогоза й Залепуха стали якісь ненадійні.

І ще я довідався, що мій намір розрахуватись за вибиті зуби виявився нездійсненим: карнозагонники вкрали свиню й дівку і зникли в невідомому напрямку. Дівка, правда, на третій день повернулася, але свиня — ні...

Я запитав у Дмитра, чи не знає він, де тепер мешкає Лесь Чуйко.

Ні, не знає.

З поліції, проклинаючи неосяжність нашого, завбільшки в середньовічну європейську державу, міста, я попрямував до Соні, що жила порівнюючи недалеко: по той бік площі.

Вітебськ з кінця в кінець спалили, йдучи від хати до хати, комсомольські бригади.

Київ замінували і висадили Хрещатик і Лавру вже при німцях.

В Чернігові випустили з лікарні божевільних, а потім засипали місто запальними бомбами. Леоніда Леонівна завжди здригалась, розказуючи: кругом горить і божевільні блукають по вулицях. Чернігівці спочатку думали, що це бомбардують німці, і щойно пізніше довідались, що місто збомбардували совети. Німці не ховались із своїми злочинами: коли їх питали про розстріл жидів, циган, закладників, про спалення Козарів, Сулака, Ко-

рюківки, вони казали: — Йа-а! Але бомбардування і знищення третини Чернігова категорично заперечували.

В нашому місті більшовики при відступі знищили лише промислові підприємства та спалили самий центр, довкола площі. По руїнах домів за два роки повиростали хазці кропиви й чорнобиллю, а сама площа стала ще більшою.

Точно посередині площі височіла будова з таємничою вежею, і метушилися люди в жовтавих уніформах з наруканими пов'язками. Мурували невідому споруду, і ніхто не знав, що це має бути.

Хтось назвав мене по-імені, я обернувся і пізнав Вероніку. Вона дуже коректно, але, як мені здалося, щиро, висловила співчуття з приводу загибелі Ніни, запитала про стан мого здоров'я, поінформувала мене, що Соня і Броня тепер на праці і звільняться лише надвечір, і — на велике моє здивування — запросила до себе обідати.

Вона десь читала, що хтось, ув'язнений і засуджений на страту, вирішив вивчати англійську мову і, зосередивши всю свою увагу на зазначеному предметі, за два місяці вивчив. Тож вона радила б мені зробити так само: забути про все і присвятитись студюванню німецької граматики. А то аж їй за мене соромно: темні старости за два роки повиучувались краще говорити по-німецьки, ніж я, колишній студент, людина з мистецькими нахилами. По обіді вона вручила мені книжку і загадала берегти, як бережуть особисті папери (на що я не міг не посміхнутись, бож ніяких особистих паперів у мене тепер не було: старі забрали партизани, а нових я ще не встиг виробити). Мовляв, кращого підручника, як цей, не існує на світі.

Протинявшись до пізнього пополудня, я все таки спробував відвідати Соню і Броню, але не застав жодної.

Єдиною корисною — принаймні так мені здавалося — справою, яку я зробив за весь день, було те, що я зайшов на свою порожню квартиру, повернув господарям позичений у них посуд, і забрав свій ліжничок, білизну, кілька книжок — бо ж тепер хто зна, коли я повернуся до міста...

І знову пішов, як уранці, міськими провулками,городами, польовими стежками, переліском, берегом.

Після десятиох кілометрів легенький клунок почав катастрофічно важчати, а тісні черевики (Марина Павловна позичила мені взуття свого сина) надавлювали криваві водянки.

Вже добре смерклося, коли я добрів додому. Я не вийшов на вулицю і не пішов попід кручами тією до-ріжкою, що виводила на кошляївську греблю, а на-томість видряпався навпростець на кручу загубленою між бузиною і глодом стежиною, якою ніхто ніколи не ходив, тільки я іноді лазив. Мене завжди вабило зро-бити щось для даного моменту найтяжче, наприклад, перемогти свою втому.

Я вже був недалеко від дому, коли щось примусило мені зупинитись. Почулося мені чи тільки причулося, ніби хтось, як і я, іде між кущами в тім самім напрямку.

Я поклав свій клунок, зупинився, прислухався.

І тоді зовсім близько, за яких два метри, по той бік куща сказало:

— Ну, чого став?

Але говорило не до мене, бо інший голос відповів:

— А ти?

— Тебе ж післали.

— Хай він сам іде.

— Так йому й скажеш?

— Так і скажу — він заговорив напівголосно, і я не почув цілого речення — ... по шість, по сім свиней за рік повигодували, жінок у хутра вдягли ... цукру міш-ками понатягали ... кілограми жидівських зубів по-

накупували... А цей як прийшов голий як бубон, так і zostався. Панський дім, а кімнати порожні. Дру-гий би понатягав добра до самого верху, а він вірші читав перекладачкам, та горілку пив з поліцаями. Так за це вбивати?

— Самооборону організував — вставив інший, до болно знайомий, тільки не знати чий, голос.

— Організував дідька лисого.

— А Ніна?

— Її ліквідовано.

— Щось за ним є...

— Та що там за ним може бути!

— Ну то вертаймося, скажемо, що не сьогодні — завтра він і сам здохне. Десь тут була стежка, ні чорта не видно...

Вони прошепеліли кущами за два кроки від мене. Я стояв непорушно, затаїти дихання не міг, бо сто-мився на крутім підйомі, і тому дихав ротом, як риба.

Коли все затихло, я сховав ніж, підніс свій клунок і обережно, навшипиньках, прислухаючись до кожного шуму (могли послати другу пару перевірити, як перша виконала наказ) наблизився до веранди, де, при лампі, за чаєм, сиділи мати й Марина Павловна.

Марина Павловна говорила, як звичайно, про Зі-ночку:

— ... сьогодні купалася, — пошепки йшло пояснен-ня, чому саме Зіночка мала сьогодні купатись, — а я дивилась на неї і, повірите, Катерино Григорівно, про-сто таки очарувалася. Така вона стала біла та рожева — мумія! Ну, справжня мумія!...

Намагаючись не зрадити ні щойнопережитого ко-роткотривалого страху, ні цілоденної втоми, я бадьоро гукнув:

— Добрий вечір!

Мати побачила мене і зблідла. До неї кинулась Ма-рина Павловна:

— Катерино Григорівно, голубонько, не треба...

Але мати вже прийшла до себе, тільки закрила рукою очі, мов проганяючи якусь мару, потім прийняла руку і сказала спокійно і твердо:

— Підеш до Марини Павловни. По тебе приїжджало Гештапо.

3.

Першої ночі спала одна тільки Зіночка.

Бухгальтер ходив по кімнаті і, смалячи за цигаркою цигарку, розповідав, що він справді Іван, але не Федорович і не Корольок. А під Арсеналом він був — тільки по цей бік. Коли українське військо штурмувало гніздо більшовицької наволочі.

А потім Київ здали, і він лишився поранений. Врятувала його Марина, яка працювала в місті телефоністкою.

— Двадцять років мовчав, а більше не можу. Сина в комсомол, а сам пропхався в кандидати партії. Якби вони знали, що я був ройовим у Петлюри! Не великий це чин, але в сімнадцять років — все таки не рядовий, у сімнадцять років більше не вислужиш.

А їй тоді вісімнадцять було.

(— Не вигадуй, ми з тобою одногодки, тільки ти з кінця року, а я з початку — репліка Марини Павловни).

Отака ж і була, як тепер Зіночка, трошечки тільки вища.

А син так нічого й не знав. Пішов воювати за рідну, не знаючи, ні як його справжнє ім'я, ні хто його батько.

Зіночка — ця мудріша, ця догадувалась...

Бути заарештованим, засудженим, ув'язненим — не являло для мене нічого нового. Понад десяток разів тікав я від смерти сам або з приятелями, двічі мене визволяли — один раз земляк Петро Опленя від заги-

белі в таборі полонених, другий раз — Тимофій Воронець від смерти в партизанському лісі. Новість мого теперішнього становища полягала в тому, що чергувалися дві небезпеки: вдень — Гештапо, вночі — партизани.

Ніхто не знав, що я сиджу в Корольюків, у кімнатці (у нас кажуть — хатині) їхнього сина Володі.

Дні були сірі, бо вікно ми завішували настільником, щоб ніхто ненароком не зазирнув до середини. Я спав — але скільки ж можна спати, більш, як дванадцять-тринадцять годин на добу не виспиш. Пробував читати при безбарвному світлі, що просочувалось крізь настільник, але не читалося. Пробував вивчати німецьку мову з позиченого Веронікою підручника, але думки мої були далеко, і прочитані механічно слова і вирази не лишалися в пам'яті.

Взагалі я відвик від читання: остання книжка, яку я прочитав, була «Лісова пісня», а це було більше року тому, бо цю книжку лишила мені наша лікарка перед від'їздом до Німеччини. Єдиними споживачками літературних скарбів моєї пам'яті були Соня і Броня, які просили часом, щоб я продеклямував їм з Єссіна. Крім них, тут і поговорити на літературні теми було ні з ким. Найрозвиненішим інтелектуально був Лесь Чуйко, але як я переконався ще за часу нашого спільного мешкання — розповісти йому щось було неможливо. Мене, наприклад, цікавило, що містика гоголівської драматургії сягає корінням у буддійську філософію. Я починав про Бальмонтів переклад Асвагоші, а він питав:

— *А при чем тут старые калоши?*

Я казав, що наша старо-київська література... а він перебивав:

— *Ты прав, а кошка — дура.*

Лесь знав кількасот українських і російських пісень (таких, що не знайдеш у жодному збірнику), але скільки я його не просив, не переписав і не продикту-

вав мені жодної. Пісні свої він співав здебільша тоді, як публіка напідпитку і не в стані нічого запам'ятати. Заледве він помічав, що я схопив цілий куплет котроїсь пісні, як уже ніколи цієї пісні не повторював.

Ночі були цікавіші: я виходив на подвір'я, ішов у садок, гладив сучечку Лютню, дивився на зорі — а коли бачиш зорі, ні про що земне не можеш думати.

Перші ночі дудніла земля на сході від далекої конади. Потім затихло.

Партизанів бухгалтер трохи побоювався — бож він мав вести ополченців на Вороніж, а привів назад у село — але не дуже, адже не було ще випадків, щоб десь замордували колгоспного бухгалтера.

Вдень його не було вдома, а Марина Павловна — нічого не боялася. Вона забігала раз-у-раз — погомоніти, показати свою вченість («За десять класів не знаю, а за вісім, то так»), розігнали мій смуток веселою розповіддю.

В остаточну поразку німців вірили ще не всі, але єдиною душею в селі, яка була певна, що німці не залишать лівобережжя — була Марина Павловна.

Їжу мені приносила Зіночка. Вона або стояла, або сідала на мій тапчан, на самий краечок, і просила щось розказати.

І я, щоб заступити страшну реальність споминами про не менш страшні події, а можливо, щоб потішити себе тим, що в мене з найбезвиглядніших ситуацій завжди знаходився вихід у формі щасливої втечі, — розповідав їй про Ваську Цигана, про Нікі, про братів Орланів.

Про всі ці справи знала одна тільки Ніна, але я їй розказав загально, в кількох реченнях, відклавши детально розповідь на зимові вечори, коли при світлі від-

критої груби-голяндки приємно розповідати і слухати безконечні, як зимовий вечір, історії.

Багато чого знав Ісак Фінкельштейн. Та дещо я сказав був покійному Севці Лук'яненку в час нашої першої зустрічі, але Севка тоді напився і все забув, а сам я не згадував.

Ні Лесеві, ні Соні з Бронею я не казав нічого, а щодо Василя Думки і сільських парубків, то вони навіть не догадувались, що зі мною могли траплятись подібні речі.

Мені й самому воно виглядало якось дивно і здавалось, що то був не я, а хтось інший...

Мати може й догадувалась, що я мусів мати якісь зв'язки зі світом урок (бо інакше б не вижив), але ні про що не розпитувала.

А Зіночці я розповів усе, добре й погане, що мав на своїй совісті. Сказав навіть ім'я, під яким жив, коли ходив з Нікі на мокре діло. Це була перша в моєму житті сповідь. Хіба сповідатись перед чистою дівчиною не краще, ніж перед не знати яким, нехай і найчеснішим священиком?

Коли я признався, що це не партизани, а офіцери карного загону вибили мені зуби, і розповів, за яких обставин це сталося —

— Так вам і треба. Бо про таке гріх думати, — сказала Зіночка. Слова «самогубство» вона не хотіла навіть вимовити.

Мати — щоб не викликати підозри — заходила рідко. Вона приносила мені новини, які накопичувались від часу її останніх відвідин.

Замість забитого Симона, третім сільським поліцаєм призначено Ермолаєва, з «руських пленных», себто дезертирів советської армії, — білявого хлопця, що жив за сина (не то за чоловіка) у вдови Талалеїхи.

Кожне село мусіло мати одного поліцає на п'ятсот душ населення. У нас було три (Дмитро Бунчук нале-

жав до міської поліції і в рахунок не йшов), у Вохрому — дев'ять, а в Кошляях тільки два.

Покрадено в нас курей, один півень зостався.

Приїжджав з міста Дмитро Бунчук у дивовижній своїй уніформі. Він казав, що небезпека минула, редактора випустили, але краще мені переждати з місяць, а тоді влаштуватись у котромусь із сусідніх районів.

Заходив Василь Думка. Він був певний, що я перехуюся в Марини Павловни, бо більше ніхто не прийме. Мати не сказала ні так, ні ні.

Заїжджав на велосипеді Лесь Чуйко. Дуже вибачався, що не віддав велосипеда тоді, як я просив, але — що зробиш? — його не було дома. Далі він завів розмову про те, що німців розбито вщент під Курськом — Білгородом. Але приходу советів не треба боятись: там тепер усе змінилось — відкрито церкви; ліквідовано колгоспи і повернено землю селянам у індивідуальне користування, як за царських часів; нашіто офінерам погони; змінено державний гімн, уже нема «Інтернаціонала»; червоний прапор заступлено трикольоровим.

Ще він розповів про якесь пророцтво: Німеччина має загинути від Чорної Пантери. А хто така Чорна Пантера — ніхто не знає.

— А від чого загине Сталін? — запитала його мати.

Приїздили в село вермахтівці — забирати в Німеччину мобілізовану молодь. Мої господарі мало переймалися цією подією: Зіночка була 28-го року народження і мобілізації покищо не підлягала. Але село заметушилося, як розворушене муравлище: і молодь і старші — все кинулося врозтіч, на Кошлаї, в очерет, в ярину, в огудину. На збірний пункт ніхто не з'явився, тільки один вітчим привів свою недоумкувату пасербицю, мовляв, хай може хоч трохи розуму набереться в Німеччині.

Хтось пустив чутку, що за втечу мобілізованого будуть карати батьків: забиратимуть корову і палитимуть хату. Старий вермахтівець, який побував у російському полоні за першої світової, в розмові з бухгалтером все це категорично спростовував:

— Най, най, хіба ж можна, німці не звірі . . .

Того дня я не без задоволення думав про те, що Наталку Думку, сестру мого приятеля Василя, мені таки вдалося забезпечити документом про звільнення. Ще тоді, в час праці мобілізаційної комісії, дві секретарки, студентка Оля і вчителька Варвара Дмитрівна, (а ви гадаєте, для чого вони взялися добровільно виконувати секретарські функції?), заговорили німців і потягли в них з-під носу кілька чистих бланків на звільнення. Вони думали, що я помітив цю операцію — а я, їй-богу, нічого не бачив! — і дали мені долю у вигляді одного бланка.

Так що тепер хоч Наталка і фігурувала в списках на відправку в райх, але на руках у неї був автентичний, з бездоганно підробленою печаткою, документ про звільнення. Крім того, останньо ми довідалися, що особи, які працюють на підприємствах і не можуть бути ніким замінені, дістають пільги у формі тимчасового звільнення. Звичайно, Наталчин дядько виписав їй посвідку, що вона незаступима в його сироварні.

Надвечір німці від'їхали, відпустивши вітчима і його пасербицю: мовляв, одну душу везти, так краще нікого.

Вони подалися од нас у Вохре. І на другий день крізь нещільно завішений настільник я бачив, а крізь одчинену кватирку чув таку сцену.

Двоє ненаших хлопців пройшли порожньою вулицею, повз бухгалтерову хату і далі, греблею, на Кошлаї. А назустріч їм, на лихо, винесло Грицька Гармаша, кошлайвського поліцая і мого приятеля.

Побачивши людину в поліцейській уніформі, хлоп-

ці зупинились, затоптались на місці, один збіг з греблі стежкою, яка привела його до копанки, а далі ходу не було: або лізть у воду, або вертайся, — а другий героїчно попрямував назустріч поліцаєві.

— З Вохрога? — крикнув їм Гармаш, наближаючись.

Відповіді хлопця не було чути: він говорив лицем від мене і, мабуть, не надто голосно.

І знову громовий запит:

— Од Німеччини тікаєте?

Знову нечутна відповідь і врешті як невідкличний вирок:

— Ну, тікайте, тікайте!

І Грицько пішов своєю дорогою.

Одної ночі снився мені Максим Орлан. Прокидаючись, я вже не пам'ятав, ні де, ні за яких обставин ми були з ним укупі — залилася тільки радість щойно пережитого побачення, щасливої зустрічі з живим другом. Людина має незнані науці органи часу і напрямку. Я знав, що тепер мав бути світанок, але надворі стояла непроглядна темінь. Злива тарабанила по шибках вікна і шелестіла по стрісі. І я згадав, що на дощ сніються покійники...

Іншої ночі збудив мене вибух. Опівдні бухгалтер прийшов додому обідати й розповів, що партизани зірвали міст на грейдерці. Тепер до міста можна було доїхати лише через Вохре, доокільними польовими дорогами.

4.

Був день, як усі дні. Соняшний і трохи холоднуватий.

Я не знав тоді ні днів тижня, ні чисел, ані навіть місяця. Думаю, що був початок серпня. У безпросвіт-

ному збайдужінні я навіть не пам'ятав, скільки часу перебуваю в новому ув'язненні.

Королюків не було дома. Сам бухгалтер сидів у колгоспній канцелярії, підраховуючи сотки й відсотки, Марина Павловна працювала в полі, а Зіночка зварила обід і понесла матері.

В 1943 році німці дали розпорядження звичайним колгоспникам нарізати по шістьдесят соток присадибної землі (удвічі супроти советської норми), а сільському начальству — по два гектари. Ми з матір'ю задовольнилися цими двома гектарами (бож я майже всю весну перебував у місті, і робити коло землі у нас було нікому), але бухгалтер, як і покійний староста Карпо, і кооператор Чуйко, і Онисим Чуйко, Лесів батько, і ще кілька душ з сільської аристократії умудрилися нарізати по два гектари на кожного члена родини.

Отже, був день, як усі.

Крізь завішане від лихого ока вікно в хатину просочувалось біляве світло. Кватирка теж була закрита, щоб ніхто не завважив, чого це в Королюків відкрита кватирка, коли їх нема нікого дома.

Я ще раз узявся до нав'язаного мені Веронікою підручника:

Aufgabe — задача, завдання, *antworten* — відповідати, *frage* — запитання. Запитання, питання, от в чім питання, бути чи не бути, ту бі ор нот ту бі, пишеться бее, з двома е... А Офелія утопилася якраз у такій річці, як наша: під плакучими вербами. І ми також лежали б на дні, десь під плавом, якби Дмитро не хитнув тоді човна з партизанами. А якби Ніна не натрапила на мою газетку, вона була б не приїхала... Якби і якби. Коли скупчується стільки якби, то це вже не випадок, а неминучість. Треба було, щоб я завернув тоді з дороги в ліс, щоб я лишився спати в скирті соломи, щоб виліз у ту саму хвилину, коли вона вмивалася снігом. І все це було б нічого: поговорили б, прой-

шли разом до перехрестя і більше б ніколи не стрінулись. І треба було, щоб я сказав їй своє справжнє ім'я і щоб з трьох чисел нашої нещасної газетки їй, за двісті кілометрів, потрапило до рук саме те число, де була редагована мною літературна сторінка і нотатка з моїм підписом. *Aufgabe* — задача, завдання, *frage* — запитання.

Звідки б я не починав той проклятий підручник, все зводилось до того самого: морозний ранок у лісі, темноволоса і синьоока дівчина у вишневому светрі і сніп рожевого світла, що падає на неї з-за скирти. А потім — віз на райуправськiм подвір'ї і зелена слива, якою мене поцілено. І човен у глухій очеретяній протоці, прозорючила бабка на її пальці. А далі — тягарове авто, і стрижена голівка на моему плечі, і рівне дихання сонної...

Якби спогадів було більше, їх би можна було якось чергувати, комбiнувати, урізноманiтнювати. Але їх було так мало: за яких пiвгодини я перебирав кожне слово, кожен рух, кожен погляд. А тоді знов від початку. Хібащо заснеш перед світом або по обіді, або прийде мати, загляне Марина Павловна, забіжить Зіночка...

Так бувало щодня, але з кожним разом страшніше і гірше.

Пробував я й читати. Мати ходила до Євгена Романовича, і він дав «Двойник» Достоевського — книжку, після якої людина із здоровими нервами мусить іти до невропатолога, а з хворими — просто до божевільні.

Мої думки кружляли в доосередньому русі, і коло все звужувалось. Лише під поглядом Зіночки я ніби прокидався і вертався до дійсности. А в час відвідин матері і Марини Павловни я тільки намагався слухати, але при кожному зверненому до мене запиті мусів перепитувати: — Що таке? Повторіть, а то я прослухав...

Прийшов бухгалтер, пообідав, ліг відпочити.

Мені теж пора було обідати, але Зіночка не верталася з поля, а виходити з хатини я не міг: до бухгалтера з ранку до вечора заходили різні відвідувачі, і хтось із них міг зі мною зіткнутися.

Заторохтіли в скаженому гоні колеса, і підвода зупинилася проти подвір'я Королюків.

Майнула думка: Ну, це вже по мене, хтось виказав.

Я вправив у штани сорочку і почав зашнуровувати черевики.

Але це були не ґештапівці й не партизани.

Бо пролунав крик:

— Іване! Іване! — і знову, тільки вже не крик, а розпачливе ридання:

— Іване!

Я вискочив на подвір'я.

Напроти мене з перекошеним до непізнання обличчям — розкритий рот, роздуті ніздрі, сині жили на лобі — стояла Марина Павловна.

В неї на руках лежала нерухома Зіночка.

— Ось! — почала Марина Павловна і зробила крок уперед, але похитнулась і була б упала, якби я не підтримав їх обох.

Чоло дівчини було перев'язано клітчастою, не нашого виробу, хусткою, а руки, мов дерево, з якого беруть кавчук, перекраяні ножовими порізами із свіжоприсохлою, ще не потемнілою кров'ю.

За мною, в самих кальсонах, вискочив розкуйовджений Іван Федорович.

Я забрав дівчину з рук матері і заніс до хати. Тіло було інертне, але тепле, я приклав вухо до груді — десь там, у глибині, ледь чутно билосся серце.

— Нічого страшного, — сказав я. — Дайте їй води, вона прийде до себе. А я побіг по лікаря.

Я вибіг на вулицю якраз коли дядько, що привіз з поля Марину Павловну й Зіночку, вважаючи свою

місію закінченою, завернув коней. Це був той самий Оврам Чуйко, який в час великого драгу отримав зброю для партизанів і якого, після загибелі Карпа Бунчука, знову поставили бригадиром.

— Ану, підождіть, — крикнув я з хвiртки. — Поїдемо зараз по лікаря.

— Пішов ти!... — і він оперезав мене пугою по плечах.

Хотів і вдруге, але я лівою вже схопив пугу і, ріжучи до крові долоню, смикнув на себе. А правою, ребром долоні, рубнув його по потилиці.

Дядько захарчав і зарився носом у спориш, а я скочив на воза і, стоячи, вдарив по конях...

Вже більше року, відтоді, як Алевтина Ставченко поїхала до Німеччини, в нас не було сталого лікаря. Був Лесь, але він не мав практики, працював у райуправі, а до села приїздив лише, щоб поспівати та випити.

Леся я не застав. А може — всяке буває на світі — мені лише сказали, що його нема дома.

Тоді я помчав у Вохре.

Там був медпункт і лікар з лікпомом. Лікпома, з місяць тому, забрали партизани — лікувати їхніх поранених.

У медпункті ніхто не обізвався на мій стукіт.

Але лікар жив поруч.

— Дома Борис Артемович?

— Ні, нема, — відповіла з порога огрядна дама, дружина, не то своячка лікарєва. Але він скоро повернеться.

Я прочекав безрезультатно години дві, врешті постукав знову, переказав, що є тяжко хворий, дав адресу, лишив підводу для лікаря, а сам побіг додому.

У хаті Королюків, крім Марини Павловни і Івана Федоровича, я застав мою матір, тітку Уляну і двох дівчат — поровесниць Зіночки.

А сама вона, з перев'язаним чолом і забинтованими руками, лежала між подушок, голубі очі були відкриті, дивилися й бачили. Жива!

Щось, мов рука городошника, що душить свою жертву, стиснуло мені горло. А самотня дурна сльозинка, хоч як я її не намагався стримати, вибігла з ока і лоскотно викотилась на кінчик носа.

Дівчина спробувала посміхнутись і сказала:

— Не треба...

— Що з тобою, Зіно? Хто тебе порізав? — запитав я, нахилиючись над ліжком.

— Ось хай вона лежить, я розкажу, — перебила тітка Уляна.

Тоді почали говорити тітка Уляна, моя мати і Марина Павловна, поправляючи і доповнюючи одна одну.

Дівчина йшла полем, та не пішла дорогою, а завернула навпростець, стежкою через колгоспні жита, де некошені пшениці осипаються. Коли сидять на землі двоє: один страшний, чорний, років за сорок, а другий молоденький, білявенький, років двадцять, а може й того нема.

Вона скрикнула, хотіла тікати, а її манять рукою: підходь, не бійся.

Підійшла. Молодший узяв її за руку. — Ну, каже, сінеглазка, садись. Що буде робити? — сіла.

— А не знаєш, каже, сінеглазка, хто у вас у селі тепер старостою.

Згадала вона покійного дядька Карпа, каже: — Не знаю.

А він її — ножакою — по руці! Кров бризнула (тітка Уляна сказала «бризнув», бо кров у нас — чоловічого роду). Тільки, каже, крикнеш — заріжу!

А тоді знов:

— Чи не знаєш у вас у селі...

— ... Та й питає когось такого, що у нас його й зроду не було — це вставила моя мати.

Зіночка поманила мене поглядом; я нахилився до неї близько-близько, щоб почути призначений лише мені одному шепіт:

— Питали про вас — вона назвала ім'я, під яким я був суджений у тридцять восьмому році, яке знав Ісак і яке я сказав тому кілька днів Зіночці. А я їм кажу: не знаю! А він мене вдруге ножем тільки чирк...

Бухгальтер курил, дивився у вікно і не казав нічого.

— А тоді знов: — А хто, сінеглазко, заманив наших у засідку, в очеретяні хащі? І хто така Ніна?

— Не знаю...

Потім питали про Дмитра Бунчука: коли він приїжджає відвідати своїх батька й матір. І про ветеринара: хто з селян до нього заходить.

І знову про мене, про Ніну: чому вона приїхала, звідки вона мене знала, чи є в неї яка родина. І чи справді мене шукало Гештапо. І в кого я переховуюсь. І чи дійсно я такий покалічений, чи, може, тільки вдаю.

І за кожне «не знаю» ножем по руці.

І все — білявий, молодший.

Скінчив одну руку, аж під плече, бере другу, ліву.

А старший сидить, мовчить, у бік дивиться, ніби й не бачить.

Аж нарешті і на лівій руці не лишилось місця, де різати. Кров зібралась біля ніг калюжею, а потім потекла струмочком по стежці. А той своє:

— Дівочка, у тебе такі хорошіє глазкі, как незабудкі. Подарі мне на память...

І хотів їй ножем ув око.

Як схопиться другий! Вирвав ніж (той тільки встиг різонуть над оком), жбурнув у пшеницю, загородив собою Зіночку, перев'язав своєю хусткою рану на лобі і сказав:

— Іди, дитино, додому.

Знайшла її, неприємну, тітка Уляна. Поки покли-

кала Марину Павловну, та знайшли підводу, та привезли — вже й кров перестала йти...

Порізів було двадцять два: десять на правій руці, одинадцять на лівій і один, найбільший, на лобі.

Разом вона пригадала чотирнадцять запитань, поріз на лобі в рахунок не йшов, ще лишалося сім запитань.

— А як лікар? — запитав Іван Федорович, який тільки тепер завважив мою присутність.

— Приїде пізніше, ... Його саме не було вдома... Але як тільки повернеться...

Бухгальтер відступив від вікна, і я побачив верби на греблі, очерет і велике цеглясте сонце. Передчасно-холодні промені діткнулись до ліжка, на якому лежала порізана дівчина.

Зіночка розплющила очі (вона вже почала була дрімати) і в червоновому холодному світлі спалахнула їх нетутешня синява.

— Може, питали про Леся? — поцікавився я.

— Ні, про Леся нічого. Питали про татка, про ветеринара. Я здумаю. Ось тільки засну, відпочину, а як прокинуся — здумаю...

Але вона не прокинулася.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

1

Мене збудило, але я не знав, що.

Василь Думка теж прокинувся: я чув це по його диханню.

Деякий час ми лежали мовчки, хоч кожен з нас знав, що інший не спить.

Василева комора з усіх можливих сховищ була найгіршим. Поперше, знаючи, що я Василів приятель, мене саме тут пішли б шукати.

Подруге, Василева хата стояла в самому центрі села: навкис — школа, напроти — сільуправа, поруч — колгоспна канцелярія і церква, трохи далі — штюцпункт і медпункт. Це положення мало і позитивну сторону: Василь раніш від усіх довідувався про наші сільські новини. Але в центрі — небезпека подвійна...

Тільки що зробиш, коли в мене не лишалось іншого сховища.

Здалеку, від міста, почувся ніби стогін з розміреними інтервалами: летіли важкі бомбардувальники.

Дивно було, що мовчать зенітки. А може це німецькі літаки, а не советські?

На заперечення моєї думки хатою струснув глухий, ще не чуваний мною вибух. І ще раз, і ще раз. Кидали важкі бомби.

— Василю, чуєш?

— Не інакше, як бомблять воєнну споруду на площі, — відповів Василь.

— А може надійшло німецьке військо, — не знати для чого висловив я припущення. Так, аби сказати.

— На військо, — завважив Василь, — таких бомб не кидають. Це тонні бомби. Така впаде на бункер — і тільки воронка від бункера.

Василь мав досвід: він побував у боях під Єльнею. Тоді більшовики спробували були перейти в контрнаступ. І тоді ж населення в перший раз довідалось про справжній стан речей на фронті: весь час повідомлялося про успішні бої у прикордонних «напрямах», і раптом: «наши войска взяли Єльню». Виходить, німці вже мало не під Москвою...

Позавчора в обід, коли ховали Зіночку, селом проїхала поліція з Н. Я довідався, що німців розгромлено, що совети десь близько, кілометрів за сорок по той бік міста, і що треба тікати.

— Сідай до мене на воза, і їдьмо, а то буде пізно, — радив мені один поліцай.

Я запитав про Ваню, про Петра Матвійовича. Вані ніхто з них не знав. А Петро Матвійович нібито лишився дождити більшовиків, бо жінка не захотіла нікуди їхати.

Може, й справді лишився.

Я заплянував був свій від'їзд на вчора. Ми закололи недогодованого кабанчика і нашвидку уложилися: коли нема ніяких речей, не потрібно багато часу на укладання.

Я вже вирушив був до сільуправи — просити коней. Якщо не дадуть (а я був певен, що не дадуть), піду у Вохре до Дурного Фріца, і той їм покаже, бож перекладка Льоля завжди поверне справу на мою користь.

Але по дорозі мене наздогнав кошлаївський поліцай Андрій Свириденко, той самий, що одружився із Світланою Волконською. Він їхав возом до міста і сказав мені, що німці перекинули на наш фронт дві танкові

дивізії, і більшовики відкотилися на сімдесят кілометрів, так що нічого поспішати з від'їздом.

А що покидати свій дім і село та їхати в світ мені ніяк не хотілося, то я й відклав від'їзд на сьогоднішній ранок.

— Завтра їдемо — озвався я до Василя після павзи.

Василь мовчав. Він, як і всі односельчани, не радив мені нікуди їхати. Кума Галина Петровна з Вохрого останніми днями двічі прибігала до матері, щоб намоти нас зостатись.

І кооператор Чуйко і вчитель Євген Романович, не кажучи вже про нового старосту, — все це не збиралося від'їжджати. Люди, які ще недавно при появі партизанів тікали до міста, тепер казали:

— А куди їхати?

І деякі нерішуче додавали:

— Там, кажуть, тепер багато чого змінилося.

Цікаво було, що колишні активісти, які досі вважали, що советський лад — ідеальний і ніяких змін не потребує, тепер запевняли, що там тепер усе інакше. При тому вони не помічали, що визнанням доцільності ґрунтовних змін у советській системі автоматично заперечують власну легенду про непомильність і бездоганність цієї системи.

— Василю! — знову сказав я, сам не вірячи в успіх своєї пропозиції, — а може б ти також узяв підводу та й вирушив з нами разом. Укупі веселіш буде.

— А чого мені їхати...

— Того, що... Слухай, я розмовляв з людьми з-під Харкова, з тих місцевостей, де вони побували в лютому. Всіх мужчин, хто тільки служив в армії, в ополченні, або був примусово евакуйований і вернувся — вважається зрадниками, «ізменниками родини». Усіх забирають у штрафні батальйони й женуть на переду.

— Та хіба я не знаю...

— Ну, так чого ж?...

— Ти — їдь. А нами Дніпро загатять.

І знову ми лежали без сну, може з годину.

На станції Вохре прогуркотів ніби поїзд, і затихло. І враз — кулеметна черга.

Не інакше, як партизани. Мадьяри, що охороняли станцію, зібралися й від'їхали тому днів три або чотири, і станція лишилася без охорони. Не дай Бог, заб'ють Дурного Фріца — тоді німці розстріляють сто мужчин, перших-ліпших, що попадуться під руку, не питаючи навіть імені.

Мені все здавалось, що я не сплю, аж мене збудив Василів голос:

— Уставай, а то проспиш царство небесне.

— А що?

— У Вохрому советські танки. Переговорщиця в самих трусах прибігла.

— А де вона?

— Побігла до вчительки обдягатись. По нашій вулиці бігла. У самих трусах. Я саме визирнув на вулицю, коли біжить щось біле... А коменданта забили, бо він відстрілювався.

— Василю, — сказав я, — зроби мені останню послугу. Сходи до матері, хай виносить усе, що уложено. А що не встигли вчора уложити, хай так і лишається. А я побіг на колгоспну конюшню, візьму пару коней і воза. Якщо не даватимуть — візьму силою.

А тепер — я подав йому руку — спасибі за все. І процавай, бо вже, мабуть, ніколи не стрінемось.

Надворі починало розвиднюватись.

Треба було лишати — все.

Я увійшов у передпокій, де чекали зложені для від'їзду речі, для чогось попробував валізку з книжками (хоч я й не читав останнім часом майже нічого, але не міг пройти повз книжку, щоб не купити), — важка, поставив на місце. Зазирнув до непривітно-порожньої кімнати й сказав:

— Ходімо, мамо.

— Як ходімо? А підвода?

— Нема підводи. Пусті і стайні й воловні. Коней вигнали в ліс, а вози поховали.

— А пожарні?

— Нема й пожарних.

Збираючись їхати, мати вдягла стару одягу, а нову, святну, склала в дерев'яну валізку, яку зробив для нас покійний дядько Карпо. Тепер вона вже не мала часу переодягатись.

— Візьмімо хоч сало.

Я взяв торбу з салом, а мати — вузлик з білизнаю.

Вийшли.

Мати перехрестилась, перехрестила мене й будинок, я теж перехрестився, і ми завернули садом, під кручу, в берег, туди де колись давно міліціонери підстерігали в засідці батька і куди так недавно ми бігали з Ніною навипередки. Там, у невеличкій копанці на прикутому до вербового пня важезному ланцюзі стояв наш човен.

Переїхати човном на той бік, а тоді пішки на Великі Хащі. Звідти півсела буде відступати, як довідаються, що більшовики у Вохрому. Хтось візьме на свою підводу. Або просто дядько Тимофій Воронець дасть мені пару колгоспних коненят і воза.

Я озирнувся.

— Чого ти? — занепокоїлась мати.

— Нічого, нічого...

Я не хотів казати, що за мною ще від колгоспної стайні ішло назирцем, на чолі з Оврамом Чуйком, четверо активістів. Вони, очевидно, дістали наказ мене затримати, але не наважувались підходити близько, бо, мабуть, думали, що в мене є зброя. А я навіть ніж свій забув у Василевій коморі.

Лишивши матір на стежці, я побіг до човна, знайшов захований шість, дістав з кишені ключ, а торбу, щоб не перешкоджала, хотів покласти на лавочку. І тоді побачив, що відмикати човна — не треба.

Замок був цілий і неушкоджений, але хтось поцюкав сокирою дно, попробувавши в кількох місцях і вирубавши посередині дірку завбільшки з долоню. Звичайно, можна було б побігти додому, знайти молоток, пилку, гемблик, сокиру, дошку і цвяхи і сьак-так залатати покалічений човен. Якби ж не танки та не ті четверо.

Я взяв свою торбу і поспішив назустріч матері:

— Човен порубано. Підемо пішки на Кошляївський брід.

— Ну, що ж, підемо.

І не зупиняючись, ми пішли берегом далі.

Коли дійшли до пересохлого рівчака, що ним кінчалася наша садиба, мати зупинила мене, повернулася лицем до будинку, що білів за деревами, перехрестилася і сказала:

— Прощай, хато! Прощай, сад. Прощай, берег. Удруге вже не вертатись.

Я хотів заперечити, спростувати її пророцтво, дати якусь розраду, але не знайшов потрібного слова. Перехрестився також, переступив через рівчак і подав матері руку.

Ми пішли береговою стежкою, що провадила на кошляївську греблю. Треба було перейти Кошляями аж під кінець села, а тоді знову вийти на річку, де був

блід, від якого одна пільна дорога йшла на Зарічани, а друга — на Великі Хащі.

Між нашим селом і Кошляями був потічок, але вода в ньому текла тільки весною — поки підросте очерет. Тепер це було нешироке, завглибшки вище колін, болотце.

Якраз проти подвір'я Королюків починалася гребля. Але ми не встигли на неї вийти.

На болоті зашелестіло-затріщало: хтось ішов навпростець очеретом. Ми стали за кущем верболозу: хай пройде.

Розсунувши очерет, вийшла і побрела осокою, крок за кроком опускаючи і нарешті зовсім опустивши підняту спідницю, кароока кошляївська Галя. Та сама, що торік мені її відраджували сватати, бо вона, мовляв, не дочка свого батька.

Вона була чимсь стурбована і, хоч вийшла просто на нас, пройшла повз наш кущ, не глянувши в наш бік і нічого не помітивши.

І згадалось мені, що від неї пахло чорнобривцями, і така вона була гарненька в своїй заклопотаності, що я не стримався і позвав напівжартівливо і напівголосно:

— Галю! Ти не до нас?

Вона здригнулася, повернулася і ще більше злякалася. І, підбігши до нас, заговорила, як і я, напівголосно:

— До вас. Бігла вас попередити. У Кошляях червоні, партизанський штаб, ідуть на з'єднання з армією. На греблі — патрулі, коло броду — патрулі, ні в село, ні з села нікого не випускають.

Вона помітила мій погляд, спрямований на її ноги, де з-під рясної спідниці тонесенькими струмками збігала кров, і поспішила з'ясувати:

— Це я осокою брела, ноги порізала... Вертайтеся, поки вас не побачили. Ідьте на станцію, у Вохре.

Греблею проторохтів мотоцикл.

— Вертайтеся, кажу, поки не бачать!

— Нікуди нам, Галю, вертатись. У Вохрому — советські танки.

Справді, якби в мене був револьвер, я пішов би селом, назустріч усім активістам, а тоді — луками, полями й на грейдерку. Просто на захід.

Але я був беззбройний, і зі мною була старенька мати.

Наша, півколом оточена річками садиба, стала нам пасткою.

Але — дивна річ! — кожна нова невдача, кожна нова небезпека, викликали в мене не розгубленість і не відчай, лише нову хвилю рішучості, новий приплив мужності.

Я подивився назад, туди, де лишився наш човен.

— Ну, що ж. Одна дорога лишається. Ходімо, мамо, навпростець очеретом.

Це був абсурд: посередині ріки проходила зміїста протока, де шіст не діставав дна, а мати, як і більшість сільських жінок, не вміла плавати.

— Від нас нема переходу, — похитала головою мати. — Скільки село стоїть тут ще ніхто не перебрів на той бік.

— А я перейду. Бо там, де хтось пройшов, і я також пройду. І там, де ніхто не пройшов, я все одно пройду.

— Які ви... — сказала Галя. — Я вас таким ще не бачила. Інший, коли біда на голову, зіщулиться, мов собака, хвіст підіжме. А в вас ніби сила якась береться, ніби аж крила виросли... Знаєте, тьотю Катерино, хай він іде, а ви йдіть до нас, перебудете кілька днів, може, їх відженуть, а в нас ніхто не шукатиме.

Я подивився на матір, потім на Галю і знову на матір.

— Іди, синку, хай тобі Бог помагає.

— Прощайте, мамо, — я поцілував матір, вона мене поцілувала й перехрестила.

— Прощай, Галю! — я потис їй руку і побачив на її очах сльози. У матері сліз не було, мати була з тих, що в нещасті не плачуть, а якщо й плачуть, то насамоті, коли ніхто не знає.

Не візьмеш плачу з собою,

Я плакати буду пізніш — писала про таких
Олена Теліга.

Моя торба з салом попалась мені на очі і нагадала про своє існування. Я зняв її з плеча і віддав Галі:

— Мені не треба: я знайду собі сам усе, що потребує людина.

Вона взяла торбу:

— І там, де ніхто не пройшов — пройдете...

Вони рушили просто — осокою вброд на Кошлаї, а я завернув туди, де здіймалася густозелена стіна очерету.

Раптом мені прийшла до голови одна думка. Я вернувся і догнав їх, коли вони були вже кісточку в воді.

— Ось підждіть, мамо. Якщо їх не відженуть, якщо це назовсім — за мене не бійтеся, бо я ніде не пропаду — тоді добивайтесь в Н., до Петра Матвійовича Оплені. Вулиця Рози Люксембург, колишня Третя Міщанська, 23 — запам'ятай, Галю, в тебе молодша пам'ять. А як його нема — відступив з німцями або розстріляли, — тоді в Б. Вулиця Воровской Овраг, завулок Машкін Тупік, спитаєте Клаву Циганкову, покажете їй мій знімок і скажете, що ви — моя мати.

— А вона тобі — хто? — мати зупинила на мені допитливий погляд.

— Вона мені кума і жінка мого друга Васьки Цигана. Вона вам розкаже...

— Та йдіть уже, — перебила мене Галя. — Чуєте?

Від села долетів несамовитий рев кількох десятків пащек:

— Урра, товарищі!

І сальви.

Коли я вдруге вертався до ріки, між мною і очеретом хтось ніби повісив тонке, напівпрозоре покривало, ніби розіслав його в повітрі на висоті моїх грудей: угорі сіріли попелясті мітли, унизу зеленіли струнки колінчасті стебла, а посередині вони ледве угадувались.

Це добре, що туман: коли мати й Галя перебрідуть осоку й очерет і вийдуть на кошлаївський берег, їх не помітить вартовий з греблі.

А хороша, все таки, дівчина — Галя.

Правда, не Ніна і не та, золотоока, що лишилась на сході, по той бік.

І треба ж мені було звертати увагу на розповідь тітки Уляни! — ну, не дочка чоловіка своєї матері, так велике діло!

Саме на тім містку, де щойно прогуркотів советський мотоцикліст, ми колись простояли півгодини чи більше. То були найщасливіші дні мого життя: після десятих років скитань я жив у власнім домі і знову мав рідну матір, німці тут були інакші, ніж під фронтом; партизани ще до нас не заходили, і активісти сиділи нишком і боялись дихнути, щоб їх не відправили на працю в Німеччину.

Лікарка забулася відразу й назавжди. Була весна, здовж берегів неозорими золотими смугами розстелялися квіти латаття, з кручі видно було, як чорніє рілля і зеленіють луки по той бік річки, Лесь Чуйко ще був не вернувся, і нікому не приходило до голови, що в селі може бути інший перший парубок, крім сина Сергія Ремеза.

І ця Галя була тоді першою з дівчат, яка мені сподобалась. Гарна й порядна, й розумна, і досить розвинена — скінчила два курси меліоративного технікума — чого мені ще було шукати кращого? Але як на злість нас тоді побачила на містку тітка Уляна і роз-

повіла мені історію, яку потім підтвердив і повторив ще барвистіш Василь Думка. А історія була така.

У Вохрому, у багатого дядька, та була дочка Явдоха. І вдана і гарна, тільки надто вже горда. Ще й шістнадцяти їй не було, як почали її сватати. Хто не прийде, а вона йому — гарбуза. Як у пісні:

Така гарна, така мила,
Хто не гляне — ахне.
Пішов би я її сватать,
Так гарбузом пахне.

І то ніби згоджується, прийме хліб від старостів, а тоді їм — гарбуза в рушнику.

Одному піднесла, другому, третьому... З Вохрога вже ніхто й не сватає, тільки з інших сіл, хто не знає. А тут і двадцять років, і двадцять п'ять, дівчата, що разом дівували, давно заміж повиходили, у кого вже й діти до школи ходять.

Коли з Кошлаїв бездітний удівець сватається.

Подумала вона, подумала, каже: «піду».

Дав їй батько пару волів, корову, овечок з десяток, та скриню повну привезла, та родичі за весільним короваєм усякого добра понадаровували. А удівець — бідний-бідний, а до того — картяр і п'яниця.

Справив він собі кожух решетилівський, чоботи, шапку смушеву — усе за її гроші. Живуть рік, два, а дітей немає. А він щодалі, то частіш — тільки шасть з дому, збереться їх чвірка, таких, як він, і — в триньку. А вдосвіта додому — без грошей і п'яний. А вона мовчить, ніби й не бачить. А гарна була, дарма, що років під тридцять. Куди ж тій Галі, вона й подібна до матері, тільки не те...

І от, якоїсь ночі, пішло йому на лихо: гроші, що взяв з дому, просядив до копійки, у борг не вірять, поставив шапку — програв, чоботи, кожух — усе протринь-

кав. А відігратись хочеться. Думав він, думав, а тоді:

— На жінку!

Тільки, як людині не везе, то не везе: протринькав і жінку.

Приходить додому, очі в долівку:

— Програв я тебе, каже, Явдохо.

А вона й бровою не повела, тільки спитала: кому? Мовляв, програв, так програв, так тобі й треба.

А на ранок приходить і той, такий самий, як цей, тільки не вдівець, а старий парубок.

— Прийшов, каже, забрати своє, те, що виграв учора.

А вона — нічого.

— Знаєш, питає, Явдохо, що я тебе виграв?

— Знаю, що виграв.

— Ну, то що ж, підемо?

— Ні, каже, поїдемо. Запрягай воли, та прив'яжи до воза корову, бо це все — моє.

Скриню на воза, забрала гусей і овечок, горшки й навилонники... Самі голі стіни покинула.

Зостався чоловік сам. Уже й не п'є, й не курить, і в карти не грає. А в хаті пуста. Живе місяць, другий, а тут весна надходить, орати треба, сіяти.

От зібрав він сто рублів, трохи заробив, трохи позичив — і приходить до того по жінку — викупляти.

А той:

— То як вона схоче.

— Вернись, каже, ніколи не питиму і в карти не гратиму. Присягаюсь чим хочеш.

— Вернись, каже, тільки я вже непорожня.

— Дарма, каже, я тебе все одно любитиму...

Забрав він воли й корову, кочерги з чапліями й навилонниками, і вродила вона йому Галю...

Так оце ж та Галя...

Може, краще було б не звертати уваги на ці історії, одружитись, працювати на ріллі, без редакції, без пар-

тизанів, без Ніни, без п'ятики з німцями й перекладачками.

Але тепер я все одно мусів би тікати: і тому, що я син Сергія Ремеза, і тому, що мене міг пізнати той самий Ісак і розказати про мое минуле, а найбільше тому, що сама думка про більшовиків для мене холодніша від води в осеніючій річці.

3

Іти мені ставало що далі, то важче: спочатку я брів по кісточку, потім по коліна, по пояс, по під руки, брів, плутаючись ногами в корінні, натикаючись грудьми на колючі стебла скритого під водою мертвого очерету. Вже коли вода сягала мені по шию, і я мусів підводитись навщипиньки і задирати підборіддя, переді мною, несподівано через туман, виріс брунатний відгнилого коріння берег плаву. На ньому росли незмінні очерет і папороть. Я видряпався на його зелену поверхню. Скоро має бути стрижень — головний рукав річки.

І справді — важким оливом крізь туман затемніла вода. Наче й вітру не було, але тут, над прогалявиною, я відчув пронизливий холод. Якби хоч зняти мокру одягу та викрутити, але не було ніякого сенсу це робити, бо ж через кілька хвилин мені знову треба буде лізти у воду.

За яких десять метрів не виднівся, лише угадувався протилежний берег протоки. Високий очерет крізь туман здавався ще вищим, узорне листя папороті нагадувало крила фантастичних птахів.

Я пішов краєм плаву праворуч. Добрести до стрижня — це було найлегше і найпростіше. А як бути далі? Над цим я досі не мав часу замислюватись. Адже по той бік протоки починались ті багна, яких ще ніхто ніколи не перейшов.

Іти плавами? Але вони тягнуться з перервами рівнобіжно берегам, ніколи до них не підходячи.

Пливти річкою? Але незарослі плеса, «чистінка», йдуть здовж села на яких півтора кілометри, а далі знову губляться в очеретяних хащах.

Я дійшов до широкої, порослої різакми каналу, що перетинала мій шлях. Цю каналу викопали мій батько й мій дід у сухому двадцять першому році. Мені було тоді чотири роки, я пригадую високий вал з чорної-чорної болотяної землі. Потім вал став меншим, зеленим, і на ньому росли молоді верби. Тепер він зовсім сховався під водою, а від верб стирчать де-не-де трухляві рештки останнього пня.

Цією каналом я їздив ставити ятері і возив Ніну купатись.

І цієї каналу тепер ні перебрести (бо тут з головою), ні перепливти (бо в різакх і човен не так легко пропхати), ні перескочити (бо в очереті не розженешся, а по той бік каналу на плав, а кущі верболозу). Треба вертатись туди, де менше різаків і перепливати на той бік.

Обережно, щоб не замочити кепку, єдину річ, яка на мені ще зосталась сухою, я спустився з плаву й поплив. Мабуть, перший раз у житті, може, тому, що я плив одягнений, пливба не принесла мені фізичної насолоди.

Ось проти цих неньюфар ми тоді зупинили човен. В ту хвилину я уявив і її, й себе, і човен настільки виразно (ніколи не треба уявляти нічого занадто виразно), що мені здалося, ніби вона ось тут, у човні, зараз за мною. Поверну тільки голову, і вона мені крикне: — Дивись! — уся осяяна рожевим ранішнім світлом. І на її груді райдужно тремтітиме росинка. То дарма, що на річці холодний передосінній туман — довкола неї тепло і сонце.

Я не знаю, що гірше: пливати в одежі, чи брести очеретом.

«Кропивка на ставу цвіте і пахне», лише коли на неї дивитись з човна або з берега. Але коли вона оплутує ваші ноги, то ви, замість пливати вперед, тільки бовтаєтесь на місці, розриваючи руками цупкі водорості. А треба було пропливати якнайдалі, бо там річка — вузла, і легше буде дістатись до другого берега.

Ряска прилипала до одежі, підводні стебла ненюфар ловили за ноги і не пускали.

Чистінка лишилась позаду, це теж був стрижень, але уже глухіший, напівзатканий водяними рослинами.

Десь тут я ставив ятері, має бути неглибоко, попробував стати — з головою, піймав кепку, поки не потонула, і одягнув на голову. Тепер на мені вже не було нічого сухого.

Саме тут починалися різакі. Я поплив уздовж, шукаючи тієї стежки, яку ми колись із дідом Рибалкою та Дмитром Бунчуком поробили човнами.

Але за останні тижні — Дмитро працював у місті, а я лежав хворий та ховався в Королюків — різакі затягли стежку, так мов би її ніколи й не існувало.

Доводилось вертатись назад.

Зробивши півколо, я доплив до очерету, хотів стати, але не дістав дна і поплив далі.

Зійшло сонце, а туман все густішав: два чи три рази в житті потрапляв я в такий туман. Спочатку сонце просвічувало білим колом, як повний місяць, потім від нього лишилася світляна пляма, а далі зникла й вона, і вже не можна було розібрати, де південь, де північ.

Я виліз на якийсь плав, дійшов ним до краю, плив, брів, завертав праворуч, ліворуч і врешті вийшов на незнане чи непізнане широке плесо, другий берег якого губився в тумані.

Невже я знову вернувся на головну протоку?

Чи, може, це просто якась ковбана?

Я знову поплив. Важкий сморід гнилої води вдарив мені в обличчя. Ні, це не головна протока, там вода так не смерділа.

Щось зачорнілося в глухому тумані. Мабуть, пеня. Значить, вже близько до берега. Слава Богу! Допливу й відпочину.

Але це не був пеня. Виставивши неймовірний зелений зад, у гімнастюрці кольору хакі, в портупей і поясі — на затканому ряскою плесі лежав труп.

Я не боюсь трупів, але досі мені траплялося з ними зустрічатись лише на сухому, у воді — та ще коли труп гнилий! — огида стає нестерпною.

Я чимдуж кинувся пливати геть, щоб тільки вирватись з цієї мертвої ковбані.

Розгойдана швидким моїм рухом вода сколихнула трупа, і від нього розлилась задушлива хвиля смороду.

І не було хусточки, щоб затулити носа!

Щойно видряпавшись на найближчий плав, я став думати над тим, хто б це міг бути. Не інакше, як той четвертий, що, коли Дмитро перекинув човен, упірнув і не виринув. А може він якраз виринув і упірнув знову, щоб уникнути долі своїх колег? Бо інакше були б витягли його труп разом із тими трьома. А тоді він виліз десь в очереті, подався шукати берега та й проблукав, може, не день і не два, поки не добрів до цієї гнилої ковбані.

Мабуть, правда: скільки стоїть село — проти нашої кручі ніхто ще не перейшов убрід нашу річку.

А я?

Гнила вода довго не замерзає, знайдуть десь перед Різдом, коли жінки підуть збивати очерет на паливо. Пізнають, по вишиваній сорочці. А, може, снігом занесе, так ніхто й не побачить...

І знову непроникнений туман, а в ньому то темно-

зелені вигнуті ситняги, то стрільчасті стебла очерету, то світла пляма жовтавої лепехи.

За лепехою я потрапив на мілке — і ще раз був одурений близькістю берега. Очерет скінчився, пішов рогіз, лепеха, осока, води ставало все менше, багна все більше, я вже брів по коліна в багні, ледве прикритому гнилою водою. Зачорніла земля, студениста вогка поверхня, в якій я мало не лишив черевики і від якої шатнувся назад, щоб не бути засмоктаним.

Серце починало вже штрайкувати. Хоч би вилізи на плав і віддихатись. Але плавів більше не було, і зупинятись було не можна: як тільки нога зупинялась на секунду, її починало зтягати все глибше і глибше. Затримайся на хвилину — і зостанешся навек у трясинні.

Аж ось зазеленіли верби, і я пізнав знайому канаву, ту, що вела на хутір діда Рибалки. Ще кілька хвилин, і я, весь мокрий, у рясці й баговинні, з порізаними осокою руками й коліними, вийшов на берег. Звідси до нашої кручі було яких два кілометри. Отже, я загубив у тумані напрямок, і, замість перейти річку, ішов увесь час здовж берега.

Кріз туман виднілися високі груші, стелився густий спориш на місці подвір'я, реп'яхами настовбурчився пагорбок, де була колись хата.

Було холодно. Я зняв з себе геть усю одягу і викрутив. Голому стало ще холодніше. А найхолодніше зробилось тоді, коли я знову натягнув на себе щойновикручену одягу.

— Куди ж іти? Скажи мені, скажи!

І ти не знаєш, і ніхто не знає — подумав я за своєю звичкою цитатою з Рильського. Справді, мокрий, без зброї, без грошей і документів — куди я маю тепер податись?

На Великі Хащі — чи, може, до міста? Адже там — Соня, Броня, Дмитро Бунчук, Грицько Гармаш, ре-

дактор, знайомі німці з крайсляндвірту, арбайтсамту й комендатури. І можливо, вони ще не знають, що місто — відрізане, чейже вчора поліцей Свириденко сказав мені, що більшовиків відігнали.

Там є якісь військові частини, що будуть пробиватися на захід — і переходитимуть нашим селом. Тоді я заскочу в Кошляй й заберу матір.

У найгіршій випадку — будемо відступати крізь великохашчанські ліси недобудованою грейдеркою.

В кожному разі — мій довг попередити друзів.

Звідси не видно нашого дому, але мені закортіло — може, востаннє! — глянути хоч на село, хоч на безверху церкву, але молочно-білий туман, з тих, що бувають раз на десять років, стояв над берегом. Навіть верб на канаві не було видно.

І не чути було ні гуркотіння танків, ні пострілів, ніби туман проковтнув їх, ніби за десять кроків починалася сліпа порожнеча.

4

При німцях українські міста виглядали ще безлюднішими, ніж звичайно. Кого мобілізували в армію, кого вигнали в ополченці, повтікала советська верхівка, евреї одні виїхали, інші загинули, повернулись на села розкуркулені, вивезли в Німеччину молодь, пішли в підпілля «люди з чистою совістю» (на зразок того, що допитував Зіночку) — разом більше половини населення.

Але сьогоднішня порожнеча міста була не така, як звичайно. Вражала відсутність дітей на вулицях і насторожений острах в очах рідких перехожих.

За рогом одної з вулиць я почув крик. У вікна й двені крамнички лізла осатаніла юрба. Ті, що були на вулиці, напірали, щоб дістатись досередини, ті, котрі вже

потрапили до крамниці, намагались вирватись назовні і винести свою здобич.

Саме коли я підійшов, почалась бійка. Хтось видряпавсь на плечі іншим і хотів пройти по головах, його зловили за штани і звалили. Когось розтоптали: з-під ніг вирвався несамовитий жіночий зойк, і засмерділо калом. Здоровенний мужчина з мішком на плечах розсунув юрбу і побіг по вулиці; хлопець-підліток підскочив до нього ззаду і полоснув по мішку ножем; посипалось щось біле: сіль не то цукор; дві жінки, відпихаючи одна одну, кинулись збирати розсипане.

Я підійшов до райуправи. Жодної підводи на подвір'ї, ані джурного поліцає, що стирчав звичайно на ганку.

Двері наостіж. Другі двері наостіж. Холодний протяг від незакритих вікон. І ні душі. Порожні шафи, косо поставлені столи з висунутими шухлядками, безладно порозкидані папери. На стільці — забута папка, під столом — брунатний картоліновий бланк тимчасового папшорта, а на ньому, замість печатки, відтиск брудної підошви.

Я підніс бланк — незаповнений, поклав до кишені — здається.

На душі стало тоскно і порожньо, як у покинутому домі.

Не треба було вертатись до міста.

Але ж кошлявський поліцає, чоловік Світлани, казав мені вчора, що більшовиків відігнали...

Найкраще довідатись про все я міг би в перекладачки Соні, яка живе тут недалеко, по той бік площі.

І я пішов далі холодними вулицями.

Було вже десь коло десятої ранку, а повітря не тільки не теплішало, а, навпаки, ставало все холоднішим. Туман розсіявся, але піристі хмарини заволокали небо. Сонце просвічувало крізь них, але мляво, безси-

ло. Така погода буває пізньої осені, а ще ж був тільки серпень. Одежа на мені майже висохла, тільки в поясі відчувалася вогкість.

Посеред площі білів таємничий військовий об'єкт, що викликав стільки теорій і здогадів. З нього, мабуть, перед самим відступом, зняли риштування.

Об'єкт стояв цілий і неушкоджений, тонні бомби, що їх кидали цієї ночі, влучили не в нього.

Підземні споруди виявились клоакою, висока вежа — цементовим кубом для води. Це був звичайнісінький «нур фюр дойче». Окремо для солдат, окремо для офіцерів.

Я зайшов в офіцерський відділ.

Не знати, чи скористався цими вигодами західньої цивілізації хоч один німець, але якесь наше, рідне створіння вже встигло тут побувати: написало хемічним олівцем «Здесь не заседание», напаскудило поза мушлею і витерло об білу стіну замащені пальці.

— Де Соня? В Берліні з Гітлером чай п'є! — відказав Сонін вітчим на мій запит. — Накотили каші, а тепер тут за вас розплачуйся...

Колотив, власне, він, бо завжди бурчав, що Соня мало приносить додому. Але я не сказав цього, а запитав:

— А Броня?

— А тій чого? У неї брат — комісар дивізії...

І тоді я пішов за річку, до Броні.

Думкою, як це часом зі мною буває, — і то обов'язково перед якимсь нещастям — я вже говорив їй:

— Так у тебе брат — комісар дивізії... А я й не знав... А якби я тобі сказав: вибирай межі мною і братом, — кого б ти вибрала? Або не так: просто сказати: — Знаєш, Броню, кидай усе й ходімо...

Я не згледів, як дійшов до знайомого саду, звідки запах акацій завжди давав мені пізнати, що я вже біля

цілі. Тільки тепер листя чомусь не пахло, і взагалі щось стало інакше, щось змінилося в цій місцевості, тільки не доберу, що. Звідси б уже мала виднітись і Броніна хатка, але її немає.

Я підійшов ближче. Обчухрані вибухом голі дерева, розстрошена яблуня, і, на місці хати, десятиметровий кратер від тонної бомби.

Півтора метри чорної землі, півметра сірої, а далі глина.

Більше нічого.

Я обійшов воронку, постояв, перехрестився...

Глянув довкола. Нема ні душі, ні в кого розпитати — та й про що розпитувати?

Щось біліло на одній з галузок оподаль. Підійшов, підвівся навшпильки. Якась шлейка, коли б не від комбінації. Зняв і сховав до кишені — все таки пам'ять...

Дорога назад видалася мені безмірно-далекою. Я вже не хотів нікого шукати і ні нащо не надіявся. Скоріше б тільки перейти містом і — на великохатчанські ліси.

Коли я проходив повз палац Вероніки, мені назустріч вилетів на велосипеді Лесь Чуйко. Я зупинився.

Завваживши, що я на нього чекаю, він розігнав велосипед, як на спортових змаганнях — він же був майстром велоспорту — і з криком:

— Ти куди? — пролетів повз мене.

Питання не здалось мені надто доречним, бо ж я стояв, а він їхав, і я відповів запитом:

— А ти?

— Доїть верблюда!

Він пролетів повз хвіртку Вероніки і на повній швидкості, нахиливши велосипед під гострим кутом, завернув за ріг, хоч я був певний, що йому зовсім не треба було туди завертати.

Я згадав, що велосипед — мій і що саме тепер він

міг би мені найбільше придатись. Згадав також, що Лесь позичив у мене наган і зник «у сусідній район» саме тоді, як на село в перший раз наскочили партизани, і що другий раз, коли зарубали дядька Карпа, Лесь теж не було ні в селі, ні в райуправі...

І я вголос вилаявся.

— *Здравствуйте, здравствуйте!* — відповіло мені з-за бузкових кущів біля флігеля, і на відгородженому від вулиці низеньким штахетиком подвір'ї з'явилася старорежимна дама — мати Вероніки.

Я розгублено промимрив якесь привітання.

— *Вот и хорошо, что вы не уехали,* — сказала вона. — *Там теперь все изменилось. Открыты церкви, распущены колхозы, новый гимн, погонь, трехцветное знамя...* — *все, как раньше.*

— *Мама, с кем ты разговариваешь?* — почувся голос Вероніки, і з-за флігеля вийшла вона сама з кошиком помідорів.

— Це ваша мама, — сказав я Вероніці, — запевняє, що там все змінилося. А в нас активісти склали списки на розстріл — кого мають розстрілювати товариші, коли прийдуть. І позавчора ми поховали замордовану партизанами дівчину... Я пройшов очеретами через річку, бо думав, що застану в місті німців або поліцію. А мати...

— Принесли книжку? — на півслові перебила мене Вероніка.

— Яку книжку? — не зрозумів я.

— Це мені подобається! «Яку книжку?» Ту, що я вам позичила. Підручник німецької мови. Ви навіть не пригадуєте...

Може, треба було б сказати, що над нами — смерть, що загинула Броня, що я покинув матір і вже ніколи її, мабуть, не побачу — але я запхав руку в кошик з помідорами, вибрав найкращий і став їсти. Вони отетеріло

дивились на мене, спаралізовані моїм нахабством. Я навмисне витер пальці об штани і сказав:

— Я й без підручника буду пробиватись на захід.

— Та не будьте диваком, лишайтесь — і Вероніка майже слово в слово повторила те, що казала її мати і що не так давно оповідав моїй матері Лесь Чуйко.

— Більше того, — додала вона, — це ми знаємо точно. Всі несправедливо засуджені звільнені з концтаборів. Мій батько, якого всі вважали розстріляним і який мав десять років без права листування, тепер реабілітований і бореться в рядах Червоної армії, звільнюючи нашу країну...

— ... від фашистських загарбників, — підказав я. — Але всіх, хто співпрацював з німцями, зокрема перекладачок — розстрілюють.

— Розстрілюють, але тільки тих, що жили з німцями. Це ми знаємо точно.

Я взяв другий помідор і пішов геть.

На краю міста я побачив довгу, підвод на тридцять або сорок, валку.

І відразу мені полегшало: наші.

Це була поліція з сусіднього району і з ними їхній районшеф, якого я знав особисто, бо він заходив до нас у редакцію.

Доїхали і не знають, куди ж далі, бо почули від го-родян, що міст на грейдерці зірвано.

— А чи не бачили кого з нашої поліції?

— Є душ із п'ять. Один такий молодий, височенний, у чорній шинелі, той командує.

— А товариші далеко?

— Кілометрів за двадцять, завтра тут будуть, а може й сьогодні ввечері.

— А німці?

— Нема, брате, ніяких німців. Усе полягло під Кур-

ськом-Білгородом. Кілометрів на сто або й на двісті нема ніякого фронту.

Тим часом мене побачив здалеку Дмитро Бунчук.

— Чого ти прийшов? — поспішив він до мене. — Забув про Гештапо?

— Ти ж казав матері, що редактора випустили.

— На той світ випустили. То я казав, щоб вона не боялась.

— І ти не бійся. Хіба в місті лишилось Гештапо?

— І то правда, немає, — згодився Дмитро, заспокоюючись. — Ми також мали виїжджати учора ввечері. А начальник поліції зібрав нас: «Товарищі! Ми повинні іскупить вину перед родіною! Фашисти бегут. Завтра здесь будет доблестная Красная армия... Партия і пр-вітельство...»

А я йому — кулю межі очі. Андрій Свириденко стрілив по мені, та не поцілів. А Грицько Гармаш — Андрія... Вони й розгубилися. А ми в будинок, замкнулись — і не підходь. Оговтались вони, бачать: їх до чорта, а нас жменька. Оточили будинок, давай гатить по вікнах, думають, довго не вдержимось. А великохацанці не встигли до нас приєднатись, між ними зостались. Змовились вони між собою, та як закричать: «Німці! Тікаймо!» А тим тільки того й треба було, бо кому вмирати хочеться? Усе й розбіглося. Трьох забитих лишили: начальник поліції, Андрій Свириденко (то сволоч була: говорить одно, думає друге, а робить третє), і ще один, з руських плевних, ти його не знаєш. І назбиралось нас семеро. Рушили до жандармерії, а німців і духу нема: як почули стрілянину, кинули все й на станцію. Ми на станцію — поїзд від'їхав, німців нема, нікого нема, аж страшно. Ми знову у місто, аж тут літаки, повісили ракети, давай бомби кидати, поховались ми в підвал, пересиділи, аж тут і світанок. І пощо вони ті бомби кидали...

Я розповів Дмитрові про воронку на місці Броніної

хати і ще багато про що хотів розповісти, як прибігла дівчинка років п'яти, дочка районшефа, і від імени мами і папи запросила до себе обідати.

Дружина районшефа була молодесенька, виглядала років на дев'ятнадцять, аж не вірилось, що це її дівчинка.

Я їв варені яйця й шинку, але від вишнівки категорично відмовився: в такій ситуації, як наша, треба мати не захмарену жодною краплиною алкоголю голову.

Тим часом сталися дві важливі події: від міста надійшов заблуканий німецький загін — душ сорок, безсловесних і пригноблених вермахтівців, які апатично тяглися за підводою, де сиділо й лежало кілька поранених. А з поля надїхало два десятки підвід, і на передній — мій друг і рятівник — Тимофій Воронець. Останній з великохашанських поліцаїв, якому не вдалося приєднатися до Дмитра та його групи, прибіг у село й сповістив, що німці відходять. Дядько Тиміш і ті, що були найтвердіші, запрягли коней і вирушили до міста — відступати разом із німцями. Але прибули занадто пізно...

Після обіду ми зішлись на нараду. Взяли в ній участь начальник поліції і районшеф сусіднього району, дядько Тимофій Воронець, Дмитро Бунчук, Грицько Гармаш і я.

Що робити? — міст на грейдерці зірвано, дороги на захід нема, а зі сходу наближається советське військо...

Коли всі виговорилися, попросив слова я.

— Так ось, що, друзі, дякуйте Богові, що міст зірвано. У Кошляях — партизанський штаб, у Вохрому — советські танки. Коли я тікав, вони саме злучилися. Якби не зірваний міст, вони були б уже тут.

Районшеф зблід, дядько Тиміш витер піт з чола, а Дмитро стиснув щелепи.

— Але є вихід, — продовжував я, таким тоном, ніби

говорив не про смертельну небезпеку, а про ту шинку, якою мене тількищо частували. — Ось там, між річкою й лісом проходить недобудована грейдерка. До неї можна дістатись пільними дорогами. Я торік їздив по ній кілометрів за тридцять. А якщо її розмило навесні, і вона тепер непроїжджа, тоді звернемо на село Зарічани, дядько Тиміш напевно знає дорогу.

Але є небезпека: нас можуть помітити і обстріляти з другого берега. Або ще гірше: наведуть міст і вирушать нам назустріч...

— А ми їх у штики, — перебив дядько Тиміш. — Дмитро й танка на штик підніме!

— І ще нам треба вибрати командира групи, — закінчив я свою промову, — такого, щоб усі слухались.

— Берись ти, — смикнув мене дядько Тиміш.

— Не можу, відповів я, — бачите, який у мене вигляд.

Справді, вигляд у мене був непрезентабельний: вибиті зуби, зібгана одежа, штани збіглись по кісточку, рукава — майже по лікті. Хочби й хотів, не надавався я на командира.

— Тоді Дмитра, — запропонував Грицько Гармаш.

Я його підтримав, інші згодилися.

— А як же німці? — запитав районшеф.

— А ми їх розсадимо по одному-по два на кожну підводу, — вирішив Дмитро.

При розсаджуванні стався конфлікт між Дмитром і пихатим німцем, якого я прийняв за офіцера.

— Ich bin Offizier! — репетував німець.

— Найн, — відрубав Дмитро, і луна покотила його слова полями у безвість. — Ду біст кайн офіцір. Ду біст айн штабсфельдфебель. Унд їх бін герр отаман Дмитро Бунчук!

Врешті таки розсілись і рушили.

Разом нас назбиралося сто сорок сім чоловік, не рахуючи жінок і дітей. Тридцять вісім німців, а решта поліцаї, старости й великохашцани. І на всі сто сорок сім чоловік — один я без зброї...

Районшеф прийняв мене на свого воза. Його дружина почала мені щось розказувати, я нібито слухав, але не помітивши, коли і як, заснув.

5

Підвода стала, і я прокинувся.

Стояла вся наша валка.

— Папа! Ти спочатку стрілай мене, а тоді маму, — казала дівчинка.

— Бог з тобою, Талочко, — заспокоювала її мати, закусуючи губи, щоб не плакати.

Поліцаї з найближчих возів сиділи мовчки, зіщулившись і похнюпившись — як приречені.

Тільки ззаду долітав гомін: валка розтяглась на яких півкілометра, і ті, що їхали останніми, мабуть, іще нічого не бачили. А подивитись було на що: здалеку нам назустріч рухалась ворожа колона. Районшеф дивився в бінокль, і я бачив, як тремтить його підборіддя.

Я встав на весь зріст на районшефових валізках, потігся, позіхнув голосно і сказав на всі груди:

— От ми й повоюємо!

І зразу ж, склавши рупором руки, крикнув тим, що позаду:

— Отамана Бунчука в голову!

Але де взяти зброю? Мій погляд упав на невеличку німецьку військову лопату на сусідньому возі. Згадалося, що ремарківські солдати воліли ходити в бій з отакими лопатками.

— Чудесно! — сказав я і, не питаючи дозволу, взяв лопатку: — Тепер ми їм покажем, хто сучка.

Дмитро вишикував нас тупим клином: поперед усіх він, дядько Тиміш і я, за нами кілька поліцаїв, що не пішли в партизани і два десятки великохашцанців, правий фланг — поліція сусіднього району на чолі зі своїм начальством, лівий фланг — найнебезпечніший з усіх, як потім виявилось — вермахтівці із своїм штабсфельдфебелем. Поранені, кооператори і баби — резерв. Разом — неповних півтораєста чоловік.

А напроти нас — довгою хвилястою лінією, принаймні в три рази чисельніша, передова частина советської армії.

Я почував те саме, що й тоді, коли ходив на мокре: хвилююче-приємно і жодного страху. Тільки замість свинчатки була ремарківська лопатка.

Вони вже зовсім близько. Командир подає команду:

— По изменникам народа — огонь!

Він, мабуть, спочатку хотів сказати «по изменникам родіни», а тоді «по врагам народа».

Пролунало три постріли. Потім ще два.

— Вони без патронів, — сказав я Дмитрові.

І Дмитро, повернувшись до своїх, крикнув на всю силу своїх неймовірних легенів:

— Хлопці! Вони без патронів!

І, піднісши гвинтівку, вистрілив.

Це було замість команди. Дружно затріщали постріли, і відразу десятки ворожих бійців повалились на землю.

— Встать! — лютував командир. — Команды «ложись» не было!

Деякі підвелися, але не всі.

Межи мною й Дмитром продзижчала куля. Таки в них були набої! Гірше того: серед одягнених у партикулярний одяг мобілізованих з гвинтівками виднілися де-не-де уніформовані автоматчики. Коли до нас залишиться сотня кроків, вони нас усіх висічуть...

Але Дмитро вже командував:

— По автоматчиках вогонь!

І це був рятунок.

— Хлопці, бігом! — крикнув Дмитро, і ми побігли.

Ті, що йшли нам назустріч, побігли теж.

Віддаль між нами безповоротно зменшувалась.

Якось вийшло, що попереду всіх опинився, замість Дмитра, дядько Тиміш. А просто на нього летів з криком, подаючи приклад іншим, якийсь командирчик:

— *За родіну! За Ста-ун!* . . . — це дядько Тиміш заткнув йому рот багнетом.

На Дмитра бігло двоє, а проти мене не було ні одного. Я кинувся на поміч Дмитрові, але дорогу мені перетяв неголений мужчина без шапки. Він хотів пропорогти мене багнетом, але я відхилився, і в тут ж саму мить моя лопатка вдарила по його гвинтівці, бризнули іскри, скиргнуло залізо об залізо, гвинтівка вилетіла в нього з рук, він упав на коліна і закричав. І вже не було смертельного ворога, який хотів мене заколоти, а тільки чорне бородате створіння, жалке й беззахисне, що не лише широко розкритим ротом, а й виряченими від жаху очима кричить «мама!» І оте його «мама!» примусило мене в останню соту секунди повернути лопатку (ні затримати, ні відхилити її я вже не міг) і, замість розкрити йому череп, вдарити його плазом по голові. Щось хруснуло, він упав, я перескочив через нього й побіг далі.

І тоді я побачив очі.

Дивилися на мене урки під час бійки і слідчі під час допиту, але такої гіпнотизуючої сили ні в чіх очах не доводилось мені зустрічати. Була в них не тільки несамовита ненависть, не сама лише жадоба моєї смерті — в них був тріумф перемоги.

Щоб розвіяти чари, я махнув у повітрі лопаткою. Лезо відлетіло к чорту, і в моїх руках зостався лише півметровий кінець держака: я перебив мою зброю об голову бороданя. І як у ві сні, коли людина хоче втек-

ти від небезпеки, але не може, так і я, позбавлений волі, не міг уже вирватись з-під влади тих страшних очей і біг на них, на багнет, на свою видиму смерть.

І коли до смерті лишалося не більше двох метрів, поміж нами метнулося щось велике і чорне. Це Дмитро заступив від мене людину з гіпнотизуючим поглядом і, нахромивши на багнет, жбурнув через себе.

Гвинтівка впала якраз біля мене, і я підхопив її.

Нарешті я мав справжню зброю!

Але в зброї тепер не було вже потреби: Дмитрів багнет вирішив справу нашої перемоги. Душ двадцять кинуло зброю і підвело руки, а решта кинулась врозтіч. Все те, що рівно п'ять хвилин тому було переможною наступаючою армією, перетворилося на безголову перелякану юрбу, що втікає від смерті. Тим більше, що майже всі солдати були в партикулярній одежі, лише деякі в збірній советсько-німецькій чи англо-мадьярській уніформі.

Вони кричали, падали, губили зброю, а їх доганяли, били кольбами в спину й кололи багнетами.

Тільки на лівому флангу, напроти німців, залягла група автоматчиків і не дозволила до себе наблизитись. Німці втратили одного забитим і двох чи трьох пораниленими і мусіли відступити під захистом своїх гвинтівок.

Наша колона досягла недобудованої грейдерки. Попереду двоє поліцаїв верхи гнали полонених. Всього їх набралось душ із тридцять. Серед них я побачив і чорного неголеного мужчину з закривавленою головою. Але він не пізнав мене.

Зупинятись не можна було ні на хвилину: частина ворожих солдат відступила до річки і звідти пробувала нас обстрілювати. На щастя, їхні гвинтівки були без набоїв, а автомати до нас не досягали.

Штабсфельдфебель, начальник поліції, Дмитро і я

ішли півбігцем поруч із групою полонених і на ходу провадили допит.

Все це, крім автоматчиків, яких ми вибили, і командирів, яких покололи, були свіжомобілізовані із щойно звільнених од німців районів. Вони знали не набагато більше від нас. Довідались ми, приблизно, таке: вони належали до отряда, що ним командує тов. Меньшов, отряд належить до часті, якою командує тов. Ершов, а часть — до соєдіненія, де командиром тов. Шишов. Більше вони нічого не могли нам сказати.

Танків було чотири. Два лишилися на станції Вохре, а два дійшли до зірваного мосту. Там солдати по стовпах і дошках перелізли на другий бік, а танки попхалися в воду й загрузли. Очевидно вони мали на меті вдарити на місто з заходу, але по дорозі їм зустрілася наша колона.

— А чи правда, — спитав Дмитро, — що всіх, хто робив у німців, навіть уборщицю, і тут розстрілюють?

— Ми нікого не розстрілюємо, — понуро сказав один полонений. — Ми — армія. А ті, що йдуть за нами, то так.

— Не слухайте його, — перебив другий. — Не розстрілюють, а вішають. Мого рідного брата повісили, бо був поліцаєм. — Очі в нього були хитрі, а голос нещирий. Може й правда, повісили, а може тільки підлещуться, хоче бути своїм в очах нового начальства. —

— Некаведе приходить і вішає... Або партизани...

— А як хто відступив? — знову спитав Дмитро.

— Тоді — жінку, батька, матір, когось із родини.

— Усе ти й знаєш! — втрутився в розмову третій. — Ви, пане, його не слухайте. Ми знаємо не більше від вас. Мобілізували, погнали, дали кой-кому уніформу та гвинтовки з двома патронами. А більше ми нічого не знаємо.

Щось лягнулось недалеко від грейдерки. І ще раз.

Це вони витягли з води котрийсь танк і почали нас обстрілювати.

Стрільна не долітали яких сто-двісті метрів до грейдерки і загрузали в болотяний ґрунт, не вибухаючи.

Потім обстріл припинився, і знялася стрілянина десь далеко, мабуть, у Вохрому.

Один з поліцаїв, що їхав попереду верхи, дав знак зупинитись: насип розмило, і далі дорога була непроїжджою. Знову довелося завертати, їхати пільними, чи краще сказати, лісовими й болотяними доріжками, підпираючи плечима вози і надриваючи коней.

Найгірше, що ми знову наближались до нашої річки. Якби не дерева, звідси можна було б побачити наш дім і старосвітні липи над кручею.

Надвечір ми досягли Зарічан. І відразу народ повеселішав: тут іще було все начальство: — поліцаї, староста, німецький зондерфюрер. Вони чули стрілянину, але думали, що це так, партизани.

Полонених німці погнали на колгоспну воловню, жінки й діти розмістилися по хатах, чоловіки повипрягали і почали годувати коней.

Дивна річ: кінь, дарма що тисячоліттями живе біля людини, не навчився людської витривалості — йому потрібні відпочинок і їжа.

З родиною районшефа я потрапив до зарічанського старости, який чув про мене і знав мого батька. Нас посадили за стіл, старостиха подала миску холодцю, капуста і пляшку бурякової самогонки. Але я не пив. А поліцаї і великохазанці, мабуть, хильнули своєї чи зарічанської. Одні почали співати, інші — стріляти в божий світ як в одну копійчку.

Я пішов шукати Дмитра і своїх, але мене затримало небуденне видовище: дорогою, якою ми недавно в'їхали в село, щось бігло, падало, лізло, підводилося і знову падало. Я поспішив назустріч, та інші це встиг-

ли зробити раніш від мене. Це була наша, вагітна десь на восьмому чи дев'ятому місяці, ветеринарша. Одежа на ній була мокра, двоє підтримували її під руки, а вона гістерично викрикувала:

— Я краще в Берліні останньою проституткою буду!.. Та не калічте, кажу, хоч дитину! А вони... шестеро... Краще б мені тепер разом із чоловіком висіти!..

— Хіба справді вішають? — запитав хтось незнайомий.

— П'ять душ повісили... — Мене вона не бачила, я стояв збоку, — Першою перекладачку з Вохрого, потім — чоловіка... — Вона зробила павзу, і в мене на ногах потерпли кінчики пальців. — А третьою Катерину Ремезову — аж у Кошляях упіймали...

... І я вже не чув, що вона розказує далі...

... А ворони їй: кра! кра!

Правду мовиш, стара!..

Звідки це? Ах, це ті поліцаї, що вели мене до Севки Лук'яненка.

Хтось поклав мені руку на плече. Я озирнувся — Грицько Гармаш.

— Чуєш, Грицько? — ледве вимовляючи неслухняним язиком ці прості і страшні слова, сказав я.

— Нехай царствують! — відповів Грицько.

— Нехай царствують, — повторив я. — А ворони їй: кра! кра! — Грицько глянув на мене перелякано, як на божевільного. Я зробив зусилля, щоб опанувати себе, і спитав:

— А кого ще?

— А ти що, хіба не чув?

— Ні, не чув. Я слухав, але не чув. Це було вже зі мною — коли вислужував смертний вирок...

— Таж ветеринара, перекладачку, нашого старосту...

— Вона сказала: п'ять душ.

— Дмитрового батька...

— Що?

— Бунчука Прокопа, Дмитрового батька.

— А Дмитро знає? Щось я його не бачу...

— А й справді. — Грицько озирнувся на всі боки: — Де ж це Дмитро? Хіба десь із німцями радиться.

Але його не було й з німцями.

Останньою його бачила дружина районшефа:

— Ми з Талочкою ходили за кущики, вертаємось, а він нам назустріч. Але то було вже давно, яких півгодини.

І я пішов туди, звідки не вернувся Дмитро.

Ще не темніло, але вже відчувалось наближення вечора. Від річки дихнуло пронизливим холодом, аж я весь затрусився. А може, це тільки мені стало холодно.

Я не витратив багато часу, щоб знайти чорну шинель. Лицаря в чорній шинелі.

Він лежав під кущем верболозу, обличчям у землю. На шинелі й траві білів розбризканий мозок.

Може, та сама рука, що й Севку Лук'яненка...

Я підніс важку закривавлену голову і поцілував мертве чоло:

— Прощай, Дмитре! Тобі вже не треба нічого розказувати: ти й так знаєш.

І якщо твоя душа ще десь тут, передай поклін моїй матері...

Як у Джека Лондона: ведмідь стиснув череп молодого індійського воїна, і той мав умирати, але дістав веслом по голові, і все стало на місце, так і в мене над тілом забитого приятеля пройшла лихоманка і повернулася здатність тверезого думання.

Я помацав у кишені бланк німецького паспорта:

Завтра я буду іншою людиною. За ніч я придумаво

собі ім'я, фах, час і місце народження. Ніколи не було в мене власного дому, матері, Ніни. От тільки щербина в роті — її не сховаєш. А що душа пощерблена — цього ніхто не бачитиме.

Вершина сірої берези оподаль раптом стала золотаво-зеленою. Я підвів очі й оглянув місцевість. На заході, над самим обрієм, прорвавши заплону хмар, з'явилось сонце.

А на сході, по той бік річки, за полями й луками, на далекому пагорбі, в облямованні столітніх дерев, освітлений останнім промінням вечірнього сонця — мов справді непорушна твердиня — білів дім над кручею.

ЗМІСТ

1. Мое ім'я	5
2. Імператриці	21
3. Одна любов і дві дівчини	45
4. Божевільна дивізія	64
5. Циганочка молода	75
6. Не батько	93
7. Честь	118
8. Хрест на розпутті	134
9. Село над Десною	152
10. Червоне свято	175
11. Сінеглазка	204
12. Останній день	232